

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ БА НОМИ РҶДАКӢ**

Ба ҳуқуқи дастнавис

ТДУ: 809.155.0: 622.37

ТКБ: 81.2(2тоҷик): 26.325.2

К–33

КАРИМОВ САМАРИДДИН РАҲМАТУЛЛОЕВИЧ

**ТАҲЛИЛИ ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИИ ЛЕКСИКАИ ҶАВОҲИРОТ
ВА САНГҲОИ ҚИМАТБАҲО ДАР АСОСИ ОСОРИ ХАТТИИ
ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИКИИ АСРҲОИ X-XII**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология, аз рӯи ихтисоси

10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Роҳбари илмӣ:

доктори илми филология,

Қосимов Олимҷон Ҳабибович

ДУШАНБЕ – 2023

ФЕҲРИСТИ ИХТИСОРАҶО

ГЗАҲТ – Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик

ЛФАТ – “Луғати фурс”-и Асадии Тӯсӣ

ЛҶСҚ – Лексикаи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо

ФМШ – Фарҳанги мухтасари “Шоҳнома”

ФРЗФ – Фарҳанги решашинохти забони форсӣ

ФТЗТ – Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ

ФШФВ – “Фарҳанги “Шоҳнома”-и Фритс Волф

ЭСРЯ – Этимологический словарь русского языка

МУНДАРИЧА

ФЕҲРИСТИ ИХТИСОРАҶО	4
МУҚАДДИМА	5
БОБИ I. ХУСУСИЯТҲОИ ЛУҒАВӢ-МАЪНОИИ ЛУҒОТИ ҶАВОҲИРОТ ВА САНГҲОИ ҚИМАТБАҶО ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКИИ АСРҲОИ X-XII	13
I.1. Омӯзиши лексикаи соҳавӣ дар заминаи забони адабии форсӣ-тоҷикии асрҳои X-XII	13
I.1.1. Аз таърихи омӯзиши вожагони осори адабии асрҳои X-XII	15
I.1.2. Дараҷаи омӯзиши вожагони самтҳои гуногуни илм дар осори асрҳои X-XII	22
I.2. Вижагиҳои маъноии лексикаи филизот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони тоҷикии асрҳои X-XII	31
I.2.1. Вижагиҳои маъноии лексикаи филизоти қиматбаҳо	31
I.2.2. Вижагиҳои маъноии сангҳои қиматбаҳо	43
I.3. Лексикаи сангҳои қиматбаҳои марбут ба баҳр дар забони тоҷикии асрҳои X-XII	84
I.4. Лексикаи ҷавоҳироти оройиши занона дар забони тоҷикии асрҳои X-XII	100
I.5. Лексикаи ҷавоҳироти оройиши бо филизот омехта дар забони тоҷикии асрҳои X-XII	106
Хулосаи боби якум	108
БОБИ II. ВОЖАГОНИ ҶАВОҲИРОТ ВА САНГҲОИ ҚИМАТБАҶОИ ЗАБОНИ ТОҶИКИИ АСРҲОИ X-XII АЗ НИГОҶИ БАРОМАД	109
II.1. Вожаҳои аслии тоҷикӣ	110
II.2. Вожаҳои иқтибосӣ	113

II.2.1. Вожаҳои арабӣ.....	114
II.2.2. Вожаҳои юнонӣ ва аврупоӣ (байналмилалӣ).....	119
II.2.3. Вожаҳои ҳиндӣ	130
II.3. Вожаҳои ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳои асрҳои X-XII-и забони тоҷикӣ дар забонҳои дигар	133
Хулосаи боби дувум.....	136
БОБИ III. ТАҲЛИЛИ СОХТОРИИ ВОЖАҲОНИ ҶАВОҲИРОТ ВА САНГҲОИ ҚИМАТБАҲО ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКИИ АСРҲОИ X-XII	138
III.1. Вожаҳои сохтаи марбут ба ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони тоҷикии асрҳои X-XII	139
III.1.1. Вожасозӣ бо ёрии пешвандҳо	140
III.1.2. Вожасозӣ бо ёрии пасвандҳо	140
III.2. Вожаҳои мураккаби ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони тоҷикии асрҳои X-XII.....	154
III.3. Истилоҳот ва вожаҳои бисёрҷузъаи марбут ба ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо.....	155
Хулосаи боби сеюм	161
ХУЛОСА	163
АДАБИЁТ	168

МУҚАДДИМА

Диссертатсия фарогири масъалаҳои забонӣ-фарҳангӣ, маъноиву сохторӣ ва этимологии лексикаи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар осори хаттии асрҳои X-XII-и форсии тоҷикӣ мебошад.

Аҳаммияти мавзӯи таҳқиқот. Дар асрҳои X-XII забони тоҷикӣ он марҳилаҳоеро аз сар гузаронид, ки барои минбаъда ташаккул ёфтани ин забон пояи асосӣ ва мустақкам ба шумор мерафт. Ин давраро ҳамчун нишони гузариш миёни забони форсии миёна (пахлавӣ), форсӣ, тоҷикӣ ва дарию муосир шуморидан ба мақсад мувофиқ аст. Маҳз дар ҳамин садсолаҳо сулолаҳои чун Сомониён, Ғазнавиён, Салҷуқиён дар сари қудрат буданд ва забони форсии тоҷикӣ ба ҷойи забонҳои дигар нуфузи бештару беҳтар пайдо намуд, зеро, ин сулолаҳо бо вучуди дар низоми давлатдорӣ камбудҳо доштанишон, ба назму насри форсии тоҷикӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир менамуданд.

Дар ин давра ташаккул ва таҳаввули расму русум, фарҳанг ва оинҳои миллии қавмҳои эрониноҷод, алалхусус тоҷикон бараъло мушоҳида мешавад. Намунаҳои барҷастаи он, ки фарҳанги заррини гузаштагони моро инъикос менамоянд, осори безаволи асосгузори адабиёти классикии форсии тоҷикӣ Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ ва “Шоҳнома”-и ҷовидони Абулқосим Фирдавсӣ маҳсуб мешаванд. Илова бар ин, дар ин давра адибони намоёне чун Шаҳиди Балхӣ, Абуалӣ ибни Сино, Ҳаким Майсарӣ, Унсурӣ, Фарруҳии Сиистонӣ, Асқадӣ, Носири Хусраву Саноии Ғазнавӣ ва дигарон зиндагӣ ва эҷод намуда, баҳри рушди забону фарҳанги миллии мо саҳми бориз гузоштаанд.

Соҳибистиқлол шудани Тоҷикистон ва омили воқеии рушди забони давлатӣ гардидани ин падидаи таърихӣ моро бори дигар водор месозад, ки арҷгузори ба фарҳангу оинҳои миллиамонро дар пайвастагӣ бо забони инъикоскунандаи он (тоҷикӣ) мавриди омӯзиш қарор дода, паҳлуҳои норавшани забониву фарҳангии вожаҳоро дар мисоли лексикаи

ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо (минбаъд ЛҚСҚ) дар асоси осори хаттии забони тоҷикии асрҳои X-XII бо таҳлили маъноиву фарҳангӣ, сохториву этимологӣ мавриди омӯзиш қарор диҳем. Табиист, ки ин гурӯҳи вожаҳо марҳалаҳои дуру дарози таърихро тай намудаанд. Бинобар ин, омӯзиш ва таҳқиқи забониву фарҳангии вожагони ҷавоҳирот ва оройиш дар асрҳои мавриди назар моро водор месозад, ки фарҳанг ва падидаҳои оизабони адабии ин давраро амиқтару дақиқтар пажӯҳиш намоем. Инчунин, тавассути таҳлили диахронӣ ва синхронӣ муайян шудани паҳлуҳои норавшани ин масъала низ бахше аз аҳаммияти кори диссертационии мо маҳсуб меёбад.

Дарачаи омӯзиши мавзӯ. Таҳлили забонӣ-фарҳангии матнҳои адабӣ дар забоншиносии муосир яке аз самтҳои аҳаммиятнок дар муайян намудани нақши забон дар инъикоси фарҳанг буда, тайи панҷоҳ соли охир ҳамчун як шоҳаи мустақили илми забоншиносӣ эътироф шудааст.

Масъалаи муносибати байни забон ва фарҳанг давоми ҳазорсолаҳост, ки диққати донишмандонро ба худ ҷалб менамояд. Лингвокултурология (забоншиносии фарҳангӣ) ҳамчун як шоҳаи нави илми забоншиносӣ дар солҳои 90-уми асри XX ба вучуд омадааст.

Забоншиносии фарҳангӣ чист ё худ ин илм дар худ чиро таҷассум карда метавонад? Ба ақидаи забоншиноси рус Е. И. Зиновйева "ин як бахши илми филология мебошад, ки роҳҳои гуногуни фарогирии дониши дунёро дар бораи забонҳои аҳолии кураи замин тавассути омӯзиши воҳидҳои забонӣ дар мисоли фаъолиятҳои гуфтугӯӣ, рафторҳои одамон ва раванди додугирифтӣ онҳоро таҳқиқ намуда, арзиши маводи таҳлилшударо бо инъикоси вижагии махсуси онҳо баррасӣ менамояд ..." [40, 13]. Яъне, лингвокултурология инъикосгари фарҳанги мардум тавассути забон буда, дар он далелҳои фарҳангии инсоният ва ё қавму миллатҳои алоҳида мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор меёбад.

Ба ақидаи забоншинос А. Вежбитский “Забон ҳамчун дастур барои фаҳмидани фарҳанг лозим буда, дар айни замон вожаҳои забон мисли оина дараҷаи фарҳангноки, ғановати руҳии халқҳоро инъикос менамояд” [25, 22].

Ба сифати объекти омӯзиши илми лингвокултурология метавон маъноҳои фарҳангии тавассути забон инъикосшударо муайян намуд, ки онҳоро фарҳанг ва забон дар якҷоягӣ ба вучуд овардаанд. Объекти забоншиносии фарҳангӣ омӯзиши ҳамкориҳои муштарак байни забон ва фарҳанг аст, ки забон дар айни замон ба ҳайси “тарҷумон”-и иттилоотии фарҳангӣ афзалиятҳои онро, ки худ инсон ба вучуд овардааст, баррасӣ менамоянд.

Лингвокултурология дар байни илмҳои забоншиносӣ ва фарҳангшиносӣ дар зинаи махсус ҷой дорад. Дар баробари ин, илмҳои навин – сотсиолингвистика ва этнолингвистикаро, ки бо лингвокултурология дар як саф қарор доранд, набояд аз мадди назар дур кард. Ин ҳар се шохаи илми забоншиносӣ бо фарҳанг алоқаи ногузастанӣ доранд, аммо фарқҳои ҷузъии онҳоро ҳангоми таҳлили матнҳо мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, Рузиева Р.Т. дар мақолаи “Прецедентные имена в русской и таджикской лингвокультурах” дар бораи нақши лингвокултурология чунин менависад: “Он инчунин метавонад ҳамчун системаи семиотикии аломатҳо барои ҳар як забони алоҳида бошад” [97, 65-67].

Этнолингвистика ва забоншиносии фарҳангӣ ҳамчун забоншиносии хусусӣ ва забоншиносии умумӣ ба ҳамдигар алоқаманданд [130, 31]. Инро бо ифодаи дигар метавон гуфт, ки этнолингвистика тоҷикӣ, олмонӣ, англисӣ буда метавонад, аммо лингвокултурология фарохтар аз этнолингвистика буда, ба масъалаҳои мубрами берун аз доираи забони миллӣ ҳам сару кор мегирад.

Дар ин чо маҳдудияти этнолингвистика дар баробари лингвокултурология нишон дода шудааст. Дар фарҳангҳои забоншиносӣ низ онро бо муносибатҳои қавмӣ (этникӣ) алоқаманд маънидод намудаанд: “Этнолингвистика муносибати байни забон ва фарҳангро дар алоқамандӣ бо хусусиятҳои этникӣ меомӯзад ва минбаъд рушди забонро дар фаъолияти ҷамъиятӣ таҳқиқ мекунад” [158, 530].

Дар забоншиносии тоҷик дар робита ба масъалаи лингвокултурология таҳқиқоти Қосимова М.Н., Қосимов О.Ҳ., Исматов С.М., Бобомуродова М. У. ва дигарон бахшида шудаанд.

Забоншинос Эшназарова С. М. дар диссертатсияи номзадии хеш доир ба истилоҳи “забоншиносии фарҳангӣ” ва “этнолингвистика” дар мисоли концепти “вақт” маълумоти мухтасар додааст [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, 145].

Ҳамин тавр, ҷараёни забоншиносии фарҳангӣ дер боз дар баъзе бахшҳои забоншиносии амалӣ, ба монанди муоширати байнифарҳангӣ, халқӣ, алоқаи забонҳо хизмат намуда, натиҷаҳои назаррасеро ба даст оварда истодааст.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои ниҳоди илмӣ. Натиҷаи таҳқиқоти мазкур дар таҳияи минбаъдаи фарҳангҳои тафсириву забонӣ-фарҳангӣ саҳмгузор буда метавонад. Мавзуи таҳқиқи мавриди назар як қисми қорҳои илмӣ-таҳқиқотии ИЗА АМИТ мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқ. Мақсад аз таҳқиқи мавзуи мазкур ошкор намудан ва нишон додани вижагиҳои забониву фарҳангии ЛҶСҚ дар маводи хаттии асрҳои X-XII-и форсии тоҷикӣ ва ба ин восита мусоидат намудан ба омӯзиш ва рушди вожасозиву истилоҳгузинии бархе аз вожаҳои ин гурӯҳи лексикӣ дар осори давраи мавриди назар мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Маснуоти оройишӣ ва ҷавохирот яке аз дастовардҳои аввалини маданияи фарҳангӣ ва ҳунарҳои нафисаи мардумӣ

ба ҳисоб меравад ва табиист, ки омӯзиши паҳлуҳои мухталифи забониву фарҳангии ин гурӯҳи вожаҳо аз аҳаммият холӣ нест. Бинобар ин, дар мавриди таҳқиқи диссертатсияи мазкур вазифаҳои зерин дар пеш гузошта шудаанд:

- муайян намудани мавқеи забонӣ-фарҳангии вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар осори хаттии забони тоҷикии асрҳои X-XII;

- нишон додани вобастагии маъноӣ дар мисоли фарҳанг ва забон, вижагиҳои хунарҳои мардумӣ, суннат ва урфу одатҳои миллӣ;

- муайян кардани мавқеи истеъмоли калимаҳои ин гурӯҳ дар осори хаттии забони давраи мавриди назар;

- таҳлили луғавӣ ва маъноии вожаҳои ифодагари ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар осори хаттии забони адабии тоҷикии асрҳои X-XII;

- таснифоти вожаҳо ба қабатҳои гуногуни луғавию маъноӣ; шарҳу тафсири вожаҳои ифодагари ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо аз рӯи тобишҳои маъноӣ;

- таҳлили луғавӣ ва сохториву маъноии вожаҳои ифодагари ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо;

- таҳлили этимологӣ вожаҳои ифодагари ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо;

- мансубияти ЛҚСҚ ба ҳиссаҳои нутқ ва ғайра.

Методҳои таҳқиқ. Таҳқиқи мавзӯ бар пояи методӣ таҳлили синхронӣ анҷом дода шудааст. Дар мавридҳои зарурӣ аз усулҳои маъмули таҳқиқи илми забоншиносӣ ба монанди таҳқиқи муқоисавӣ-таърихӣ, усули омории таҳқиқот, усули контент-таҳлил истифода гардидааст. Бо истифода аз ин усулҳо мо имкон пайдо кардем, ки этимологияи вожаҳоро низ дар мисоли ЛҚСҚ пажӯҳиш намуда, ҳамзамон сохтору паҳлуҳои забониву фарҳангии чанде аз онҳоро равшан намоем.

Навгониҳои илмӣ диссертатсия. Диссертатсияи мазкур яке аз аввалин таҳқиқоти илмӣ дар риштаи забонӣ-фарҳангии воҳидҳои луғавии марбут ба лексикаи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳои забони тоҷикӣ ба ҳисоб меравад, ки дар он хусусиятҳои корбурди вожаҳои ифодакунандаи номи ин гурӯҳи лексикӣ дар осори хаттии забони тоҷикии асрҳои X-XII баррасӣ гардида, хусусиятҳои луғавӣ ва маъноиву фарҳангии онҳо мушаххасан нишон дода шудаанд.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқ. Диссертатсияи мазкур дар самти омӯзиши ҷиҳатҳои забонӣ-фарҳангии лексикаи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар осори хаттии забони адабии тоҷикии асрҳои X-XII пажӯҳиши нахустин ва мушаххаси илмӣ мебошад. Таҳқиқи мазкур дар заминаи таҳқиқоти забоншиносии муҳаққиқону эроншиносони тоҷик, фарҳангшиносони русу аврупоӣ ва эронӣ, ба монанди П.Хорн, Ж. Лазар, Д.Н. Маккензи, Ф.Волф, Расторгуева В.С., Д. Эделман, Рустамов Ш., Қосимова М.Н., Саймиддинов Д., Хаскашев Т.Н., Маҷидов Ҳ., Камолиддинов Б., Хоҷаев Д., Ҳасанов А., Назарзода С., Султонов М., Шокиров Т., Қосимов О. Ҳ., Саломов М. Қ., Гулназарзода Ж.Б., Исматуллозода Ш., Шарифова Ф. Ҳ., Низомова С. Ф., Шодиев Р., Ҷобиров А. Б., Броимшоева М., Бобомуродова М., М. Баҳор, П.Н. Хонларӣ, А. Деҳхудо, Р.Шафақ, М. Ҳасандӯст, Б. Фараҳвашӣ, Ҳ. Р. Боғбедӣ, М. Абулқосимӣ, Э. Баҳромӣ ва дигарон мукамал гардонидани шудааст.

Объекти таҳқиқ. Объекти таҳқиқро падидаҳои лексикӣ забони осори хаттии асрҳои X-XII, ба монанди ашъори Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯ, “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ, Манучехрии Домғонӣ, Абулқосим Ҳасан ибни Аҳмади Унсурӣ, Фарруҳии Сиистонӣ, Ҳаким Саноиӣ Ғазнавӣ, қисме аз осори мансури асрҳои X-XII ва ғайраҳо ташкил медиҳанд.

Предмети таҳқиқ. Предмети таҳқиқи диссертатсия аз пажуҳиши забониву фарҳангӣ, сохториву этимологии лексикаи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар асоси маводи хаттии асрҳои X-XII-и забони форсии тоҷикӣ иборат мебошад.

Саҳми шахсии муҳаққиқ дар таълифи диссертатсия дар он зоҳир мегардад, ки таҳқиқоти мазкур яке аз аввалин пажуҳиши илмӣ дар забоншиносии тоҷик мебошад. Муҳаққиқ дар пажуҳиши мазкур бори нахуст вожаҳои ифодагари ҷавоҳирот ва сангу филиззоти гаронбаҳоро дар забони тоҷикии асрҳои X-XII ба риштаи таҳқиқ кашида, дар асоси муқоисаву хулосабарориҳои мушаххас паҳлуҳои забониву фарҳангӣ, луғавию маъноӣ, сохторӣ ва этимологии ин гурӯҳи калимаҳоро нишон додааст ва дар ин замина чанд мақола ва фишурдаи мақолаҳо ба нашр расонидааст.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсияи мазкур ба шиносномаи ихтисоси илмии соҳаи филология барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯйи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ мувофиқ буда, хусусиятҳои забониву фарҳангии мафҳумҳои ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳоро дар забони тоҷикии асрҳои X-XII равшан менамояд.

Нуктаҳои асосии диссертатсия, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд:

1. Дар осори адабии тоҷикии асрҳои X-XII гурӯҳҳои лексии таркиби луғавии забони тоҷикӣ, ки ҳанӯз мавриди омӯзиш қарор нагирифтаанд, зиёд аст ва ЛҚСҚ як бахши муҳимми онҳо ба ҳисоб меравад.
2. ЛҚСҚ бо вижагиҳои маъноии асливу маҷозии худ аз гурӯҳҳои дигари вожаҳо аз нигоҳи семантика тафовути кулӣ доранд, онҳо дар матн дар ҳамнишинӣ бо дигар воҳидҳои луғавӣ маъниҳои нав ва тобишҳои гуногунро ба вучуд меоваранд.

3. Бовару эътиқодҳои мардумӣ дар мавриди сангҳои гаронбаҳо, ба ҳаёти рӯзмарраи мардум вобаста гардидани бархе аз онҳо сабаб гардидааст, ки ин гурӯҳи вожаҳо дар забони адабии тоҷикии ин давра серистеъмол шуда, андешаҳои одамонро бо падидаҳои устуравӣ ва диниву фарҳангӣ пайванд созанд ва дар ин замина боиси пайдоиши тобишҳои нави маъноии ин гурӯҳи вожаҳо гарданд.
4. Луғоту истилоҳоти ЛҶСҚ дар раванди калимасозӣ ғаёл буда, дар ҳамнишинӣ бо пешванду пасвандҳо вожаҳои навро ба вуҷуд меоранд. Қисми зиёди вожагони ин гурӯҳ бо пасвандҳо маъноҳои нав офаридаанд. Бо пешвандҳо сохта шудани ЛҶСҚ кам ба мушоҳида мерасад.
5. Як қисми ЛҶСҚ-и осори хаттии тоҷикии асрҳои X-XII-ро вожагони мансуб ба филиззоти гаронбаҳо ташкил медиҳанд, ки онҳо дар дохили матн баъзан бо ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар як майдони маъноӣ қарор гирифтаанд.
6. Баромади ЛҶСҚ ба забонҳои гуногун марбут буда, миқдори онҳо ҳангоми иқтибосшавӣ мутафовит аст ва ин ҳолат ба омилҳои гуногуни таърихиву фарҳангӣ иртибот дорад.
7. Ҳамзамон, чанде аз ин гурӯҳи вожаҳои забони тоҷикӣ ҳангоми гузариш ба дигар забонҳо асолати худро нигоҳ доштаанд.

Қорқарди амалии натиҷаҳои диссертатсия. Муҳтавои диссертатсия ва бахшҳои қори мазкур дар ҷаласаҳо ва семинарҳои илмии шуъбаи забони ИЗА-и АМИТ мавриди муҳокимаи ҳамаҷониба қарор гирифта, аз натиҷаҳои таҳқиқ ва хулосаҳои қор муаллиф дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ байналмилалӣ гузоришҳо ироа намуда, матни онҳо дар шакли мақолаҳои ҷудогона ба таъб расидаанд. Хулосаҳо ва баъзе паҳлуҳои назариявии диссертатсия бо нашри мақолот, аз ҷумла 4 мақола дар маҷаллаҳои таъйиднамудаи ҚОА ҚТ интишор шудааст. Диссертатсия дар ҷаласаи муштараки шуъбаи луғатнигорӣ ва истилоҳот ва шуъбаи

забони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ (суратчаласай № 4, аз 28-уми январӣ соли 2022) мавриди муҳокимаи мутахассисони соҳа қарор гирифта, бо ҳамраъи томи ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз феҳрасти ихтисораҳо, муқаддима, се боб, хулоса ва феҳрасти адабиёт иборат аст. Бобҳо дар навбати худ ба фаслҳо ва баъзе фаслҳо ба зерфаслҳои алоҳида ҷудо шудаанд. Ҳаҷми умумии диссертатсия 185 саҳифаи компютери ро дарбар гирифтааст.

БОБИ I. ХУСУСИЯТҲОИ ЛУҒАВӢ-МАӢНОИИ ЛУҒОТИ ҶАВОҲИРОТ ВА САНГҲОИ ҚИМАТБАҲО ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКИИ АСРҲОИ X-XII

I.1. Омӯзиши лексикаи соҳавӣ дар заминаи забони адабии форсии тоҷикии асрҳои X-XII

Баррасии лексикаи соҳавӣ, омӯзиши вижагиҳои гуногуни забони онҳо дар забони тоҷикӣ тайи чанд даҳсолаи охир диққати донишмандон ва пажӯҳишгаронро ба худ ҷалб намудааст.

Масалан, дар нимаи дуюми садаи XX таҳқиқот дар самти лексикаи соҳавӣ-касбӣ дар забоншиносии тоҷик аз қабилӣ лексикаи нақшу нигори бофандагӣ [121], таомпазӣ [78], кулолӣ [23], заргарӣ ва мисгарӣ [95] рӯйи қор омадаанд.

Омӯзишу таҳқиқи забон ва лексикаи осори ин давраро муҳаққиқоне чун А. Н. Болдирев, М. Фозилов, В. А. Лившиц, Л. П. Смирнова, С. Османов, М. Муин, Т. Зеҳнӣ, Б. Сиёев, М. Н. Қосимова, С. Анварӣ, С. Сабзаев, Ҳ. Мирзоев, Т. Шокиров, Ш. Бобомуродов, Б. Қосимов, С. Назарзода, О. Қосимов, С. Ҳалимов, М. Ҳ. Султон, А. М. Байзоев, А. Ҳасанов, З. М. Мухторов, Қ. М. Мухторов, С. М. Исматов, Ф. Шарипова, Камолов Х., Р. Шодиев, Ҳ. Муслимов, А. Ҷобиров ва дигарон мавриди пажӯҳиш қарор додаанд.

Рисолаи Бобомуродова М. У. перомуни хусусиятҳои этнолингвистии вожагони оройиши занона дар забони тоҷикӣ мебошад [20].

Аз таҳқиқоти Бобомуродова М. бармеояд, ки вожагони марбут ба оройиши занона таърихи куҳан дошта, аз рӯзи пайдоиш анъана ва фарҳанги миллии моро ҳифз намудаанд.

Муаллиф нақши омилҳои ғайрилингвистӣ дар ташаккули лексикаи марбути оройиши занона ва анъанаҳои оройиши зинати занонро дар тӯли таърих аз замони пайдоиш (дар ҳудуди Осиёи Миёна) то замони муосир

даврабандӣ намуда, таркиб ва мансубияти онҳоро ба халқу миллатҳо бо така ба маъхазҳои муътамади таърихӣ ва археологӣ муайян мекунад.

Бояд қайд намуд, ки дар рисола дар бораи маснуоти заргарӣ, санг ва ҷавоҳироти қиматбаҳое, ки ҳамчун ашёи оройишӣ истифода мешаванд, маълумоти фаровон гирд омадааст.

Инчунин, дар рисола муҳаққиқ сарчашмаҳои ғанӣ шудани лексикаи оройиши занонаро ба миён гузошта, онро ба ҳаёт, урфу одат, расму русум, эътиқод ва зиндагию рӯзгори мардум пайваста медонад, зеро суннатҳои мардумӣ, зебу зинат ва оройиши занона дар тӯли таърих дар шароити гуногуни маданияву фарҳангӣ ба вучуд омадаанд. Ин гурӯҳи вожаҳо санади муҳимми таърихӣ ва фарҳангӣ ба ҳисоб мераванд.

Дар фаслҳои дигари рисола муаллиф хусусиятҳои лексикӣ семантикӣ воҳидҳои луғавӣ марбути оройиши занонаро мавриди омӯзиш қарор дода, истилоҳоти марбути мавзӯро ҳам дар доираи қонунҳои дохилии забон ва ҳам дар самти омилҳои ғайризабонӣ (фарҳангӣ) таҳқиқ намудааст.

I.1.1. Аз таърихи омӯзиши вожаҳои осори адабии асрҳои X-XII

Инкишофи лексикаи забони асрҳои X-XII ба омилҳои зиёди иҷтимоиву фарҳангӣ вобаста аст ва омӯзиши он то ҳол пурра анҷом дода нашудааст. Баррасӣ ва таҳқиқи хусусиятҳои лингвокултурологии вожаҳои ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони адабии асрҳои X-XII натавонанд дар забони тоҷикӣ, балки дар забонҳои дигари эронӣ, ки таърихан аз як решаанд, бе аҳамият нахоҳад буд, зеро забони ин асрҳо бунёд ва асоси забони форсии тоҷикӣ ва дари муосир мебошад.

Вожашиносӣ бахши муҳимми забон ба ҳисоб меравад, ки он ҳамчун оинаи забон дар таърихи он ҷилвагар мешавад. Дар ташаккул ва таҳаввули таркиби луғавӣ забони тоҷикӣ аз давраи бостон то кунун донишмандон, адибон ва таърихшиносон тазкиранависон, муаллифони фарҳангномаҳо заҳматҳои зиёд кашидаанд.

Шоирони намоёни ин давра устодон Рӯдакӣ, Шаҳиди Балхӣ, Дақиқӣ, Ҳаким Фирдавсӣ, Ибни Сино, Робиаи Балхӣ, Муродӣ, Манучехрии Домғонӣ, Асҷадӣ, Ҳаким Унсурӣ, Фаррухӣ, Кисоии Марвазӣ, Сӯзани Самарқандӣ, Носири Хусрав, Унсурулмаолии Кайковус, Ҳаким Саной, Хоқонӣ, Адиб Собири Тирмизӣ ва дигарон бо назми баландмақоми худ барои густариш ва инкишофи забони тоҷикӣ нақши муассире гузоштаанд.

Забони тоҷикӣ бо роҳҳои гуногун, аз қабилӣ ба вучуд омадани назму насри барҷаста дар асрҳои X-XI минтақавӣ густариши худро васеъ мекунад. Ба ин далел забоншинос С. Ҳалимов менависад: “Дар асрҳои X-XII ва ибтидои асри XIII ҳудуди истеъмол ва вазифаҳои ҷамъиятии забони адабии тоҷик меафзояд ва густариш меёбад ва дар сарзаминҳои дигар нуфузи он зиёд мешавад. Дар натиҷаи ба дараҷаи баланди инкишоф расидан забони тоҷикӣ дар ин марҳала гӯё бо забони арабӣ дар ҳама соҳаҳо рақобат мекунад ва дар баъзе услубҳо бартарӣ пайдо мекунад” [135, 6].

Ёдовар шудан ба мақсад мувофиқ аст, ки таълифгаридани аввалин асарҳои насрӣ ба монанди “Муқаддимаи Шоҳнома”-и Абумансурӣ, “Осор-ул-боқия” ва “Китобу-т-тафҳим”-и Абурайҳони Берунӣ, “Ҳудуд-ул-олам”, “Аҷоиб-ул-булдон”-и Абулмуайяди Балхӣ, “Дорушиносӣ”-и Муваффақи Ҳиравӣ, “Тарҷумаи “Таърихи Табарӣ”-и Балъамӣ, “Синбоднома”-и Заҳрирдини Самарқандӣ, “Сафарнома” ва “Наврӯзнама”-и Носири Хусрав, “Қобуснома”-и Унсурулмаолии Кайковус, “Сиёсатнома”-и Низомулмулк низ дар ин давра иқдоми бузург дар рушди анъанаи насрнависӣ дар адабиёти тоҷик буданд.

Таҳлил ва омӯзиши таркиби луғавӣ ва тобишҳои маъноиву услубиёти забони назм дар забоншиносии тоҷик таърихи тӯлонӣ дорад. Зеро дар ин самт заҳмати луғатнигорон, таърихнигорон ва тазкиранависони пешин назаррас аст.

Аз ин лиҳоз, объекти таҳқиқи ҳамаи паҳлуҳои забон, ин осори хаттии ягон давраи муайян мебошад, масалан, осори хаттии давраи Сомониён. Ба ҳамин далел, забоншинос М. Н. Қосимова забони асри X-ро “... ғанитарин, шевотарин, ва барои ифодаи дақиқтарин маъноҳои илмӣ, динӣ, бадеӣ, қодиртарин забон” мешуморад [56, 359], ки исботи ин гуфтаҳо осори хаттии давраи Сомониён мебошад.

Асри X-ро ҳамчун “асри инқилобӣ ё тиллоӣ” дар рушди забони тоҷикӣ шуморидан мумкин аст. Зеро, дар ин давра адибоне ба майдони эҷод омаданд, ки мислашонро адабиёти тоҷик ёд надошт. Барои исботи ин андешаи мо адабиётшинос Аълоҳон Афсаҳзод дар хусуси заҳматҳои Рӯдакӣ ва мавқеи корбурди вожаҳо дар ашъораш чунин менигорад: “Дар осори ӯ ҳам калимаҳои касбу ҳунар, деҳқонӣ ва ҳам калимаҳои, ки мафҳумҳои илмӣ, таърихӣ ва забоншиносиро ифода мекунанд, дар ягонагӣ кор фармуда шудаанд. Дар осори Рӯдакӣ парниён ва паранду дебо, анбару ёсуман, обу хоб, хандаву гиря, досу полик, “Аржанг”-у “Авесто”, кишту дарав, хӯрдан, ошомидан ва ғайра ҳама баробар буда, яке бар дигаре имтиёз надорад.” [84, 298].

Дар қатори пажӯишҳои вожашиносии ин давра китоби арзишманди “Таърихи забони адабии тоҷик”-и Қосимова М. Н-ро, ки хусусан ба омӯзиши забони осори ин асрҳо бахшида шудааст, ёдовар шудан бамаврид аст. Зеро таҳқиқи мазкур бевосита ташаккул ва таҳаввули забони адабӣ, калимасозӣ, луғатнигорӣ, ономастика ва хусусиятҳои сарфиву наҳвии осори хаттии асрҳои мавриди назарро баррасӣ менамояд [56].

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо то асри XI чандин луғатҳои тафсирии забони форсии тоҷикӣ навишта шудаанд, вале мутаассифона онҳо то рӯзгори мо нарасидаанд, ба мисли “Фарҳанги Абуҳафси” Абуҳафси Суғдии Самарқандӣ ва ғайра. Яке аз фарҳангҳои шинохтаи асри XI “Луғати Фурс”-и Асадии Тӯсӣ мебошад [190], ки дар ин фарҳанги

тафсирӣ бархе аз гурӯҳи вожаҳои ҷавоҳирот ва сангҳои гаронбаҳову филиззоти гаронарзиш ба мисли **лаъл** (с.286), **марҷон** (с.356), **луълӯ** (с.356), **буссад** (с.356), **бахрамон** (с.347) ва ғ. шарҳу тафсир ёфтаанд.

Ба ин тариқ, дар ин садсолаҳо ба вуҷуд омадани луғатҳои дузабонаи арабӣ-тоҷикии “Ал-булағот-ал-мутарҷима фи-л-луғот”, “Китоб-ус-сом фил-асом”-и Абулфазли Майдонӣ, “Муқаддимат-ул-адаб”-и Замахшарӣ, “Тоҷ-ул-масодир”-и Бучаъфараки Байҳақӣ таълиф ёфтаанд, ки қобили ёдоварист.

Дар мавриди омӯзиши ҷиҳати луғавӣ, семантикиву услубии ашъори Рӯдакӣ монографияи забоншинос Қ. Мухториро бо номи “Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ” махсусан қайд намудан бамаврид аст [73]. Дар ин монография хусусиятҳои услубии таркиби луғавӣ ва ҷанбаҳои маъноии вожаҳои ашъори Рӯдакӣ, вожаҳои шоирона мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд.

Инчунин, забоншинос Қ. Мухторӣ дар рӯзномаву маҷаллаҳо доир ба паҳлуҳои гуногуни хусусиятҳои лексикӣ ва семантикии ашъори Рӯдакӣ як силсила мақолаҳои илмӣ, илмиву оммавӣ ба таъб расонидааст [ниг. ба: 57; 58; 59; 60].

Ба ифтихори 1150-солагии Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ бо ибтикори Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ “Донишномаи Рӯдакӣ” чоп гардид, ки дар он “ҳар чӣ ба Рӯдакӣ иртибот дорад”, ҷой дода шудааст [33, 9]. Ин асари арзишманд шомили 3029 мақолаи илмӣ ва модаи луғавӣ мебошад, ки тибқи анъанаи донишноманигорӣ мақолаҳо аз рӯйи тартиби алифбо ҷой гирифтаанд.

Доир ба Фирдавсӣ дар Тоҷикистон ва берун аз он таҳқиқоти зиёд ва ҳам доманадору густурда рӯйи кор омадаанд. Паҳлуҳои гуногуни омӯзиши лексикаи “Шоҳнома”-и ӯ бавижа, дар солҳои охир бештар мавриди тавҷӯҳи муҳаққиқон қарор гирифтааст.

Яке аз аввалин муҳаққиқоне, ки дар бораи содагӣ ва кутоҳбаёнии Фирдавсӣ, дорои эътибор ва аҳаммияти хоса будани эҷодиёти ӯ сухан меронад, Садриддин Айнӣ мебошад [2, 7-50].

Таҳқиқоти дигари лексикӣ доир ба “Шоҳнома пажуҳиши Сулаймон Анварӣ бо номи “Вожаҳои низомӣ дар “Шоҳнома” [11] ба шумор меравад. Муҳаққиқ дар рисола тамоми вожаҳои баёнгари мафҳумҳои ҷангу ҳарбро гирдоварӣ намуда, калимасозӣ ва мавридҳои истеъмоли онҳоро нишон додааст.

Рисолаи дигари таҳқиқотие, ки вобаста ба “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ анҷом пазируфтааст, ин монографияи Исматов С. М. мебошад, ки бо номи “Тоҷ андар “Шоҳнома” аз чоп баромадааст [42, 166]. Муаллиф хусусиятҳои мухталифи вожаи **тоҷ**, тобишҳои маъноии ин калимаро дар ин ҳамосаи бузург мавриди таҳқиқу баррасии густурда қарор додааст.

Ҷолиби қайд аст, ки тоҷ аз ҷавохирот, тиллоторӣ ва сангҳои қиматбаҳо сохта мешавад ва дар ҷо-ҷойи асар дар хусуси ҷавохирот ишораҳо мавҷуд аст. Масалан, дар зерфасле бо номи “Хусусиятҳои маъноии истилоҳи афсар” аз хусуси **гавҳар, зар, дур(р), ёқут, пирӯза** ва монанди инҳо шарҳҳо оварда мешаванд [42, 112-128].

Пажуҳиши лексикӣ дигар, ки дар заминаи маводи “Шоҳнома” анҷом пазируфтааст, диссертатсияи номзоди Д. Бобочонова мебошад, ки ҷанбаҳои маъноию тобишҳои услубии панҷ калимаи ифодагари узвҳои инсонӣ: **сар, рӯй, чашм, лаб, забон**ро дар заминаи маводи “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ ба маърази баҳс гузошта, афкори собитро дар робита бо сермаъноии калима, масоили маънишиносӣ, калимасозӣ, роҳҳои тавсиаи сермаъноии калима ва амсоли инҳо пешниҳод намудааст [21]. Илова бар ин, муҳаққиқ дар бораи омӯзиши “Шоҳнома” ва шиносоии ин асар дар манотиқи Аврупо ва Амрико далелҳои ҷолиб меорад.

Фарҳангу луғатномаҳои тафсири доир ба шарҳу баёни вожаҳои “Шоҳнома” зиёд таълиф гардидаанд. Онҳоро метавон ба фарҳангҳои тафсири ва тарҷумавӣ ҷудо намуд.

Яке аз фарҳангҳои нисбатан мукамалтари то ин замон ба мо дастрас, аз муҳақиқони ватанӣ “Фарҳанги мухтасари “Шоҳнома” (Тартибдиҳанда Иброҳим Ализода) мебошад, ки дорои 4335 моддаи луғавӣ буда, фарогири вожаҳои архаистӣ, иқтибосии арабӣ, номҳои ҷуғрофӣ ва дигар бахшҳои лексикии “Шоҳнома” мебошад.

Инчунин, ФШФВ-ро дақиқан ёдовар шудан лозим аст. Ин қадами бузурги қавӣ ва ин асари калону гаронмояи Волф қариб ҳамаи вожаҳо, ба монанди номҳои одамон, қаҳрамонон, подшоҳон, паҳлавонон, инчунин ҷойҳои таърихӣ, ҷуғрофӣ ва ғайраро дар бар мегирад. Луғатнигор Иброҳим Ализода дар мақолаи “Сухане чанд оид ба луғати “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ” [6, 53-65] оид ба фарҳанги Волф фикру мулоҳизаҳои худро баён намуда, бурду бохти онро низ нишон медиҳад.

Фарҳанги дигари тафсири “Фарҳанги ҷомеи номҳои “Шоҳнома”, таълифи донишманди эронӣ-Муҳаммадризои Одил аст, ки тамоми номҳое, ки дар “Шоҳнома” оварда шудааст, фаро гирифта, сермаъноӣ ва дар кадом байт ба кадом маънӣ қорбаст гардидани номҳоро муфассал овардааст [177, 34].

Муҳаққиқи таърихи забони тоҷикӣ М. Н. Қосимова бахшида ба “Соли байналмилалӣ оби тоза” (2003) рисолаи хурде бо номи “Об дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ” таълиф намудаанд, ки дар ин рисола калимасозӣ ва маъниофарии вожаи *об* мавриди пажӯҳиш қарор гирифтаанд [55].

Дар риштаи забоншиносии тоҷик омӯзиши лексикӣ ва вожагузинии “Шоҳнома” дар замони муосир назаррас аст. Аз ин лиҳоз, қайд кардан бамаврид аст, ки пажӯҳиши намоёне дар ин самт аз ҷониби забоншинос Қосимов О. Ҳ. анҷом пазируфтааст, ки он омӯзиши ҳамаҷонибаи

хусусиятҳои лексии “Шоҳнома”-ро аз нигоҳи сохторӣ ва маъноӣ, инчунин роҳҳои калимасозии воҳидҳои исмиро дар мисоли лексикаи олами ҳайвонот ва наботот ҷамъбасти менамояд [50, 348].

Яке аз таҳқиқоти ҷолиб дар риштаи вижагиҳои лексикӣ дар асрҳои X-XII монографияи забоншинос Мухторов З. М. мебошад, ки дар хусуси лексикаи ирфонии ғазалиёти Саной маълумот медиҳад [74].

Инчунин, таҳқиқи истилоҳот ва вожаҳои ифодакунандаи муносибатҳои суфиёнаро дар осори асрҳои X-XII забоншинос Сабзаев С. дар диссертатсияи доктории худ анҷом додааст [98].

Рисолаи дигар, ки перомуни хусусиятҳои вожагони суфиёна дар осори адабии қарнҳои мавриди назар ҷамъбасти шудааст, ба қалами Шарипова Ф. Х. мутааллиқ аст. Дар ин монография вожаҳои ифодакунандаи самтҳои рӯзгор, хӯрданиву пӯшиданиҳо ва гурӯҳҳои ҷонишинҳои забони тоҷикӣ дар асоси асари асри XI – “Кашф-ул-маҳҷуб” мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифтааст.

Диссертатсияи дигаре, ки ба таҳқиқи лексикаи осори адабии асрҳои X-XII бахшида шудааст, рисолаи Муслимов Ҳ. А. бо номи “Вижагиҳои луғавӣ ва маъноии осори Манучеҳрии Домғонӣ” (асри XI) мебошад ва муҳаққиқ дар пажӯҳиши худ калимаҳоро аз рӯи баромад, мавридҳои истеъмол, гурӯҳҳои маъноиву луғавӣ таҳлилу баррасӣ намудааст [72].

Дар ин пажӯҳиш роҷеъ ба ифодаҳои вожаҳои мавриди таҳқиқ қарордошта ба монанди **зумуррад**, **марворид**, **ёқут**, **дирам**, **динор** дар ашъори Манучеҳрӣ маълумоти мухтасар оварда мешавад [72, 68-69].

Ғайр аз таҳқиқоти дар боло овардашуда, таҳқиқоти ҷолиби дигар диссертатсияи А. Давронов бо номи “Языковые особенности «Кабуснаме» Унсурулмеали Кайкавуса” мебошад, ки забони асари машҳури Унсурмаолии Кайковус (асри XI) “Қобуснома”-ро бозгӯ менамояд ва ҳамчунин муҳаққиқ хусусиятҳои сермаъношавии вожаҳои соматикиро дар асоси матни “Қобуснома” мавриди таҳлил қарор медиҳад [30].

Лозим ба ёдоварист, ки аз ҷумлаи таълифоти муҳимми забоншиносии тоҷик дар солҳои охир китоби арзишманди Эмомалӣ Раҳмон “Забони миллат – ҳастии миллат” (дар ду ҷилд) ба шумор меравад. Дар ин китоб муҳаққиқ доир ба нуфузи вожаҳои арабӣ ва форсӣ баҳс ба миён оварда, дар ин қатор аз вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо ном бурдааст [144, 87].

Забоншиноси дигари тоҷик Алиев Б. Вожаҳои феълии “Гаршоспнома”-и Асадии Тӯсиरो ба риштаи таҳқиқ кашидааст, ки яке аз пажӯҳишҳои арзишманд дар шинохти феълҳо дар осори асрҳои X-XII пазируфта шудааст [4].

I.1.2. Дараҷаи омӯзиши вожаҳои самтҳои гуногуни илм дар осори асрҳои X-XII

Осори илмии ин даврон бо номи донишмандоне чун Абуалӣ ибни Сино, Абунастри Форобӣ, Абурайҳони Берунӣ, Саолабӣ, Майсарӣ, Закариёи Розӣ, Абумансур Алии Ҷиравӣ, Умари Хайём, Носири Хусрав ва дигарон саҳт тавъам аст.

Аз ҷумла, доир ба истилоҳот ва калимасозии “Донишнома”-и Абуалӣ ибни Сино донишмандон ва шарқшиносони зиёд изҳори андеша намуда, дар ин самт мақолаву монографияҳои алоҳида таълиф кардаанд.

Алалхусус, Муҳаммад Муин – луғатнигори шинохтаи эронӣ низ вобаста ба ҷанбаҳои гуногуни маъноиву луғавии “Донишнома” мақолаи арзишманде ба нашр расонидааст [76, 2-38]. Аз донишмандони рус Лившиц В. А., Смирнова Л. П., муҳаққиқи фаронсавӣ Ж. Лазард ва дигарон доир ба ин рисола андешаҳои ҷолиб баён намудаанд [61, 115-151]

Монографияи то андозае мукаммале, ки дар робита ба истилоҳот ва калимасозии “Донишнома”-и Абуалӣ ибни Сино ба анҷом расидааст, рисолаи Азим Байзоев бо номи “Истилоҳот ва калимасозӣ дар “Донишнома”-и Абуалӣ ибни Сино мебошад [13].

Монографияи мазкур хусусиятҳои маъноӣ, забониву грамматикӣ вожаҳоро дар асари олими бузурги тоҷик Абуалӣ ибни Сино – “Донишнома” мавриди баррасӣ қарор додааст.

Дар охири монографияи мазкур ҳамчун замима пешниҳодҳои муаллиф дар хусуси истилоҳоти мавриди истифода дар китобҳои илмӣ ҷолиби диққат аст. Масалан, истилоҳҳоро ҳамчун *алломорф*, *идиома*, *категория*ро ба гунаҳои тоҷикӣ онҳо – *ҳамванд*, *хушӯӣ*, *қолаби тавсиф*, пешниҳод менамояд [13, 180], ки дар истилоҳшиносӣ созгор аст.

Дар ҳақиқат, истилоҳоти илмӣ осори Ибни Сино аз забони илм бархурдор будани забони тоҷикиро нишон медиҳад. Файласуфи шинохтаи тоҷик М. Диноршоев бо таъя ба ақидаҳои донишмандони маъруф дар ин маврид ба чунин хулоса меояд: “Ибни Синоро ба ҳеҷ ваҷҳ аз қавми тоҷик ва аз фарҳанги тоҷикӣ наметавон ҷудо кард, зеро яқин ин ки ӯ бунёдгузори истилоҳоти илмӣ забони тоҷикӣ (форсӣ) мебошад, дуюм, ин ки ӯ асосгузори навъи бадеии рубоӣи фалсафист, ки баъдан дар эҷодиёти шоирони номвари мо, хусусан, дар осори Умари Хайёми шуҳратёр рушд ва камол ёфтааст” [32, 21].

Омӯзиши осори илмӣ, бавижа истилоҳнигориву истилоҳгузинӣ дар осори хаттӣ асри X ҷолиби диққат мебошад. Махсусан, доир ба асари Абурайҳони Берунӣ – “Китобу-т-тафҳим” бо номи “Истилоҳоти илмӣ “Китобу-т-тафҳим”-и Абурайҳони Берунӣ”-и М. Ҳ. Султонро қайд намудан бамаврид аст, ки муаллиф дар се боб доир ба калима ва истилоҳ, истилоҳоти иқтибосӣ “Китобу-т-тафҳим” баҳс ба миён оварда, таҳқиқоти мондагори илмӣ анҷом додааст [70].

Дар хусуси вожасозиву вожагузинӣ форсии осори Абурайҳони Берунӣ аксари муҳаққиқони таърихи забону истилоҳоти форсӣ сухан гуфтаанд, вале ба таври ҷудогона дар ин масъала донишманди эронӣ Ҷ. Матинӣ дар мақолаи “Ҳудуди ибтиқори Абурайҳони Берунӣ дар сохтани луғоти илмӣ форсӣ” маълумоти васеъ додааст [64, 433-445].

Яке аз асарҳои ба соҳаи тиб бахшидашудаи Абурайҳони Берунӣ “Китобу-с-сайдана фи-т-тиб” (“Дастури дорусозӣ”), асари тиббиест, ки ба доруҳои муфрада (сода) ва баъзе доруҳои мураккаб бахшида шудааст.

Аз сабаби вазифаи забони байналмилалиро доштани забони арабӣ Берунӣ ин асарро дар солҳои охири зиндагиаш ба ин забон иншо намудааст [70, 7].

“Китобу-с-сайдана фи-т-тиб” асари илмӣ буда, дар бораи доруҳо ва тарзи тайёр намудани онҳо маълумот медиҳад. Доир ба ин рисолаи илмии Абурайҳони Берунӣ, М. Ҳ. Султон [70], Ф. Саидова [99] ва дигарон ҷусторҳои мушаххаси забоншиносӣ анҷом додаанд.

Забоншинос А. И. Юсупов истилоҳоти тиббии “Ҳидоят-ул-мутааллимин фи-т-тиб”-ро мавриди пажӯҳиш қарор дода, вожаҳои ифодагари номи бемориҳо, узвҳои даруниву берунӣ, роҳҳои сохта шудани истилоҳоти тиббиро ба риштаи таҳқиқ кашидааст [148].

Бояд гуфт, ки анъанаи омӯзиши луғавию семантикии бахшҳои гуногуни илм, бахусус, фикҳ, ҳуқуқшиносӣ ва тиб дар асрҳои X-XII идома ёфта, он дар асоси сукунати қадимии эронитаборон ва иртиботи онҳо бо дини Ислом ҷараёни самарабахши комилан илмиро ба вучуд овардааст. Яъне, илми ҳуқуқ ва илми тиб яке аз аввалин илмҳои ҳастанд, ки аз қадим ба халқҳои эронитабор маълуманд. Забоншинос Ш. Исматуллозода (Ш. Ҳайтова) дар таҳқиқоти истилоҳшиносии худ истилоҳоти соҳаи саноат, ҳуқуқ, тиб, зироат ва монади инҳоро дар асоси китоби “Захираи Хоразмшоҳӣ”-и Исмоили Ҷурҷонӣ мавриди таҳлили васеи забоншиносӣ қарор додааст [123].

Муҳаққиқ К. Ш. Тӯраҳасанов истилоҳоти тиббиро дар сарчашмаҳои аввалини тиббии тоҷик ҷустуҷӯ намуда, дар мисоли “Донишнома”-и Ҳаким Майсарӣ, “Ҳидоят-ул-мутааллимин”, “Китоб-ул-абния ан-ҳақиқат-ул-адвия”, “Рисола дар набз”, “Китоб-ас-сайиддина фит-тиб” (асрҳои IX-

XI) рисолаи арзишманде таълиф намудааст, ки дар даҳсолаи охир яке аз корҳои чамъбасти дар риштаи шинохти истилоҳоти тиббӣ мебошад [117].

Пажӯҳишҳои дар боло овардашуда метавонанд дар соҳаи тиб, саноат ва ҳуқуқ васеъ истифода шаванд ва имконият медиҳанд, ки дар оянда номи доруҳо, бемориҳо, истилоҳоти ҳуқуқ ва вожаҳои бахши саноатро аз вожаҳои нодири дар ин таҳқиқот овардашуда номгузорӣ намуд.

Доир ба пажӯҳиши вожагони осори ҷуғрофии асрҳои X-XII. Дар асрҳои X-XII ба вучуд омадани асари ҷуғрофии “Ҳудуд-ул-олам” иқдоми бузурге дар илми ҷуғрофияи тоҷик мебошад [214]. “Ҳудуд-ул-олам” яке аз қадимтарин осори илмии ҷуғрофии тоҷикон ба шумор меравад. Муаллифи ин асар маълум нест ва асари мазкур тахминан соли 982-983 таълиф шудааст.

“Ҳудуд-ул-олам” натавонанд асари ҷуғрофист, балки дар он ҳаёти иқтисодӣ ва илмиву фарҳангии асри X инъикос ёфтааст.

Ин асари ҷаҳонӣ бо забони содаву шево таълиф гардида, хусусиятҳои ҷолиби сарфиву нахвиро доро мебошад, ки он кайҳо инҷониб таваҷҷуҳи донишмандонро ба худ ҷалб намудааст. Аз ҷумла, донишмандоне чун Ж. Лазар, В. Ф. Минорский, Муҳаммадтақӣ Баҳор, П. Н. Хонларӣ, С. Шамисо, Муҳаммад Ҳусайни Ямин, М. Н. Қосимова, М. Шакурӣ, С. Ҳалимов, А. Ҳасанов барои омӯзиши паҳлуҳои гуногуни забони ин асар камари ҳиммат бастаанд.

Муҳаққиқи таърихи забони тоҷикӣ С. Ҳалимов дар китоби “Таърихи забони адабии тоҷик” аз хусуси аҳаммияти илмӣ, адабӣ, ҷуғрофӣ ва забонии “Ҳудуд-ул-олам” маълумот дода, таъкид менамояд, ки “Дар ин китоб мо номи бисёр филизу маъданҳо мис, сурб, мағнотис, зар, сим, оҳан, зог (зок), симоб, арзиз, номи бисёр сангҳои гаронбаҳо, лочувард, санги сурма, санги фасон, пирӯза зумуррад, забарҷад, ҷароғсанг ва ғайраҳоро дучор мекунем” [134, 27].

Асари дигари чуғрофии асри X “Сурат-ул-арз”-и мутааллиқ ба Ибни Ҳавқал аст. Асар аз рӯйи сохт ва мазмун ба “Ҳудуд-ул-олам” монанд мебошад [213, 212].

Дар миёни осори хаттии мавриди назар китобҳои ёфт мешаванд, ки дар онҳо натавонанд меъёрҳои чуғрофӣ дида мешаванд, балки хусусияти донишномавӣ низ доранд ва доир ба донишҳои соҳаҳои гуногун навишта шудаанд. Далели ин гуфтаҳо “Аҷоиб-ул-маҳлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот”-и Аҳмади Тӯсӣ мебошад, ки дар асри XII таълиф шуда, дар бораи ситорашиносӣ, дарёву баҳрҳо, кишварҳои мухталиф, вазъи табиӣ, захираҳои табиӣ, қавму миллатҳо ва расму оинҳои онҳо, олами ҳайвоноту наботот ва ғайра маълумот дода шуда, яке аз манбаҳои дастраси вожаҳои садаи таълифи асар ба шумор меравад. Забоншинос С. Эрназаров (Назарзода С.) хусусиятҳои луғавӣ (гурӯҳҳои маъноии вожаҳо, истилоҳот, иқтибосот), вежагиҳои дастурӣ ва услубии вожаҳо ва хусусиятҳои сарфӣи вожаҳои ин асари камназирро мавриди таҳқиқи густурда қарор додааст.

Хулоса, асарҳои чуғрофии забони тоҷикии асрҳои X-XII маъхазии муҳим барои ҷойгиршавии қитъаҳо, минтақа, шаҳрҳо, дарёҳо, кӯлҳо ва ҳамчунин баёнгири урфу одат, фарҳанг ва расму оинҳои миллии мо мебошанд.

Дарачаи омӯзиши вожаҳои осори фалсафии асрҳои X-XII
Пайдоиш, пешрафт ва тараққиёти ин ё он соҳаи илм ба тағйирот ва рӯйдодҳои муҳимму навсозиҳои ҷомеа вобастагии қавӣ дорад. Замони ҳукумати Сомониён, ки марҳалаи ташаккул ва тақомули забони форсии тоҷикӣ шинохта шудааст ва дар ин давра забони илм, махсусан, илми забони фалсафа тавачҷуҳи махсусро талаб мекунад, зеро осори нобиғаҳои ин давр садсолаҳост, ки барои аҳли башар хидмати шоён намуда истодаанд.

Осори фалсафии ин давра бозгӯкунандаи рушди илму фарҳанги мо мебошанд ва бахши бузурги нусхаҳои хаттии то замони мо расидаро дарбар мегиранд. Дар ин миён асарҳои фалсафии Сино, Форобӣ, Розӣ, Ибни Рушд, Берунӣ, Носири Хусрав ва дигаронро номбар кардан кофист.

Дар асрҳои X-XII бо таъсири забони арабӣ сатҳи дузабони (билингвизм)-и мардум боло рафта, дар навишти асарҳои илмиву фалсафӣ истилоҳоти соҳаҳои гуногуни забони арабӣ роҳ меёбанд. Исботи ин гуфтаҳо истилоҳ ва калимаҳои ифодакунандаи номи ашёву падидаҳо дар “Донишнома”-и Абуалӣ ибни Сино мебошад, ки бештари онҳоро мутафаккир ба забони модариаш баргардон намудааст.

Пиромуни истилоҳ ва қолабҳои грамматикӣ калимаҳо, вожаву истилоҳоти фалсафии ин китоби арзишманд муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ ба монанди С. Айнӣ, М. Муин, А. А. Семёнов, А. Массэ, Э. Мураввич, А. Байзоев ва дигарон фикру мулоҳизаҳои хешро дар шакли мақола ва монографияҳои алоҳида ба таърифи расонидаанд.

Арабшиноси тоҷик С. Сулаймонов доир ба истилоҳоти фалсафии “Донишнома” як қатор мақола ва диссертатсияи алоҳида таълиф намудааст [111; 112].

Таҳлили осори фалсафӣ дар мисоли “Донишнома”-и Ибни Сино нишон медиҳад, ки дар натиҷаи ба вуҷуд омадани чунин осори фалсафӣ ба забони тоҷикӣ пояи он мустаҳкам гардида, гурӯҳи вожаҳои нави ин бахши илми куҳанбунёд дар забон арзи ҳастӣ менамояд.

Ҳамин тавр, аз таҳлилҳо бармеояд, ки омӯзиши лексикаи осори фалсафии забони адабии асрҳои мавриди назар нисбат ба осори таърихӣ ин даврон аз назари забоншиносони тоҷик то андозае дуртар мондааст, ки боиси таассуф аст.

Доир ба пажӯҳиши вожаҳои осори таърихӣ асрҳои X-XII. Дар асрҳои X-XII таълифи рисолаҳои таърихӣ нисбат ба асрҳои пешин бештар ба назар мерасад. Ба ин андеша ҳамчун намуна метавон рисолаҳои

“Таърихи Бухоро”-и Наршахӣ, “Форснома”-и Ибни Балхӣ, “Таърихи Байҳақӣ”-и Муҳаммад ибни Ҳусайнро овард, ки бартариати онҳо дар баробари овардани далоилу санаҳои таърихӣ, инчунин намунаи баланди сабки насри ондаврано дар худ таҷассум мекунанд.

Яке аз муҳаққиқони аввалин, ки дар омӯзиши асарҳои таърихӣ, бавижа “Таърихи Сиистон” саҳм гузоштааст, муҳаққиқи рус Смирнова Л. П. мебошад, ки дар бораи системаи ҷумлаҳои “Таърихи Сиистон” маълумоти муфассал дода, ин асарро яке аз беҳтарин намунаи насри ин давра шуморидааст [107, 65-83].

Инчунин, доир ба “Таърихи Табарӣ”-и Балъамӣ таҳқиқоти дигаре бо номи “Нигоҳе ба таърихи лексикаи забони порсии дарӣ (дар асоси маводи “Таърихи Табарӣ”-и Балъамӣ)” аз ҷониби Б. С.Қосимов анҷом ёфтааст [52, 200].

Ҳамчунин, дар пажӯҳиши мазкур дар бораи номи чанде аз ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо, этимология ва мавридҳои истифодаи онҳо, гунаҳои онҳо дар асоси ин китоби арзишманди асри X маълумоти мухтасар оварда шудааст [52, 150].

Таҳқиқоти дигар дар самти омӯзиши вожаҳои таърихӣ аз забоншинос С. Эрназаров мебошад. Дар рисолаи мазкур муаллиф дар хусуси калимаҳои таърихӣ, доираи истемоли онҳо аз замони ба вуҷуд омадани асари “Аҷоиб-ул-махлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот” то имрӯз давра ба давра мавриди пажӯҳиш қарор додааст [146, 16].

Пажӯҳишҳои забоншиносӣ дар робита ба осори таърихӣ асрҳои X-XII-и форсии тоҷикӣ маълум менамояд, ки ҳиссаҳои нутқ ва таҳқиқи хусусиятҳои наҳвӣ ин осор дар мадди аввал қарор гирифтаанд. Махсусан, омӯзиши феъл ва ибораҳои изофӣ дар осори ин давра назаррасанд.

Омӯзиши осори таърихӣ садаҳои баъдӣ низ хеле ҷашмрасанд, ки хусусиятҳои нигориши осори таърихӣ асрҳои X-XII-ро доро мебошанд.

Ба ин далел, асари таърихии “Ҷомеъ-ут-тавориҳ”-и Рашидаддуни Фазлуллоҳ (асри XIII)-ро метавон ном бурд, ки доир ба хусусиятҳои забонии ин асар пажуҳишҳои забонӣ анҷом ёфтаанд. Масалан, М. Х. Хоҷамиров хусусиятҳои лексикӣ-семантикӣ ва сохтори асари мазкурро мавриди пажуҳиши забоншиносӣ қарор додааст [128]. Аз ин пештар хусусиятҳои морфологии “Ҷомеъ-ут-тавориҳ”-ро муҳаққиқи ҷавон Ш. Р. Юсупов ба риштаи таҳқиқ кашидааст [149, 145].

Омӯзиши вожагони марбут ба ҷонварон ва рустаниҳо дар асрҳои X-XII. Дар садаҳои X-XII асари ягонаи мушаххасе, ки дар бораи лексикаи ҳайвонотшиносӣ ва зистшиносӣ махсусан бахшида шуда бошад, пайдо накардем. Аммо ҷанбаҳои мухталифи лексикиву забонии қисме аз осори адабӣ, илмӣ, тиббӣ, фалсафӣ, ҷуғрофӣ, динии форсии тоҷикӣ, ки дар садсолаҳои зикргардида таълиф гардида, то замони мо дастрас гардидаанд, як андоза омӯхта шудаанд.

Дар байни ҷусторҳои илмии забоншиносии ба ин давра бахшидашуда пажуҳишҳои низ ҳастанд, ки вожаҳои асари мушаххасеро дар мисоли вожаҳои ифодакунандаи номи ҷонварон ва рустаниҳо таҳлил намудаанд ва ё дар ин бора ишораҳо кардаанд.

Яке аз корҳои назаррас ва бунёдӣ дар бахши вожашиносӣ китоби арзишманди забоншинос Д. Саймиддинов “Вожашиносии форсии миёна”-ро ёдовар шудан мувофиқи мақсад аст [100]. Дар ин монография дар қатори дигар вожаҳои забони форсии миёна аз қабилҳои номи ҳайвоноту наботот таъриҳ ва инкишофи онҳо дар асоси сарчашмаҳои муътамад ба монанди “Бундаҳишн”, “Визидагиҳа”, фарҳанги “Оим-евак”, “Фарҳанги Паҳлавиг” нишон дода шудааст [100, 80-91]. Ҳамчунин, дар ин асари арзишманд чандин вожаву истилоҳоти оройишоти занона, сангҳои қиматбаҳо ва филиззоти гаронарзиш шарҳу тавзеҳ ёфтаанд.

Албатта, дар таҳқиқоте, ки дар мавриди омӯзиши ин ё он хусусиятҳои лексикии осори ин даврон рабтдоранд, ҷо-ҷо ишораҳо дар

мавриди вожаҳои ифодакунандаи номи ҳайвонот ва зироатҳо (даррахтон) дида мешавад. Масалан, забоншинос Б. С. Қосимов [52] ҳангоми омӯзиши таркиби луғавии асари таърихӣ “Таърихи Табарӣ”-и Балъамӣ (асри X) дар ин хусус ишораҳо намудааст [52, с. 166, 163, 161, 149, 126].

Профессор Ф. Шарифова дар монографияи “Хусусиятҳои вожагонии “Кашф-ул-маҳҷуб”-и Ҳучвирӣ” ҳангоми таҳқиқи баромади калимаҳои асар дар хусуси чанд вожаи ифодакунандаи номи набототу ҳайвонот маълумоти мухтасар додааст [140, с. 14,15,16,19,58,59].

Дар омӯзиши лексикаи ин соҳа таҳқиқи мондагори забоншинос О. Ҳ. Қосимовро метавон ном бурд, ки дар хусуси олами набототу ҳайвонот, миқдори онҳо дар табиат, паррандаҳо, ҳайвонҳои баҳрӣ мавқеъ ва мавридҳои истеъмоли онҳо, калимасозии ин гурӯҳи вожаҳо дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ мавриди таҳлилу баррасии амиқ қарор гирифтаанд [50, 348]. Маълумоти овардашуда дар ин монография ҷанбаҳои муҳим, бахусус ҷиҳатҳои забонӣ-фарҳангии калимаҳоро равшан менамоянд.

Дар риштаи таҳқиқи илми забоншиносӣ, бавижа таърихи забони тоҷикӣ доир ба “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ таҳқиқоти зиёд сабаб шудаанд, ки ин осори безаволро боз ҳам мӯшикофона мавриди таҳлилу баррасӣ қарор диҳанд. Дар рисолаи арзишманди ба соҳаи таърихи забон ва забоншиносии тоҷик бахшидашудаи Президенти муҳтарами кишвар Эмомалӣ Раҳмон “Забони миллат - ҳастии миллат” дар бораи Фирдавсӣ нуктаи олии баҳодихӣ баён гардидааст: “Ҳосили суҳан ин аст, ки Фирдавсӣ бо таълифи “Шоҳнома” дар амри бақою пойдорӣ забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) хидмати босазо ва мондагор анҷом додааст. Наҳзату шукуфойии забони тоҷикӣ дар охири аҳди Сомонӣ ва ибтидои аҳди Ғазнавӣ бо номи Фирдавсӣ ва “Шоҳнома”-и безаволи ӯ пайвастагии ногусистанӣ дорад” [39, 301].

Вожаҳои ифодакунандаи номи наботот ва рустаниҳоро дар лаҳҷаҳо муҳаққиқ С. Юсупова ба риштаи таҳқиқ кашидааст [150]. Дар диссертатсияи мазкур истеъмоли вожаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва наботот, инчунин, калимасозии ин гурӯҳи вожаҳо шарҳу тафсир ёфтаанд.

I.2. Вижагиҳои маъноии лексикаи филиззот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони тоҷикии асрҳои X-XII

I.2.1. Вижагиҳои маъноии лексикаи филиззоти қиматбаҳо

Аз бозёфтҳои бостоншиносӣ пайдост, ки инсоният ба ҳунарҳои мардумӣ рағбат пайдо карда, дар асри санг ба сохтану истифодаи ашёҳои гуногуни рӯзгор ва оройишӣ тавачҷуҳои бештар зоҳир намудааст. Ин раванд ҳазорсолаҳо идома ёфта, баъдан дар асри биринҷӣ одамон истифодаи ҳунарҳои мардумии аз гил ва филиз сохташударо афзалтар донистаанд, яъне тафаккури фарҳангиву ҳунарии инсоният батадриҷ ташаккул меёбад ва қадам ба қадам ба сӯи қуллаҳои ҳунар ва эҷоду кашфиёт гом мениҳад ва вобаста ба ҳар як ҳунар ва ашёҳои мавриди корбурди рӯзмарра қарордошта ном мегузорад. Пас аз омода намудани ашёи гуногуни филизӣ талабот ба ин навъи маҳсулот афзуда, коркарди он вусъат меёбад ва новобаста аз душвории истеҳсол навъҳои холису суфтаи ин навъи маҳсулот ба вучуд омадаанд.

Аз рӯи сарчашмаҳои гуногуни ба бостоншиносон дастрас маълум гардидааст, ки аввалин тамаддунҳои пешрафтаи инсонӣ, ба монанди тамаддуни Мисри Қадим аз филизҳои **мис, тилло, оҳан, қалъагӣ, нуқраву сурма ва тиллои сафед** (платина) истифода мекардаанд [7, 170].

Албатта, пайдоиш ва коркарди филиззоти қиматбаҳо дар таърихи инсоният дастоварди беназир аст. Онҳо дар Осиёи Миёна таърихи қадима дошта, аз давраи неолит ва палеолит сарчашма мегиранд. Сипас, ин ҷараён идома ёфта, дар ғарби Ориёнои бузург дар даврони

Ҳахоманишиён, дар баробари ривочи касбу ҳунар ва муносибатҳои пуливу молӣ беш аз пеш инкишоф ёфтааст.

Дар ин хусус муаррихи камназири тоҷик академик Б. Ғафуров чунин қайд мекунад: “Мардумони Осиёи Миёна дар давраи Ҳахоманишиҳо аввалин бор бо пули танга ошно шуданд. Намунаҳои тангаи тилло ва дигар сиккаҳои системаи пулии Ҳахоманишӣ аз хоки Осиёи Миёна пайдо карда шуд.” [28: 1, 90].

Ҷиҳати душвории истеҳсол ва сифати филизоти мавҷударо ба назар гирифта, филизгарон онҳоро ба гурӯҳҳои *сиёҳ* ва *ранга* тақсим намудаанд. Филизоти ранга дар навбати худ ба гурӯҳҳои зерин тақсим мешаванд:

1. Филизоти сабук (алюминий).
2. Филизоти вазнин (мис).
3. Филизоти асил (тилло, нуқра).
4. Филизоти камёфт (хром, титан, уран) [3, 40].

Дар рӯзгори Сосониён низ навъҳои гуногуни сиккаҳо мавҷуд буданд, ки онҳо ғолибан аз филизоти қиматбаҳо сохта мешуданд ва аксари онҳо мансуб ба шоҳони ин хонадон буданд. Шарҳи вожаи **сикка** низ дар фарҳангҳо пули зарбшудаи филизӣ, **сикка задан** филиззотро ба шакли пул даровардан, пул баровардан ва монанди инҳо маънидод шудааст [193, 243].

Дар асри X истеҳсоли маъдан дар ҳудуди Осиёи Миёна хеле раванқ ёфта буд. Аз ҷумла, дар Фарғона оҳан, қалъагӣ, нуқра, симоб, мис, сурб ва, инчунин мум, санг, пахта, фирӯза, навшодир ва ғ. истеҳсол мекарданд; аз Қармазор, аз қарибии Хучанд нуқраи зиёде мегирифтанд ва ин кон бо номи Кӯҳи сим машҳур аст [28, 467].

Дар ин аср истеҳсоли дигар навъи маъданҳои кӯҳӣ, аз қабилӣ **ҷавохирот** ва **сангҳои қиматбаҳо** низ дар ноҳияҳои болооби Зарафшон маркази истеҳсоли оҳан, тилло, нуқра, зок ва Дарвозу Шуғнону Бадахшон маркази истеҳсоли тилло, нуқра, лаъл, лочувард доништа мешуд [28, 467].

Агар ба паҳлуи дигари афзалияти сиккаҳо ё иртиботи онҳо ба фарҳанг бингарем, онҳо аз ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии давраҳои гуногуни таърихӣ маълумоти зарурӣ медиҳанд. Аҳаммияти сиккаҳо дар нигоҳдошт ва ҳифзи маълумоти таърихиву фарҳангӣ зиёд аст.

Сиккаҳо дар баъзе ҳолатҳо дар барқарор намудани ҷузъиёти таърихӣ мақоми муҳим доранд. Чунончи, аз сарчашмаҳои таърихӣ маълум аст, ки дар мушаххас кардани чехраҳои худоён, шоҳони Ҳахоманишӣ, оройиши мӯй, сару либос ва афзорҳои ҷангии онҳо маҳз тавассути сиккаҳо маълумотҳои дақиқ пайдо шудааст. Аз ҷумла, дар сиккаи ёфтшуда аз ноҳияи Фархори имрӯза суроби Искандари Мақдунӣ ва худои Зевс ҳаққокӣ шудааст, ки маълумоти умумиро дар бораи онҳо медиҳад.

Маъмулан дар тавлиди сиккаҳо **мис** нисбат ба **тилло**ву **нуқра** арзиши поёнтар дорад, вале он дар осори ин асрҳо нисбат ба дуи дигар серистеъмолтар будааст. Масалан, яке аз намуди сиккаҳое, ки дар замони Сосониён васеъ истифода мешуд, **пашиз** ном дошт, ки аз миси холис омода мегардид [100, 245]. Аммо дар ФТЗТ ва ФМШ онро “пули сиёҳи камарзиш” маънидод кардаанд [193, 81; 191, 280], ки аз арзиши нисбатан ками он далолат медиҳад. Шояд ин навъ филиз дар замони Сосониён нисбат ба давраи Сомониён арзиши баландтареро сазовор бошад, зеро мантиқан тахмин кардан мумкин аст, ки бо зиёд гардидани сиккаҳои нуқрагин ва аз тилло сохташуда дар давраҳои баъдӣ ҳамчун муомилоти пулӣ ба **пашиз** аҳамият камтар зоҳир гардидааст. Дар байти зерини Рӯдакӣ вожаи **пашиз** муқобилмаъноии вожаҳои **гавҳару ёқут** маънидод шудааст, ки арзиши кам доштани пашизро далолат мекунад:

Чу фазли мир Абулфазл бар ҳама маликон,

Чу фазли **гавҳару ёқут** бар набахра **пашиз** [211, 122].

Дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ 11 мавриди истеъмоли ин вожа ба мушоҳида расид, ки аксаран маъноии арзиши кам ё ночиз доштани ин навъи сиккаро бозгӯ менамояд:

Ту эрониёнро бифармой низ,
Ки то **гавҳар** ояд падид аз **пашиз** [202: 6, 417].
Ба вижа зи Баҳром в-аз Ревниз
Ҳаме ҷони хешам наярзад **пашиз** [202: 4, 13].
Ки мӯбад ба зиндон фиристод чиз,
Наярзад тани мо бараш як **пашиз** [202: 9, 262].

Пашиз дар гузашта ҳамчун ҷузъе аз оройиши либос истифода мешудааст. Донаҳои онро гирифта дар камарбанд меовехтаанд. Ҳангоми ҳаракат, масалан, ҳангоми рақсидан он Донаҳои гирд ба ҳамдигар расида, садои дилнишине мебаровардаанд [180, 45]. Ин амалро дар замони муосир дар баъзе минтақаҳои Тоҷикистон “бо тангача оро додани миёнбанд” мегӯянд.

Вожаи **донг** чун муродифи калимаи **пашиз** омадааст. Вале дар поварақи матни зерин ин вожа “пашиз”, “шашяки дирам” маънидод шудааст:

“Маодини зар бисёр аст. Дар ҳудуди Яман шаҳрест онро “Ғона” хонанд. Ҳар рӯз бомдод хонаҳоро бирубанд ва хокро бигудозанд, ба қадри фаррохии хона зар бигиранд, каму беш аз як донге ва як диноре каму беш” [212, 144].

Дар матни боло муаллиф ба он ишора менамояд, ки боду гарди дохили хона (дар фарш) ҳаммада миқдори ками чизро ташкил медиҳад ва он ҳамчун як **пашиз** (донг) арзиш дорад. Ин ҷо тахмин кардан мумкин аст, ки **пашиз** аз омехтаи филиззоти гуногун таркиб меёбад.

Забоншинос Д. Саймиддинов дар бораи пайдоиш ва паҳлуҳои гуногуни маъноии вожаи **донг** ва **пашиз** ибрози ақида намуда, пашизро “сиккаи хурди мисӣ” ва донгро “сиккаи хурд, ки дар муомилоти пулӣ охири арзиш ба шумор меравад” маънидод намудаанд [100, 245]. Дар “Луғатномаи Деҳхудо” дар шарҳи вожаи **донг** чунин омадааст: “Як қисмат аз шаш қисмати чизе, як бахш аз шаш бахши чизе ва монанди инҳо” шарҳ ёфтааст, ки аксаран шумораи миқдориро ифода намудааст.

Баъдан, Деҳхудо ишора менамояд, ки вожаи **донгро** Замахшарӣ дар шакли **донқ** истифода бурдааст [163, 725]. Албатта, вожаи **донг** ба шакли “донқ” сабт гардиданаш аз ҷониби Замахшарӣ шакли арабии вожаи **донг** мебошад, чунки дар алифбои оромиасоси суриёнии арабӣ ҳарф ё овози “г” мавҷуд нест, бинобар ин, ба ҷойи он ҳарфи қоф (ق)-ро истифода кардааст.

Дар забони тоҷикии асрҳои X-XII баробари истифодаи ин вожаҳо вожаҳои низ буданд, ки номи ҷавоҳироти камарзишро ифода менамуданд. Ба ин далел вожаи **ҷамастро** метавон ном бурд, ки дар ЛФАТ “аз ҷавҳарҳои фурӯмоӣ кабуд, ки поре ба сурхӣ занад” шарҳ дода шудааст ва дар поварақи он “ҷавоҳири беқимат” ва дар мадди охир “булур” тафсил ёфтааст [190, 85].

Вожаи **донг** дар байтҳои зерин низ воҳиди пулии хурдро ифода менамояд, ки бо пашиз баробарзиш аст:

Харидӣ гар ўро ба **донге** панир,

Будӣ бо ман имрӯз чун шаҳду шир [202: 8, 120].

Ба **донге** маро дӯш бифрӯхтӣ,

Ҳама чашми шогирд бардӯхтӣ [202: 8, 122].

Ба иттилои сарчашмаҳои таърихӣ дар ин асрҳо подшоҳон ба муомилоти пулӣ аҳаммияти махсус меодаанд. Аз ҷумла, муаррихи тоҷик Б. Ғафуров ба ин масъала таваққуф намуда, таъкид менамояд: “Аз рӯи мадракҳои сиккашиносӣ маълум шуд, ки ў (Иброҳим Тамғочхон дар давраи давлатдории Қарахониён. С.К.) дигар чораҳои беҳтар намудани шароити тиҷорат ва бозургониро пешбинӣ кардааст. Чунончи, дар Фарғона то аҳди ў асоси муомилоти пулиро **дирҳам** ташкил меод, вале он аз сурбу мис буда, дар таркиби худ ҳеҷ гуна **нуқра** надошт...” [28, 544].

Дар муомилоти пулӣ нақши филиззоти гаронбаҳо бағоят назаррас аст. Бинобар ин, навъҳо ва ҳаҷмҳои гуногуни онҳо аз қадим то ба имрӯз ба вучуд омадаанд. Вале дар забони тоҷикии ин асрҳо вожаҳои **пашиз**, **дирам**, **динор**, **арзиз** бештар истеъмол гардидаанд. Аз ҷумла, дар ин

маврид дар ЛФАТ мисоли ҷолибе оварда шудааст: “Пашиз дирами бади мисин бувад, беқимат” ва сониян аз Лабибӣ ном шоир байти зерин ҳамчун шоҳиди луғавӣ оварда шудааст:

Гарчи зард аз ҳамчу зар(р) пашиз,
Ё сапед асту ҳамчу сим арзиз [190, 167].

Чуноне, ки аз сарчашмаҳо маълум аст, ҳанӯз аз замонҳои хеле қадим, баҳусус шуруъ аз замони Пешдодиён хунари коркарди маснуоти заргариву филизӣ дар марзи Ориёно оғоз гардидааст. Минбаъд дар замони Каёниёну Скифҳою Сарматҳо, Модҳою Ҳахоманишҳо, Сосониёну Сомониён идома ёфта, дар ин давраҳо аз ҳунарҳои коркард ва истихроҷу истифодаи филиззоти ранга ба ҳубӣ бархурдор буданд.

Мис. Аз ҷиҳати баромади химиявӣ мис ба филиззоти гаронвазни ранга дохил мешавад, ки одатан ранги сурх дорад. Ин навъи филизро дар ҳаёти ҳаррӯза ва корҳои хоҷагидорӣ васеъ истифода менамоянд. Дар ФТЗТ дар техникаи муосир истифода шудани **мис** низ таъкид шудааст: “Унсурҳои химиявист, ки филизҳои сурхчаранги бисёр саҳт буда, дар техника ба кор меравад, аз он зарфҳои гуногун месозанд: табақи мис, кӯзаи мис; мис барин тафсидан монанди филизҳои мис зуд ва ба осонӣ тафсидан; ◇ миси касеро баровардан сирри касеро ошкор кардан; фиребу найранги касеро фош кардан; миси кор баромадан сирри касе ошкор шудан [192, 844].

Мис ҳамчун филизҳои миёнабаҳо низ маълум аст. Аз ҷумла, дар миёнаҳои асри XI бо сабабҳои камчин шудани нуқра дар давлати Қарахониён дирҳамҳои тамоман бенуқраро ба муомилот мебароварданд. Ин қабил нуқраҳо аз омезиши мис ва сурб сохта мешуданд [28, 479].

Мавриди зикр аст, ки дар бораи шарҳу тафсири вожаҳои **заргариву мисгарӣ** забоншинос М. Маҳмудов андешаҳои ҷолиб баён намудааст [65, 27-32]

Мо вожаи **мисро** дар ашъори бозмондаи Рӯдакӣ пайдо накардем, вале дар ашъори ҳамасри Рӯдакӣ – Хисравии Сарахсӣ (вафоташ соли 994)

вожаи **синӣ** истифода гардидааст. Дар ФТЗТ ин вожа “зарфи гирди мусаттаҳ аз тилло, нуқра, **мис** ва ё биринҷӣ, ки дар он табақ ва хӯрданиҳои дигарро мегузоранд, лаълӣ” [193, 252] шарҳ ёфтааст ва ин ҷо вожаи **синӣ** ба маънои лаълӣ, лаълии мисин, лаган омадааст:

Ту чи пиндориё, ки ман малахам,

Ки битарсам зи бонги **синию** тос? [206, 378].

Асадии Тӯсӣ низ ҳангоми овардани шарҳи вожаи **синӣ** байти болоро ҳамчун шоҳид оварда, “ташт ва хон бувад” шарҳ додааст [190, 393].

Дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ ин вожа ҳудуди 20 маротиба истифода шудааст, ки ба маъноҳои гуногун омадаанд:

1. Ҳамчун маҳсулоти риштамонанд барои дӯхтани матоъ:

Ба меху ба **мис** дарзҳо дӯхтанд,

Савору тану бора афрӯхтанд [202: 7, 168].

2. Ба маънои аслӣ, филизи сурхранги саҳт:

Аз ӯ як раш ангишту оҳан яке,

Пароканда **мис** дар миён андаке [202: 7, 240].

Маъмулан, ашӯҳои бо мис сохташуда барои эҳтиёҷоти мардум истифода мешаванд. Аммо дар мавридҳои зарурӣ шоирон онҳоро ҳамчун рамзи ташбеҳу киноя ва маҷоз ба қор мебаранд. Мақсад аз ин гуфтаҳо вожаи **потила** дар назар аст, ки дар байти зерин ба маънои зарфи мисин омадааст:

Рӯз ба оканда шудам, ёфтам,

Охури чун **потилаи** сифлагон [206, 204].

Маълум аст, ки муомилоти пулӣ дар шакли қоғазӣ ва дар шакли ғайриқоғазӣ сурат мегирад. Дар гузашта сиккае, ки барои таъмини додугирифтӣ иқтисодии тоҷикон хизмат мекард, **динор** ном дошт. Вожаи **динор** дар ФТЗТ чунин шарҳ ёфтааст: “Воҳиди пули баъзе кишварҳои арабӣ; пули майдаи Эрон, ки ба садяки риёл баробар аст. 2. таър. сиккаи тилло ё нуқра, ки дар замонҳои гуногун арзиши мухталиф дошт [192, 472].

Дар “Фарҳанги “Шоҳнома” танҳо **тангаи тилло, сиккаи тилло** маънидод шудааст [191, 135].

Вожаи мазкур дар осори хаттии асри X ба маънои аслии худ, яъне, **тангаи тилло, сиккаи тилло** истифодаи васеъ дорад. Вале аз шарҳи он маълум мегардад, ки **динор** аз **дирам** дар асри X арзиши зиёдтареро соҳиб аст. Аммо бурҳони қотей ин аст, ки **динор** аз тилло сохта мешудааст. Аз ҷумла, забоншинос Ф. Шарипова зимни таҳқиқи вожаҳои иқтибосии “Кашф-ул-маҳҷуб”-и Ҳуҷвирӣ вожаи динорро муарраби гунаи лотинии **denarius** қаламдод намуда, ин вожаро дар забони асри XI бемуродиф қайд кардааст [140, 69]. Байти зерин гувоҳӣ бар он медиҳад, ки вожаҳои **динор** ва **дирам** тангаҳои пулии мухталифро ифода менамудаанд. Ин ҷо ҳам ба арзиши зиёдтар доштани **динор** ва ҳам ба пули майдаи филизии дигар минтақа будани он ишора мешавад:

Гирд кун, гирд кун **дирам** бисёр,

Ганҷхона бино кун аз **динор** Рӯдакӣ [211, 119].

Аз рӯйи баъзе маълумот ин калима ҳамчун сиккаи тиллоӣ ё арзиши баланддошта дар матнҳои суғдии қадим низ ёд шудааст [61, 31]. Дар сарчашмаҳои арабӣ ҳам аз сиккаҳои давраи охири аҳди Сосониён ишораҳо мавҷуданд, ки бо номҳои *dinar-i dirahm* ба маънои “динорҳои нуқрагин” сабт гардидаанд [61, 31]. Аз ин ҷо чунин бармеояд, ки **динор** натавонанд аз **тилло**, балки аз **нуқра** низ сохта мешудааст. Ба андешаи А. Мирбобоев “Динор воҳиди пулӣ дар давлати Сомониён буда, ваколати зарби онро танҳо сарвари сулола дошт. Динор асосан дар савдои яклухт истифода мегардид” [68, 311-312]. Дар асрҳои X-XII низ ба ҳамон маъно истифода мешуданд:

Чу хусрав макун рӯй бар мо диҷам.

Чу **динор** бояд маро ё **дирам** [206, 169].

Дар ҳамин замина, дар байти зерин вожаҳои мазкур ҳамчун муродифи ҷуфтистеъмол ба кор рафтааст. Ҳадафи шоир дар ин байт

маблағ ё пул аст. Барои шевотару зеботар ифода намудани маъно онҳоро бо ҳам дар як мисраъ чо намудааст:

Биё, дилу қонро ба Худованд супорем,
Андуҳи **дирамму** ғами **динор** надорем [211, 140].

Дар байти зерин шоир вожаҳои **дирам**, **динор**, **сухан**, **оҳан**, **мумро** тобиши маъноӣ дода, мақоми суханро боло бардоштааст:

Он чо, ки **дирам** бояд, **динор** барандозам
В-он чо, ки сухан бояд, чун мум кунам оҳан [206, 385].

Гуфтан мумкин аст, ки ин чо ибораҳои **андуҳи дирам** ва **ғами динор** ибораи муродифӣ, вале дар баёни ифодаи маъно ибораи дуум нисбат ба ибораи якум як дараҷа маъноӣ бештарро соҳиб аст. Калимаи **ғам** нисбат ба муродифҳои худ маъноӣ умумикунандагӣ дорад. Ин вожа сермаъно ва серистеъмол буда, дар калимасозӣ низ маъруф аст. Калимаи **андуҳ** бошад, нисбат ба маъноӣ умумии синонимӣ тобиши маъноӣ надорад [175, 245].

Вожаи **динор**, ба ин ва дигар маъноҳо, асосан, барои ифодаи пул (маблағ) ё филиззоти қиматбаҳо истифода шудааст:

Бад-ӯ дод **динору дирҳам** баче,
Хуросон бад-ӯ доду кардаш гусӣ [206, 310].
Сари бахти бадхоҳ аз хашми ӯй,
Чу **динор** хор аст бар чашми ӯй [202: 1, 42].

Аз байти зерини Фирдавсӣ мо пай мебарем, ки инъоми ҳокимон дар шакли **динор** ва ҷойи махсус низ бо ҳамин ном будааст:

Сипаҳдор рӯзидехонро бихонд,
Ба девони **динор** додан нишонд [202: 5, 98].

Аз мутолиаҳо маълум мегардад, ки дар гузашта ҳадди ниҳоии ҳадяи баъзе подшоҳон бо бардошта тавонистани як шутур бор муайян мешуд. Аз ин ҷост ки, дар забони тоҷикии асрҳои X-XII ибораҳои **як шутур бор**, **сад шутур зар**, **даҳ шутур тиллоро** зиёд вомерем. Дар “Шоҳнома”-и

Фирдавсӣ низ ин андоза (аксаран ҳангоми истифодаи санъати муболиға) истифода шудааст:

Аз *ӯ даҳ шутур бор дино*р кард,

Дигар панҷ дебои Чин бор кард [202: 6, 285].

Барои пайдо намудани шарҳи вожаи **дирам** сараввал ба ФТЗТ ручӯъ намудем: “1) тангаи нуқрагии қадим, сиккаи нуқра; пули танга; пул; зи моҳӣ нашоҷад **дирам** хостан. 2) воҳиди пул дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба садяки сомонӣ баробар аст. 3) воҳиди вазн, ки баробари 3,12 г. будааст” [192, 473].

Дар осори хаттии асрҳои X-XII вожаи мазкур зиёд қорбаст шудааст. Дар ашъори бозмондаи Рӯдакӣ 10 маротиба, дар ашъори ҷамасрони Рӯдакӣ 9 маротиба, дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ зиёда аз 213 маротиба, дар мунтахаби ашъори шоирони давраи Ғазнавиён зиёда аз 14 маротиба мавриди қорбурд қарор гирифтааст. Дар девони Манучехрӣ ин вожа 9 маротиба, асосан ба маънои *воҳиди пулии аз филизот сохташуда* истифода гардидааст [72], ки яке аз онҳо ба маънои **музди қор, ҳаққи қалам** омадааст:

З-ӯ даста баст ҳар кас монанди сад қалам,

Бар ҳар қалам нишонда бар *ӯ* панҷ-шаш **дирам** [207, 317].

Рӯдакӣ дар байти зерин аз **дирам** ё сарват доштан худро қаноат мегирад:

Ғар **дирам** дорӣ, газанд орад.

Бад-ин бификан *ӯ*ро гарму дарवेशӣ гузин [211, 335].

Абушақури Балхӣ дар байти зерин бо эҷод қардан, навиштан маблағ ба даст оварданро ёдовар мешавад:

Ҷу динор бояд маро ё **дирам**.

Фароз оварам ман ба нӯки қалам [206, 169].

Дар байти зерини устод Рӯдакӣ вожаи **дирам** маънии боигариро истифода кардааст:

Май ҳасту **дирам** ҳасту бути лоларухон ҳаст,

Ғам нест в-агар ҳаст, насиби дили аъдост [211, 67].

Дар мисраи дуҷуми байти зерин шоир як дирами дарвешро аз ҳазор тангаи тавонгар болотар медонад. Артикли номуайянии -е дар калимаи **дираме** адади **якро** ифода намудааст:

Дираме садқа аз кафи дарвеш,

Аз ҳазори тавонгар омад беш [212, 50].

Дар бархе аз фарҳангҳои тафсирии забони тоҷикӣ гунаи овоии дигари **дирам** дар шакли **дирҳам** оварда шуда ё ба ин вожа ҳавола шудааст [198, 521].

Зери шарҳи вожаи **дирам** дар “Фарҳанги форсӣ ба паҳлавӣ” вожаи дигар – **pariš** оварда шудааст [159, 232]. Ин ҷо маълум нест, ки **pariš** ҳаммаъноии дигари вожаи **дирҳам**, ё ягон навъи сикка дар забони паҳлавӣ ва ё дар рӯзгори Сосониён аст. Забоншинос Ф. Шарипова зимни баррасии вожаи **дирам** дар асари “Кашф-ул-маҳҷуб” шарҳи забоншинос Д. Саймиддиновро нисбат ба ин вожа асоснок намуда, онро “дар забони паҳлавӣ ҳамчун **diram** маъмул будааст” шарҳ медиҳад [140, 70].

Вожаи **дирам** дар осори насрии асрҳои X-XII аксаран ҳаҷми пулро ифода намудааст. Масалан, андози шаҳру вилоятҳо бо **дирам** ва **динор** ҳисоб карда мешуданд. Гунаи дигари вожаи **дирам** – **дирҳам** дар ҷумлаи зерин ба маъноии аслии худ омадааст:

*Абуишхоқ гуфт: “Аз баъди ранҷи бисёр ва такаллуфе соли бист ҳазор **дирҳам** ба ҳосил ояд”* [210, 11].

Лозим ба ёдоварист, ки замони Истиқлоли давлатии Тоҷикистон вожаи **дирам** ба маъноии истилоҳи воҳиди пулӣ истифода мешавад, ки ин далели пос доштани фарҳанги гузаштагон ва зинда кардани суннати пешиниён мебошад.

Ҳамин тавр, метавон хулоса кард, ки вожаи **дирам** ё **дирҳам** воҳиди пулӣ, кулли пул, сиккаро ифода мекард, ки дар асрҳои X-XII ҳамчун

муомилоти ягонаи пулӣ истеъмоли васеъ дошта, ба ин восита ба осори забони адабии ин асрҳо роҳ ёфт.

Вожаи дигари мутадовил дар асрҳои X-XII, ки мо онро ба қатори филиззоти гаронарзиш шомил намудем, вожаи **арзиз** мебошад ва дар илми маъданшиносӣ бо номи қалъагӣ низ шинохта шудааст. Баъзан ин вожаро ба маънои **алюминий** истифода мебаранд, ки ба назари мо ғалат мебошад [192, 79]. Вожаи мазкур дар ашъори мавриди назар истеъмоли маҳдуд дорад. Ин вожа дар ашъори ба мо дастраси Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯ пайдо нашуд. Дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ зиёда аз 6 маротиба мавриди қорбурд қарор гирифтааст. Вожаи мазкур дар байтҳои зерин маънои чизи гаронарзишро ифода намудааст:

Ба чашми хирад чиз ночиз кард,
Ду сандуқ пурсурбу **арзиз** кард [202: 7,330].
Биёвард **арзизу** руинлавид,
Барафрӯхт оташ ба рӯзи сапед [202: 7,333].

Ин филизи нуқраранги вазнин ва нарми ёзанда инчунин, аз рӯйи аломати химиявиаш низ аз алюминий фарқ мекунад [192, 693].

Дар байти зерин ҳангоми ҳарбу набард истифода шудани **арзиз** ҳамчун усули нобуд кардани душман тасвир шудааст:

Фурӯ рехт **арзиз** марди чавон
Ба ҳавз андарун, кирм шуд нотафон [202: 7, 333].

Ҳамин тариқ, филиззоти қиматбаҳо чузъе аз кашфиёти бузурги одамон дар рӯйи замин буда, ифодагари меҳнатдӯстиву фарҳангӣ будани инсониятро нишон медиҳад. Зеро, тавассути як гурӯҳи филиззоти қиматбаҳо фарҳангу забони мо – тоҷикон то имрӯз боқӣ монда, вобаста ба навҳои гуногуни ҳунарҳои мардумии қоркарди филиззот ба ҳар як навъи онҳо номгузорӣ кардан низ яке аз вижаҳои забонӣ-фарҳангии мо маҳсуб меёбад, ки ҳазорсолаҳо рушд ва тавсия ёфтааст.

I.2.2. Вижагиҳои маъноии сангҳои қиматбаҳо

Омӯзиши хусусиятҳои гуногуни лексикаи забони асрҳои X-XII дар забоншиносии тоҷик иқдоми нав нест. Агар таҳия ва тадвини фарҳангномаҳоро сарфи назар нанамоем, он таърихи зиёд дорад. Вале ҷиҳатҳои умда ва омӯзиши амиқи вожагон ва истилоҳоти марбути ин ё он соҳа тайи садсолаи охир рушду нумуъ пайдо намудааст.

Мо қаблан дар хусуси омӯзиши лексикаи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар асрҳои X-XI ишораҳо карда будем. Ин ҷо мехоҷем дар робита ба пажӯҳишҳои забоншиносони тоҷик, ки доир ба мавзуи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо пажӯҳиш анҷом додаанд, маълумоти мухтасар бидиҳем. Яке аз чунин пажӯҳишҳо аз ҷониби забоншинос М. У. Бобомуродова ба анҷом расидааст.

Дар мақолаи “Роҷеъ ба лексикаи сангҳои қиматбаҳо ва оройишӣ дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ” забоншиносии номбурда аз пайдоиш ва истифодаи сангҳои гаронарзиш ба монанди **алмос**, **марҷон**, **пирӯза**, **лочвард**, **ақиқ**, **гуҳар**, **хушоб**, **бахрамон**, **зумуррад** сухан меронад. [19, 99-101].

Мақолаи дигари ин забоншинос “Корбурди вожаҳои марбути оройишӣ-зинатӣ дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ” унвон дошта, фарогири шарҳи вожаҳои мансуб ба оройиши занона: **гӯшвор**, **ангуштарин**, **тавқ**, **гарданбанд**, **ёра** (дастпона), **мухра**, **дастбанд**, **нигин** мебошад [18, 86-88]. М. У. Бобомуродова боварҳои мардумӣ (иримҳо)-ро нисбат ба ин гурӯҳи калимаҳо таҳқиқ намудааст, ки дар шинохт ва омӯзиши вожаҳои марбутта аз аҳаммият холӣ нест [17, 33-38]. Ба андешаи ӯ инкишоф ва тараққиёти рӯзафзуни илму техникаи муосир сабаби аз байн рафтани донишҳои суннатӣ мегардад ва барои ҳифзу нигоҳдории суннатҳо, анъанаву боварҳо, ҳунарҳои миллӣ ҷамъоварии онҳоро афзал мешуморад: “Мо хоҷем ё нахоҷем, хурофот ва донишҳои дигари суннатӣ дар натиҷаи пешрафти илму техника тадриҷан аз байн мераванд.

Имконият ва вазифаи мо ҳамин аст, ки фарҳанги суннати мардум, аз ҷумла хурофотро гирдоварӣ карда, чун ҳуччати фарҳангию таърихӣ нигоҳ дорем ва барои муҳаққиқон пешкаш гардонем.” [17, 33].

Ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар таърихи инсоният аз қадимулайём ҳамчун ҷузъе аз фарҳанг ва оини мардум маълум аст. Ҳанӯз дар давраҳои мезолит (10-15 ҳазор сол пеш аз ин) одамон ба оройишот таваҷҷуҳ зоҳир намуда буданд. Дар он замон ҳар гуна унсурҳои оройишӣ, истифода мешуд: аз қабилҳои устухонҳои харчанги баҳриро ба сар ва гардан меовехтанд, ки он яке аз аввалин фарҳанги инсоният дар истифодаи зебу зинат арзёбӣ мегардад.

Мувофиқи маълумоти муаррихон дар асри санг дар минтақаҳои машриқзамин истеҳсоли мис, сурб (қӯрғошим), алюминий афзуда, маҳсулоти аз ин гурӯҳи филизот сохташуда ҳамчун асбобу ашёи замонавӣ шинохта мешуданд.

Сангҳои қиматбаҳо аз ҷиҳати химиявӣ маъданҳои мебошанд, ки дорои хосиятҳои нодир, ба монанди берангӣ, хушрангӣ, ҷилонокӣ, шаффофӣ, сахтии зиёд, қобилияти суфташавӣ доранд. Бинобар ин, онҳоро ба се дараҷа тақсим мекунанд: дараҷаи якум алмос (намуди шаклдораш бриллиант), ёқути сурх, ёқути кабуд, зумуррад, александрит, лаъли Бадахшон; дараҷаи дуум: забарҷад, аквамарин, турмалини сурх, бечода, заргун, ақиқи сафед; дараҷаи сеюм: гранатҳо, кордиерит, фирӯза, турмалини ранга, булурҳои ҳарранга, агат, ақиқ, сангҳои офтобӣ, сангҳои моҳтобӣ, марворид, гавҳар, қаҳрабо [14, 17].

Бостоншинос А. Исоқов бар он назар аст, ки оройишоти занонаи Саразм аз сангҳои мухталифи оройишӣ, аз қабилҳои **фирӯза**, **ақиқ**, **зумуррад** ва як қатор овезаҳои сангин, бозубанду туморҳои гуногуншакл иборат будаанд, ки дар натиҷаи ҷустурҳои археологӣ пайдо шудаанд [41, 12].

Суғд ва Бохтар низ аз мулкҳои мутараққи гузаштагони мо буда, ҳанӯз дар асрҳои IV-II-и то мелод дар ин макон истеҳсоли нуқра, тилло ва дар Фарғона истеҳсоли оҳан дар асри якуми то мелод дар авҷ будааст [17, 24].

Муаррихи таҳқиқгари қаламрави Осиёи Миёна донишманд ва муҳаққиқи амрикоӣ Ричард Фрай дар хусуси ҷаҳони тичоратии Осиёи Марказӣ суғдиҳоро дар ин минтақа содиркунандаи бузурги сангҳои гаронбаҳо ба қалам дода, сернуфуз будани сангҳои **яшм** ва **дурро** махсусан ёдовар шудааст [94, 197].

Яке аз сабабҳои истифода ва бо ҳаёти мардуми тоҷик, хусусан занон қаробати бевосита доштани сангҳои қиматбаҳо, ба андешаи мо, зиёд будани маъданҳо ва коркарди онҳо дар кишвари кӯҳсори мо ва дастрасии баъзе аз ашёи хоми ин гурӯҳи маҳсулот дар гузашта ва имрӯз ба шумор меравад. Инро ағлаб дар қисмати шарқии Тоҷикистон мушоҳида мекунем: “Тоҷикистони азизи мо бо силсилакӯҳҳои сарбафалаккашидааш аз неъматҳои зеризаминӣ бой мебошад. Ин бойигариҳо аз асри санг (палеолит) то замони асри кайҳон таваҷҷуҳи инсонро ҳамеша ба худ ҷалб намудаанд” [38, 14].

Дар натиҷаи тараққиёт ва истеҳсоли пай дар пай доираи истифодаи сангҳои гаронбаҳо васеъ гашта истодааст. Ҷиҳати муҳим ва назарраси ин ганҷи кӯҳсорон дар он аст, ки онҳоро ҳамчун воситаи оройиш дар тоҷу кулоҳ, зару зевар ва дигар оройишоти сар, сари синаву гардан, даст (-у пой) васеъ истифода мебаранд.

Сангҳои гаронбаҳо дар баробари тилло аз замони қадим давоми садсолаҳо ҳамчун нишонаи иқтисодии давлатҳо низ шинохта мешуданд. Вобаста ба сифат, суфтагӣ ва навъу арзиши он сарватмандон онҳоро дар худ нигоҳ медоштанд. Мувофиқи маълумоти бадастомада алмосу ёқут дар Ҳиндустон ва Шри-Ланка, **зумурраду фирӯза** дар Мисри қадим 2-3 ҳазор сол пеш аз мелод маълум будаанд [17, 29].

Олими машҳури тоҷик Абурайҳони Берунӣ дар китоби “Ал-ҷамоҳир фил-ҷавоҳир” тамоми ҷинсҳои кӯҳӣ, сангҳо ва филиззотро ба гурӯҳҳо тақсим намуда, хусусияти физикии 300 навъи онҳоро матраҳ намудааст [203, 570]. (Ин китоб ба забони арабӣ буда, тарҷумаи он ба забони русӣ низ вучуд дорад [ниг. ба 204]).

Тибқи маълумоти сарчашмаҳо ба ин кор ҳунармандону заргарон низ тавачҷӯҳ зоҳир намудаанд. Онҳо мувофиқи табъ ва завқи худ номи ин гурӯҳи калимаҳоро дар китоб ё баёзашон оварда, таркиби онҳоро шарҳ меодаанд. Масалан, заргаре бо номи Низомии Хуросонӣ дар асри XII ёддошти маъданшиносии худро зери унвони “Ҷавоҳирнома” навиштааст, ки дар бораи якчанд сангҳои оройишии гаронбаҳо ва филиззот маълумот медиҳад [24, 14]. Мутаассифона, мо асари мазкурро пайдо накардем ва умед дорем, ки дар таҳқиқотҳои ояндаи хеш ба ин асари нодир дастрасӣ хоҳем кард.

Аз мушоҳидаҳо бармеояд, ки вожагони ифодакунандаи сангҳои гаронбаҳо як қисми махсуси лексикаи забони тоҷикиро дарбар мегиранд. Онҳо дар забон асрҳои аср вучуд дошта, суфтаву сайқал ёфта, ҳазм гардидаанд. Ин гурӯҳи калимаҳо қариб дар ҳамаи матнҳои осори назмиву насрии асрҳои X-XII вомерӯранд, ки он нишонаи дар давраи Сомониён ва баъд аз он, бавижа дар мамлакатҳои Шарқ тараққӣ кардани тиҷорати маҳсулоти филизӣ ва сангҳои гаронмоя, инъоми подшоҳон ба уламову удабо бо ин гурӯҳи маҳсулот мебошад.

Ҳамчунин, аксари сангҳои гаронбаҳо ва оройишӣ хусусияти муолиҷавӣ дошта, тибқи фарҳанги боварҳои мардумӣ ба одамон гӯё бахт меоваранд [38, 14].

Шарҳу тафсири вожагони ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳои асрҳои X-XII-ро баррасӣ намуда, мехостем сараввал вожаи **ақиқро** аз назар гузаронем.

Ақиқ. Ақиқ дар луғат ҳамчун як навъ санги қиматбаҳо, ки сурхранг ва зарди норанҷӣ аст; **ақиқ шинондан** ба чизе бо ақиқ зинат додан; *маҷ.* сурхранг, сурх; **лабони ақиқ** лабҳои сурх; **ақиқи Яман (яманӣ)** ақиқи сурхи машҳуре, ки аз Яман меоранд; **ҷоми ақиқ киноя аз** қадаҳи пур аз шароби сурх шарҳ дода шудааст [192, 52].

Вожаи мазкур яке аз серистеъмолтарин вожаҳои ЛҶСҚ дар осори хаттии садаҳои зикршуда буда, дар ашъори бозмондаи Рӯдакӣ 5 маротиба, дар ашъори ҳамасрони шоир 11 маротиба, дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ зиёда аз 28 маротиба, дар мунтахаби ашъори шоирони дарбори Ғазнавиён зиёда аз 30 маротиба қорбаст гардидааст. Дар байти зерини Рӯдакӣ ба маънои маҷозии ранги сурх омадааст. Дар ин байт шоир ранги сурхи шаробро дар назар дорад, ки **ақиқ** ба ранги он моил аст:

3-он ақиқин майе, ки ҳар кӣ бидод,
Аз **ақиқи** гудохта нашнохт [211, 70].

Дар байти зерини Фирдавсӣ лабро ба ранги **ақиқ** шабеҳ додааст:

Ситора ниҳон карда зери **ақиқ**,
Даҳоне пур аз дур, лабе чун **ақиқ** [202: 2, 216].

Дар байти зерини “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ вожаи **ақиқ** ба маънои ранги сурхии хун омадааст, ки ҳангоми ҷанги танбатани беяроқ мушоҳида мешавад:

Гирифта сӯйи кабк шоҳин шитоб.
Зи хун карда ҷангол **ақиқин** уқоб [202: 2, 187].

Муаллифи “Нахустин фарҳанги алифбой-қиёсии забони форсӣ” доктор Муҳаммади Машкурӣ дар ҷавоҳиркорӣ бештар истифодаи ранги хунранг, оташгуни ақиқро қайд намудааст [77, 9-12].

Номи илмии **ақиқ** дар сарчашмаҳо ҳамчун **сердолик** ишора шуда, он аз номи шаҳри Сардисӣ гирифта шудааст. Ин шаҳр дар Осиёи Хурди қадим мавҷуд будааст. Рангҳои зард, сурх, норанҷӣ, моҳтобӣ, сабз, кабудча, қаҳваранги ин санг низ мавҷуд аст [17, 32].

Чойгиршавии он дар кураи замин гуногун аст. Агар **лаъл** дар қаъри кӯҳҳо чойгир шуда бошад, **ақиқ** ғолибан дар биёбон вомехӯрад. Ватани аслии онро биёбонҳои Шарқ ва аҳёнан биёбонҳои Ғарб гуфтаанд [152, 105].

Бинобар гуфтаи донишманди тоҷик Абурайҳон Берунӣ “нусхаи он дар ҳеч ҷое нест, магар дар Ҳинд ва Яман” [203, 204].

Истифодаи санги **ақиқ** дар гузашта васеъ ба роҳ монда шуда буд. Масалан, дар Мисри Қадим аз он шаддаҳо ва ҳамелҳои оройишӣ сохта мешуданд, сониян барои оро додани тобутҳо вобаста ба сатҳи дороии фавтида аз ҳар гуна ҷавоҳирот ва ақиқ истифода мебуданд 7, 324].

Шухрату мавриди истифода қарор гирифтани санги **ақиқ** ҳанӯз аз давраи қадим маълум аст. Яке аз олимони Рими Қадим дар бораи санги ақиқ гуфтааст: “Ҳеч як санге мисли **ақиқ** дар давраҳои қадим зиёд истеъмолшаванда набуд” [14, 41].

Ақиқ тибқи фарҳанги эътиқод муҳаббатро қавӣ месозаду хонаро аз нерӯҳои аҳриманӣ эмин ва пок нигоҳ медорад ва шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки бархе аз бонувони мо ҳамелҳои санги ақиқро ба гардан меовезанд [104, 20-21]. “Тибқи боварӣ ва эътиқод гӯё касе онро бо худ гардонад, ба оила хушбахтӣ, осоиштагӣ, бахту саодат меорад. Асабро ором намуда, ғаму ғуссаи дилро мебарорад” [17, 34].

Яке аз сабабҳои меҳру муҳаббати мардум ба ақиқ он аст, ки он бо рангҳои зарду сурху норинҷии худ ба офтоб монандӣ дорад. Аз рӯйи баъзе маълумот ҳанӯз мисриёни қадим ақиқро санге ҳисоб мекарданд, ки дар он ғуруби офтоб нақш ёфтааст. Аз ин санги офтобмонанд муҷассамаи гамбускҳои муқаддас, тумор, шаддаи шаба, ангуштарин тайёр мекарданд. Бостоншиносон дар мақбараҳои Миср, Арабистон, Эрон, Кавказ, Осиёи Миёна ва аз ҷумла Тоҷикистон лавозимоти оройишии бисёре, ки аз ақиқ сохтаанд, дарёфт кардаанд.

Ақиқҳои беҳтарини тобиши сурхдошта дар нимҷазираи Арабистон ва Ҳиндустон маълум аст. Аз ин ҷост, ки дар бештари осори хаттии ин давра адибон ҳангоми истифодаи вожаи **ақиқ** ба он вожаҳои **Яман** (Ямон), **яманиро** илова мекунанд, ки он сифати аълои ин навъи сангро бозгӯ менамояд. Устод Рӯдакӣ дар як байти хеш ибораи зебои “лаъли Бадахшон” ва ибораи намакини “ақиқи Ямонӣ”-ро хеле зебо тасвир кардааст. Ва шояд нигинро ёдрас кардани шоир бидуни маънии киноявии лаби ақиқини маҳбуба ба ин маънӣ ҳам ишорае бошад:

Чанд аз ӯ сурх чун **ақиқи яманӣ**,

Чанд аз ӯ лаъл чун нигини Бадахшон [211, 142].

Аз ӯ бӯй дуздида кофуру анбара

В-аз ӯ гуна бурда **ақиқи ямонӣ** [205, 62].

Ин калима ба маънои маҷозӣ мутадовил аст ва намудҳои гуногун дорад: **ақиқи аҳмар**, **ақиқи сиёҳ**, **ақиқи сурх** [192, 51].

Устод Рӯдакӣ дар як байташ ба ҳамин рангҳо ишора карда мегӯяд:

Як лахт хуни бачаи токам фирист аз он-к,

Ҳам бӯйи мушк дораду ҳам гунаи **ақиқ** [47, 146-151].

Санги дигари оройишӣ ва дар истеҳсолоту сохтмонҳои пуршукӯҳ истифодашаванда **алмос** мебошад. **Алмос** дар ФТЗТ ба маъноҳои: 1. санги маъдани қиматбаҳо, ки ҷиҳати дурахшонӣ, хушсифатӣ ва сахтӣ аз дигар сангҳои нодир болоӣ дорад; маҷ. ҳар чизи тез ва пурҷило. 3. асбоби шишабурӣ омадааст [192, 57]. Дар ФМШ ба маънои санги қиматбаҳо, теги пӯлодӣ шарҳ ёфтааст [191, 22].

Алмос аз дигар навъҳои сангҳои қиматбаҳо серистифода ва оммафаҳм (умумиистеъмол) аст. Онро ҳамчунин баъзе маъданшиносон “шоҳи сангҳои ҷавоҳир” хондаанд [137, 42].

Дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ вожаи **алмос** зиёда аз 33 маротиба истеъмол гардидааст ва тавре аз мисолҳо бармеояд, вожаи мазкур хусусияти калимасозӣ низ дорад. Аз сабаби он ки дар аксарияти байтҳо

ба маънои такрор (бештар ба маънои чизи нӯгтез) омадааст, танҳо ин чо чанд намуна меорем:

Зи теги ту **алмос** бирён шавад,
Замин рӯзи чанги ту гирён шавад [202: 1, 320].
Яке тира **алмоспайкон** хаданг,
Ба чарх - андарун рондам бедиранг [202: 1, 326].
Синонҳои **алмос** дар тирагард,
Ту гуфтӣ, ситораст бар ложвард [202: 10, 352].

Дар байти зерин ҳамчун ифодакунандаи номи макон ва маҳалли зист (исми хос) омадааст:

Фиристам ҳама сӯйи **Алмосрӯд**,
На ҳангоми ноз асту руду суруд [202: 10, 352].

Ин санги пурчило ва сахт дар гузашта низ аз маъруфияти хосе бархурдор будааст. Як сабаби шуҳрати ин сангро дар истифода шуданаш барои лавозимоти ҳарбу зарб гуфтан мумкин аст, зеро сахтии он мувофиқи маълумоти сангшиносон (олимони соҳаи геология) яке аз ҷисмҳои сахттарини рӯйи замин аст. Масалан, дар китоби “Аҷоибнома”-и Аҳмади Тӯсӣ баъзе маълумоти энциклопедиро дар хусуси ин санг мушоҳида менамоем:

“Алмос сангест ҳама сангҳоро бишканад ва ба ҳеҷ санг шикаста нашавад, магар ба сурб. То бидонӣ, ки ҳеҷ қавӣ нест, ки на ба вай заифе муставлӣ (истилокунанда) аст”[209, 138].

Муаллиф дар давоми матлаби худ ҷойи тавлиди алмосро “зулмот” гуфтааст, ки ба андешаи мо, қарри замин ё чоҳҳои канданиҳои фойданокро дар назар дорад:

“Маъдани алмос Зулмот аст. Табъи вай сард ва хушк аст, ба дараҷаи чаҳорум. Ва агар ба даҳон гиранд, дандонҳоро бирезонад, ба хосияте, ки дар он аст. Ба сабаби он ки ҷойи вай ҷойи аждарҳост. Ва гӯянд алмос дар чоҳе бувад ва море бар сари он ва ҳар ҷонвар, ки дида бар он мор задӣ,

бимурдӣ. Искандар фармуд то оинае бигиранд ва ба наздикии он чоҳ бинҳоданд. Он мор бар оина нигарист, бар сари амуде насб карда. Чу рӯйи худро дар оина бидид, мор бимурд. Искандар алмосро аз он чоҳ баровард. Ин миқдор, ки дар олам аст, бақои вай бувад” [209, 138].

Бовару эътиқодҳо дар бораи санги **алмос** яксон нестанд. Ба он гузаштагон аз ҳар ҷиҳат эътиқод мекарданд. Масалан, эътимоде мавҷуд аст, ки мувофиқи он “агар пораи алмоси хомро дар болои буттаи дарахт бо гӯшти буз омехта монанд, гудохта шавад ва шакли мусаддасро бигирад” [209, 138].

Алмос яке аз сангҳоест, ки ҳавасмандони зиёд дорад. Аксарият онро барои нишон додани сарвати худ ё лаззат бурдан аз зебоияш меҳаранду мавриди истифода қарор медиҳанд. Алмос, ки дарвоқеъ аз лиҳози химиявӣ аз карбон ташкил шудааст, зеботарин сангҳои гароннаро ба шумор меравад, ки дар ағлаби манотиқи ҷаҳон ёфт мешавад. Аммо ба таври маъмул онро аз конҳои маъданҳои қораи Африқо ба даст меоваранд, вале дар кишварҳои Руссия, Ҳиндустон, Бразилия, Австралия ва ИМА низ вучуд дорад.

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо дар гузашта ин сангро барои табобат истифода менамуданд. Тарзи истифодаи он низ ҷолиб аст: Майдарезаҳои алмос барои бемориҳои қалб хосияти шифобахшӣ доштааст. Барои ба даст овардани майдапораҳои алмос гӯшти гов ё бузу гӯсфандро гирифта, дар манҷаниқ ниҳода, сӯйи маконе, ки дар он ҷо алмос будааст, ҳаво медодаанд. Сипас он гӯштро (аз сабаби он ки инсон ба он ҷо рафта наметавонистааст) интизор мешудаанд, ки каргас омада (он гӯштро) аз замин бардорад ва сипас он паранда ба замин боз менишастааст. Каргас он гӯштро меҳӯрдасту пораҳои алмос дар он ҷой мемондааст ва онро мегирифтаанд [209, 139].

Аз ин навишта бармеояд, ки пеш аз кофтукови маъданҳои кӯҳӣ аз конҳо бо технологияи муосир одамон аз роҳҳои гуногуни ба даст

овардани чавоҳирот ва сангҳои гаронарзиш истифода менамудаанд. Ин яке аз қадамҳои нахустин барои дарёфти маъдани алмос мебошад.

Пешрафти илму техника дар замони муосир бо фарҳанги мардум рӯз то рӯз алоқаманд гардида истодааст. Масалан, шиша, ки мо онро дар хонаву коргоҳу манзил истифода мебарем, бо машаққату омӯзишу таҷрибаи коркарди садсолаҳо рӯйи кор омадааст. Он дар илми маъданшиносӣ бо номи **булур** маълум аст. **Булур** дар ФТЗТ ба маъноҳои зерин омадааст: шишаи аълосифати шаффофе, ки дар рӯшноӣ тобиш ва ҷилои зебо мегирад. 2. қисми якҷинсаи сахтест, ки атом, ион ва молекулаҳои дар шакли панҷараи фазоӣ мураббаҷойгир шудаанд ва дар табиат дар шакли бисёрқирра вомехӯрад; кристалл; булури кӯҳӣ навъи шаффофи квартс, ки дар соҳаи оптикаи физика ва дар сохтани маснуоти заргарӣ ба кор меравад [192, 253]. Вожаи **булур** дар забони тоҷикӣ таърихи қадима дорад. Ҳатто дар забони суғдӣ мавҷуд будани “обгинаи булури” дар фарҳангҳо қайд шудааст [199, 9].

Аз шарҳи боло бармеояд, ки булурро ба қатори шишаҳо дохил намудаанд. Вале он дар кӯҳҳо, дар қабри замин аз ҷинсҳои сангин ба вуҷуд меояд. “Аз рӯйи формаи кристалӣ, ба ҳеҷ ваҷҳ онро аз қатори сангҳои қиматбаҳо берун кардан мумкин нест”,- қайд менамояд сангшинос Г. Смит [108, 371]. Онро дар илми минерология бо номи “кварц” мешиносанд, ки намудҳои гуногун дорад. Аз ҳама ранги сертаваҷҷуҳ ва серталаботаш ранги бунафши он аст. Ранги зарди ин намуди ҷинси кӯҳиро низ мешиносанд, ки дар адабиёти соҳаи минерология бо номи “топаз” маълум аст [108, 371].

Дар гузашта аз рӯйи ҷилои равшани дохили ин санг (ҳангоми равшанӣ расидан) онро бо санги алмос омехта намудаанд. Ҳангоми бори нахуст аз кӯҳҳои Алп пайдо намудани булур аз сабаби шаффофӣ ва дурахшандагӣ ба об монанд будан, онро оби яхшуда, кристал (crystal-аз юнонӣ, ях) номида буданд.

Булур санги хеле ҷолиб аст. Аксар вақт ғурӯшаи шишамонанди онро дар водию кӯҳсорҳо зери поямон мебинем, ки онҳо дар назарамон як чизи одӣ ва маъмул менамоянд, вале булурҳои алоҳидаи шаффофу рангоранги онро дар осорхонаҳо дида дар ҳайрат мемонем.

Қайд кардан бамаврид аст, ки “...инсон аз анвои санг бори нахуст бо ин санг сарукоҳ дошт ва маҳз ба туфайли он бори нахуст оташ афрӯхт” [14, 58].

Дар аҳди қадим булури кӯҳиро бо юнонӣ **афруселинус** “кафки моҳ” ва ба арабӣ “**бусоҳ-ал-қамар**” – “ҷилои моҳ” меномиданд. Мубадони зардуштӣ бо зарфҳои булури нукраву тиллоро мегудохтанд. Бо булурҳо “оташи илоҳӣ” – гулханҳои муқаддасро фурузон мекарданд.

Булур низ мисли аксарияти сангҳои гаронарзиш хусусияти шифобахшӣ дорад. Хосияти дармонбахшии ин санг на дар худ, балки масофавӣ мебошад. Бо нури булуршиша табибони тибетӣ захмро шифо мебахшиданд. Ин навъи нурҳои ултрабунафши **булур** бактерияҳои касалиоварро мекушанд [14, 59].

Булур дар ҳаёти ҳаррӯзаи мардум зиёд истифода мешавад. Онро ҳамчун яке аз эҳтиёҷоти аввалини инсоният шуморидан мумкин аст. Аз булур асбобҳои оройишӣ, осори нафисаи санъат, муҳр, дастпона, тумор, тугма, донаҳои шоҳмот, лавозимоти оройишии занонаву мардона, шадда ва ғ. месозанду метарошанд.

Булурро мардум аз рӯи эътиқод рамзи фурутанӣ, хирадмандӣ ва покӣ медонанд. Гӯё **булур** касро аз қабилҳои хобҳои пурдаҳшат, амрози дил, меъда, чашм ва ҳатто аз сармозанӣ эмин нигоҳ медорад. Ҳанӯз дар замони Арасту чунин мешумориданд, ки аз ҷоми булури нӯшидан дарди дандон ва истисқоро рафъ менамояд [14, 59].

Дар хусуси боварҳои мардумии **булур** сарчашмаҳои асрҳои X-XII маълум менамоянд, ки ин чинси кӯҳӣ дар истифодаи васеъ қарор доштааст:

*“Хаҷари булур дар биёбони Араб бувад, монанди об. Пораҳо ёбанд дар он ғашое аз вай дур кунанд, шуои вай зоҳир гардад. Ва бошад, ки поре аз он сад ман бувад. Ва дар замини Ҳинд бошад, аммо арабӣ некӯтар бувад. Балинос гӯяд, ҳар кӯ **булур** биситонад, рӯзи панҷшанбе ва чунон ки Қамар ба Муштарӣ нигарад ва нигине бикунад ва бар он нақш кунад ва сурати марде бар каргасе нишаста, чӯбе дар даст гирифта, дар зер каргас ин панҷ ҳарф карда, “бо” ва “син” ва “айн” ва “алиф” ва “лом” (بسعال) ва ин нигин бар ангуштарии биринҷ ниҳад ва қадре **кофур** дар зери ин нигин ниҳад ва дар ангушт дорад, пеши халоиқ маҳбуб бувад [209, 139].*

Дар матни мазкур вожаи **кофур** низ истифода шудааст, ки он ба қатори маъданҳо дохил мешавад. Мувофиқи маълумоти фарҳангҳо он “моддаи булурини сафедранги бӯйдор, ки дар тиб ва техника ба кор меравад” маънидод шудааст. Ба маънои маҷозии сафед (сифат) омадани он низ ишора мешавад [192, 657].

Абурайҳони Берунӣ дар “Китоб-ул-ҷавоҳир” дар бораи булури кӯҳӣ менависад, ки “он аз ҷумлаи сангҳои қиматбаҳо буда, аз он зарфҳо месозанд. Арзиши **булур** дар шаффофии он аст ва бо ду унсурӣ умдаи ҳаёт – об ва ҳаво монанд бувад”. Сипас, Берунӣ якчанд макони булури кӯҳиро ном мегирад: Кашмир, Вахон, “дар гирду атрофи Варзфанаҷ” (Помир), Бадахшон, Арманистон, Бидлис (Туркия) ва ғ. [14, 60].

Вожаи **булур** дар забони тоҷикии асрҳои X-XII ба маъноҳои гуногун истифода шудааст. Мавридҳои истифодаи ин вожа дар ашъори шоирон ба тариқи зайл аст: дар ашъори бозмондаи Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯ 3 маротиба, дар ашъори шоирони дарбори Ғазнавиён 14 маротиба, дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ зиёда аз 25 маротиба ба кор бурда шудааст. Вале дар аксарияти ифодаҳо маънои марказии он **чинси шаффофи чилодор** мебошад:

В-ар ба **булур** андарун бубинӣ, гӯйӣ,

Гавҳари сурх аст ба кафи Мӯсии Имрон [211, 142].

Ин вожаро метавон ҳамчун як ҷузъи фарҳанги мардуми тоҷик эътироф кард, зеро бо **булур** ашӯи рӯзгор, оройиши гуногун сохта мешавад. Бинобар тасвири Фирдавсӣ дар “Шоҳнома” ҳатто тахти шоҳӣ низ аз булур сохта шудааст:

Яке тахти заррин булури-ш пой,

Нишаста бар ӯ-бар ҷаҳонкадхудой [202: 2, 41].

Дар рубоии зерин вожаи **булур** навъи ҷомро ифода намудааст. Дар асрҳои X-XII навъҳои гуногуни ҷом истифода мешуданд. Ҷоми булури баробари ҷомҳои нуқрагину тиллоӣ арзиши баланд дошт. Аз ин ҷо бармеояд, ки ҳанӯз дар ин асрҳо истеҳсоли булур (шиша) ба таври хоса ба роҳ монда шуда буд:

Май лаъли музоб асту суроҳӣ кон аст,

Ҷисм аст пиёлаву шаробаш ҷон аст.

Он **ҷоми булури**, ки зи май хандон аст,

Ашкест, ки хуни раз дар ӯ пинҳон аст [205, 190].

Тибқи маълумоти сарчашмаҳо далели қадимӣ будани ин санг дар он зоҳир мешавад, ки мубадони зардуштӣ бо **булурак** нуқраву тиллоро об ва “оташи илоҳӣ”, яъне гулханҳои муқаддасро фурӯзон мекарданд. Имрӯз ин анъана дар фурӯзон кардани оташаки олимпӣ боқӣ мондааст [24, 52].

Дар рубоии боло вожаи **булур** бо муродифи вожаи ҷом – соғар (ибораи бо роҳи алоқаи вобастагӣ сохташуда) омадааст. Ин вожаҳо ба ҳам муродиф бошанд ҳам, дар муқоиса ба вожаи **соғар** вожаи ҷом маъноӣ васеътар дошта, серистеъмол аст. Вожаи **соғар** бештар ба маъноӣ рехтани май, гирифтани май меояд. Вале **ҷом** ба ғайр аз маъноӣ асосӣ дар соҳаи варзиш низ истифода мешавад, масалан, Ҷоми ҷаҳон (кубок).

Вақти саҳар аст, хез, эй турфа писар,

Пурбодаи лаъл кун **булури соғар** [205, 203].

Аз сабаби бо табиат ва ҳаёти мардум зич вобаста будани **булур** он ҳатто ба бахшҳои илм роҳ ёфтааст. Исботи ин гуфтаҳо “булуриносӣ”

ном соҳаи физика мебошад, ки ба баррасиву пажӯҳиши сохтор ва хусусиятҳои булурҳо машғул аст.

Вожаҳои ифодакунандаи номи сангҳои қиматбаҳо худ далели онанд, ки забон ва фарҳанги миллии мо аз оғози таърих то кунун дар ҳамбастагӣ қарор доштаанд. Забони тоҷикӣ ҳанӯз аз замонҳои қадим имконияти васеи истилоҳсозӣ ва истилоҳгузинӣ дошта, вобаста ба ҳар як ашё ва хусусиятҳои вижаи он ба истилоҳи муносиб таъмин, номгузорӣ ва муаррифӣ намудааст. Вожаи булур ҳам яке аз он вожаҳост, ки ифодакунандаи номи як навъ санги қиматбаҳо буда, ба фарҳангу ҳунари сангтарошӣ, ҳунарҳои нафисаи мардумӣ, аз қабилҳои ҳунари оройишӣ саҳт алоқаманд аст.

Вожаи дигар, ки зарф барои гирифтани чизи моеи нӯшиданӣ истифода мешуд, **обгина** буд. Вожаи **обгина** дар ФТЗТ ба маъноҳои “1. шиша; булур. 2. суроҳӣ ва пиёлаи булури. 3. оина. 4. маҷ. шароб, май, бода” шарҳ ёфтааст [193, 4]. Дар адабиёти бадеии ин қарнҳо ин вожаро низ дар баробари вожаҳои **паймона**, **соғар**, **ҷом** истифода менамуданд:

Бимонад гули сурх ҳамвора тоза,

Агар қатрае з-ӯ ба гул барчаконӣ.

Ақиқӣ шаробе, ки дар **обгина**

Дурахшон шавад чун Суҳайли ямонӣ [205, 62].

Аммо дар байти зерин вожаи **лаъл** ба маънои шароби сурх ва **обгинаи сода** ба маънои пиёлаи одии сафолин омадааст. Гуфтан мумкин аст, ки **обгина** ҳамчун зарфи булури барои гирифтани лаъл истифода мешудааст. Дар гузашта обгинаро ҳамчун зарф ба ғайр аз гирифтани моеот инчунин, барои гирифтани ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо истифода мебуданд:

Он **лаъл** дар **обгинаи сода** биёр,

В-он маҳраму муниси ҳар озода биёр [205, 208].

Дар байти зерин вожаи **обгина** муродифи вожаҳои **чом** ва **соғар** гардидааст. Дар мисраи дуум шоир аз шикастани он мегӯяд. Маълум мешавад, ки **булур** (обгина) нисбат ба дигар навъи сангҳои оройишӣ мулоим (сустар) будааст.

Май хӯр ту дар **обгина** бо нолаи чанг,
З-он пеш, ки обгина ояд бар санг [205, 215].

Дар байни тоҷикон эътиқод нисбат ба булур мушоҳида мешавад ва онро санги муқаддас мешуморанд. Гӯё ин санг барои афзудани баракати озуқа дар анбори хӯрок нигоҳ дошта мешавад. Ин анъана то ҳол аз байн нарафтааст ва ҳоло ҳам дар баъзе минтақаҳои Тоҷикистон (масалан, дар Ванҷ) рӯёи кор аст [24, 52].

Вожаи дигари ифодакунандаи номи санги гаронбаҳо **буссад** мебошад, ки дар фарҳангҳои тафсири ҳамчун **марҷон** шарҳ ёфтааст [192, 257]. Ин вожаро муродифи вожаи **марҷон** гуфтан мумкин аст. Дар китоби “Воҷаномаи тилло ва ҷавоҳирсозӣ” калимаи **буссад** “Номи қадимии марҷон” шарҳ ёфтааст [180, 33].

Вожаи **буссад** дар байти зерини Кисоии Марвазӣ бо калимаи **зумуррад** ҳаммаъноӣ пайдо намудааст:

Кӯҳсор чун **зумуррад** нуқта зада зи **буссад**,
К-аз неъматӣ мушаъбад ҳайрон шудасту шайдо [205, 40].

Дар байтҳои зерини Фирдавсӣ вожаи **буссад** ба маънои ранги сурх омадааст:

Сапедаш мижа дидагон қиргун,
Чу **буссад** лабу рух ба кирдори хун [202: 1, 241].
Лаби Рустам аз ханда шуд чун **буссад**,
Чунин гуфт, некӣ зи Яздон сазад [202: 1, 473].

Вожаи мазкур маъмулан дар ташбеҳот фаровон истифода шудааст. Агар ба мавриди истифодаи вожаи мазкур назар намоем, дар ашъори Рӯдакӣ дар як маврид, дар мунтахаби ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ 2

маротиба, дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ худуди 5 мартиба, дар мунтахаби ашъори шоирони нимаи дуоми асри XI 10 маротибаро дар бар мегирад.

Ба маънои маҷозӣ омадани вожаи **буссадро** дар чанд ҳолат мушоҳида намудем. Дар байти зерин ибораи маҷозии **ду буссад** маънои ду лаби ёрро ифода намудааст, яъне шоир сурхии лабони ёрро ба буссад (ранги сурх) монанд кардааст, хеле тасвири олии шоирона мебошад:

Бихандид аз он чора дар зери лаб,
Ду буссад ниҳон кард зери қасаб [202: 7, 199].

Дар ашъори бозмондаи Рӯдакӣ ҳаммаънои ин калима – **марҷон** истифода шудааст, ки поёнтар онро шарҳ медиҳем.

Дар бораи маъдани **буссад** дар “Аҷоибнома”-и Аҳмади Тӯсӣ маълумоти ҷолиби диққат оварда шудааст. Муаллиф аз рангҳои гуногуни он хабар медиҳад:

*“Буссад аз чанд навъ бувад: сурх ва сиёҳ ва сапед. Ба табъ сард аст ва қобиз. Бисоянд ва ба ҷароҳатҳо кунанд хун бозбандад ва дар чашм кашанд, тақвият диҳад. Ва агар дар шароб кунанд, дилро қувват диҳад ва равшан кунанд. Дар қаъри дарё рӯяд: чун дарахти сапед бувад ба дом онро бикашанд ва баркашанд. Чун бод ва ҳаво ба вай расад, сурх гардад ва мутаҳаҷҷар шавад (ба санг табдил ёбад). Ва баробар ба зар фурушанд. Искандар гӯяд, ҳар кӣ **буссадро** бо худ дорад, ниқрис (дарди бандҳои усутухони дасту пой)-ро бибарад ва саръро сокин кунанд [209, 139].*

Дар байти зерин вожаи **буссад**, **зумуррад** ва **ақиқ** корбаст гардида, ба мазмуни байт маънои тозае зам намудаанд. Шоир дар ин байт аз ранги зард доштани **буссад** хабар медиҳад:

Эй сурхгул, ту **буссади** зарди **зумуррадӣ**,
В-эй лолаи шукуфта **ақиқу** хумоҳанӣ [206, 191].

Вожаи дигари ифодакунандаи номи санги гаронарзиш **бахрамон** аст, ки дар ФТЗТ бо маъноҳои зерин омадааст: 1. матои абрешимини ранга. 2. ёқути сурх. Вале дар ФМШ иловатан “беҳтарин ёқути сурх” шарҳ ёфтааст [191, 53].

Дар ин байти Фирдавсӣ вожаи **бахрамон** ҳамин маъноро медиҳад:

Ба хирвор симу зару **бахрамон**,

Бубахшид Фаррух ба эрониён [191, 53].

Дар ЛФАТ зери шарҳи ин вожа “ёқути сурхи гаронмоя” омадааст [190, 347]. Ин вожа нисбат ба дигар вожаҳои ҳамрадифи худ (сангҳои ҷавоҳирӣ) дар осори хаттии давраи мавриди назар камистеъмол аст.

Санги **бечода** гуногунранг буда, рангҳои сурх, сабз, сурхи бунафш, сабзи зумуррадтобаш садсолаҳо боз оройишоти занони форсро бо даспонаву гӯшвор ва ангуштарин зеб медиҳанд. Ба андешаи муҳаққиқони соҳаи геология ниёгонамон ин сангро “санги шоҳон” мегуфтаанд ва дар сатҳи сайқалшудаи онҳо акси ҳокимонро сабт мекардаанд. Ба онҳо хосиятҳои соҳирӣ ва рамзӣ мебахшиданд ва барои муолиҷаи бемориҳои гуногун, аз қабилӣ табларза ва зардпарвин истифода мекарданд [24, 49].

Дар ФТЗТ маъноҳои иловагии он низ омадааст: Як навъ санги сурх ё зардранги ёқутмонанд, ки хосияти каҳрабӯй дорад [192, 204].

Абурайҳони Берунӣ дар асараш “Ал-ҷавоҳир фи ал-ҷамоҳир” вожаи тазаккурёфтaro бо чанд ном ёд мекунад. Он ҷо маълум нест, ки Берунӣ навъҳои бечодаро дар назар дорад ё чанд номи як мафҳумро ҳамчун муродиф овардааст: бичозӣ (дона-дона), саҷарӣ, гарвӣ, испидчашма, мезинаҷ. Ба қавли А. Берунӣ бечодаи тиллоранг ба оташ, ёқути сурх ба лаъли Бадахшон монандӣ дорад [14, 39].

Тибқи эътиқод лавозимоти ҷавоҳирӣ (дастпона, ҳалқа, нигин, муҳра, ангуштарин ва ғ.) бо **бечода** зебу зиннат ёфта, ҳамчун тилисм ба соҳибаш устуворӣ, имон ва неру мебахшад.

Вожаи **бечода** дар забони тоҷикии асрҳои X-XII корбурди зиёд дорад. Алалхусус, номи ин маъдан дар китоби “Аҷоиб-ул-маҳлуқот” бо шарҳи зерин омадааст:

“Хаҷари (санги) бечода навъест аз ҷавоҳир (навъе аз марворид). Ранге сурх дорад. Қимате бештар аз бадахш дорад. Табъи вай гарм ва хушк ва маъдани вай кӯҳҳои Машриқ (аст) [209, 139].

Дар ин шарҳ муаллиф **бечодаро** гаронтар аз бадахш (лаъл) шуморидааст ва маълум мегардад, ки он замон дастрасӣ ба **бечода** нисбат ба **лаъл** сангинтар будааст.

Дар назми садаи мавриди назар низ истифодаи вожаи мазкур фаровон аст. Масалан, дар байти зерин вожаи **бечода** бо калимаи **бадахш** якҷоя иборайи “бечодаи бадахшӣ”-ро сохта, ба маънои асли омадааст. Тахмин кардан мумкин аст, ки шоир дар зери иборайи “бечодаи бадахшӣ” лаъли Бадахшонро дар назар дорад, ки он дар он замон ҳанӯз навъҳои барои оммаи мардум номаълумро дошт:

В-он арғувон ба кашшӣ, бо сад ҳазор х(в)ашшӣ,
Бечодаи бадахшӣ бартохта ба мино [205, 40].

Дар байти зерин вожаи **бечода** ба ранги сурх далолат мекунад:

В-он нор ба кирдори яке ҳуққай сода,
Бечода ҳама ранг бад-он ҳуққа бидода [207, 285].

Вожаи **бечода** дар мисраи дуюми байти зерин ба маънои маҷозии **ашки шахшуда** омадааст. Дар ин ҷо шоир аз сабаби шаффоф будани санги мазкур онро ба ашки ҷорӣ шахшуда монанд кардааст:

Бечора шаҳрбону масқул карда зону,
Бечода гашта луълу бар дарди ношикебо [205, 42].

Яке аз вожаҳои дигари ифодакунандаи номи санги гаронарзиш **дахнаҷ** мебошад. Ҳангоми ҷустуҷӯи осори хаттии асрҳои мавриди назар ин вожаро дар матни китоби “Аҷоибнома” пайдо намудем. Муаллиф табиати хоси ин санги нодирро ошкор намудааст. Дар шарҳи вожаи **дахнаҷ** дар ин китоби арзишманд омадааст:

“Даҳнаҷ санге бувад сабз. Аз кӯҳи Машриқ оранд. Тамъи вай ширин бувад. Дар акҳол соянд, сапедӣ бибарад. Ва навъе бувад, ки дидаро кӯр кунад ва он даҳнаҷи фарангӣ бувад.

Балинос гӯяд, ҳар ки нигине даҳнаҷ созад ва бар он сурати каждуме кунад, ҳар зан, ки он бо худ дорад бача бияфканад. Ва агар даҳнаҷро бисоянд ва дар дуғ кунанд ду ҷав бар захми мор кунанд, заҳрро бо худ кашад [209, 142].

Яке аз сангҳои гаронарзиши маъмули серистеъмоли дигар ёқут мебошад. Ёқут бо хосиятҳои нодири худ аз дигар сангҳои гароннарх фарқ мекунад. Ин вожа дар ФТЗТ чунин шарҳ ёфтааст: “Санги қиматбаҳои конӣ, ки ба рангҳои сурх, зард, кабуд ва сафед вомехӯрад ва дар оташ нобуд намешавад; ёқути сурх навъи сурхранг ва шаффофи ёқут, ки баъд аз алмос беҳтарин санги қиматбаҳо ҳисоб мешавад. Як навъ гул, ки соқаҳои дароз ва гулҳои зебои рангоранг дорад, гладиолус” [192, 512]. Дар “Маҷмаъ-ул-фурс” дар шакли “ёканд” омадааст, ки аз вожаи қадимӣ будани ёқут гувоҳӣ медиҳад [176, 1553]. Зеро дар асрҳои миёна дар чанд вожаи забони тоҷикӣ овози “к” ба “қ” иваз шудааст.

Рангҳои гуногун доштани ёқут боис шудааст, ки дар бозори ҷавохирот мақоми ғайриодӣ пайдо кунад. Ранги зард доштани ёқут низ дар китоби “Аҷоибнома” омадааст [209, 154]. Маъмултарини он ёқути сурх мебошад.

Ёқути сурх таърихи пайдоиши қадима дорад ва ҷавохироти дӯстдоштаи мардуми Шарқ мебошад. Онро ҳамчун тилисм, тумор ва лавозимоти оройишӣ истифода мебарданд. Дар ин маврид Абурайҳони Берунӣ қайд менамояд, ки ангуштарини Ҳорун-ар-Рашид ёқути сурхи норанҷе буд, ки 3 мисқол (13 г.) вазн дошт ва онро ба ҳазор динар харида буд [14, 7-8].

Дар Ҳиндустон низ миёни дигар ҷавоҳирот ин санг мавқеи махсус доштааст. Ёқути сурхро дар ин кишвар “паннараҷ” – шоҳи ҷавоҳирот ном бурдаанд [20, 34].

Маъмулан тобиши ранг дар тамоми нуқтаҳои нигини ёқути сурх яксон нест. Гоҳе ба сурати наворҳо ё доғҳои қирмизӣ мушоҳида мешавад. Беҳтарин ранг дар ёқути сурх қирмизи холис бо сояҳои обиранг мебошад, ки дар адабиёти мо ба хуни кАбутар ташбеҳ шудааст. Рӯдакӣ бо истифода аз ибори “ёқути сурх” байте дорад:

Чун бинишинад тамому софӣ гардад,

Гунаи ёқути сурх гираду марҷон [211, 142].

Забоншинос Қ. Мухторӣ дар мавриди истифодаи вожаи **май** дар ашъори Рӯдакӣ чунин менависад: “Май дар ашъори шоир рамзи сурхӣ аст, ки дар аксари мавриди истеъмолаш ба он ишора мешавад” ва зимнан байти зеринро шоҳид меорад:

Аз он май маро деҳ, ки аз акси ӯ,

Ки ёқут гардад ба фарсанг санг [73, 95].

Ҷавоҳиршиносон бар ин назаранд, ки баъд аз санги алмос ёқут саҳттарин ҷавоҳир маҳсуб мешавад.

Ёқути кабуд низ нишоне аз саломатӣ ва шодӣ мебошад ва метавон гуфт ёқут қадимтарин ё нахустин санги гаронмояе аст, ки аҳли башар онро кашф кардаанд. Дар ҳоли ҳозир беш аз нима аз ёқути ҷаҳон аз конҳои махсус ба даст меояд. Мардуми кишварҳои мухталиф чунин тасаввур мекунад, ки ёқути кабуд метавонад ниғаҳдори онҳо дар баробари саҳтиҳо ва мушкilotи зиндагӣ бошад ва нерӯҳои манфиро аз эшон дур мекунад. Бинобар ин, санги мазкурро рамз ё нишонае аз биҳишт ва осмон медонанд.

Аз қадим дар бораи санги **ёқут** бовар ва эътиқодҳо зиёданд. Одамон ба ин боваранд, ки ин санг шахсро аз офату кулфатҳо, ҳатто аз бемории вабо эмин нигоҳ медоштааст:

"Дар маочин кунанд тафреҳ ва тақвияти дил кунад ба ғоят, то ҳадде, ки агар дар даҳон гиранд, тафреҳ кунад. Хосияте аз он танвир дар вай аст. Ва ҳамаи ҷавоҳир дар оташ бигудозад ва бишканад, магар ёқути румонӣ. Ҳар ки бо худ дорад, аз тоун эмин бувад. Ёқут аз зар ва сурб сангинтар бувад [209, 154].

Дар осори хаттии асрҳои X-XII вожаи ёқут мавридҳои истеъмоли зиёд дорад. Масалан, дар ашъори бозмондаи Рӯдакӣ 5 маротиба корбасти гардидааст. Зеро ин санг маъмул ва дастраси оммаи мардум буда, савдогарон дар он давр онро барои додугирифти тичоратӣ васеъ бароварда буданд. Маъмултарини он дар он замон дар Рум мавҷуд будааст [209, 154]. Мавридҳои гуногуни корбасти вожаи ёқут дар абёти шоирони ин давр мушоҳида мешавад:

Аз он май маро дех, ки аз акси ӯ,
Чу ёқут гардад ба фарсанг санг [211, 130].
Нилуфари кабуд ниғаҳ кун миёни об,
Чун теғи обдодаву ёқути обдор [205, 49].
Яке тоҷ фармуд гаҳварнигор,
Бар ӯ дурру ёқут бурда ба кор [205, 81].
Гар дар бари ман дилбари ёқутлаб аст,
В-ар оби Хизр ба ҷойи оби инаб аст [205,190].

Ҷавоҳире ҳаст, бо номи забарҷад (топаз) ва навъе аз сангҳои қиматбаҳо, ки ранги сабзи моил ба зардӣ дорад [192, 518]. Онро баъзан ёқути зард низ мегӯянд. Дар китоби "Аҷоибнома" аз хусуси ин навъи санг маълумоти зерин оварда шудааст:

"Ҷавҳари забарҷад ҳам зумуррад аст. Ва баъзе гӯянд забарҷад номи ҷавоҳирҳост омехта" [209, 143]. Мутаассифона, муаллиф дар ин ҷо дақиқан наовардааст, ки кӣ забарҷадро "гурӯҳи ҷавоҳирҳои омехта" гуфтааст. Дар ФРЗФ мураттиб "Забарҷад ва зумуррад ҳар ду яке аст ва ду

ном дорад” гуфтааст ва дар давоми матлаби хеш “Ва баъзе гуфтаанд, забарчад ҷавҳаре будааст, беҳтар аз зумуррад” [174: 3, 1540].

Суннати зарнигорӣ дар байни тоҷикон ва умуман, эронинажодон аз оғози таърих хеле маъмул буда, аз азал соҳиби фарҳанги воло будани тамаддунҳои эронитабор дарак медиҳад. Сиккаҳо, муҳрҳо ва маснуоти оройишӣ, ашӯҳои зебу зиннати шоҳон ва азамати онононро муаррификунанда ҳама аз зару зевар, сангҳои қиматбаҳо ва лавҳаҳои буданд, ки бо хату алифбоҳои қадима бо зар навишта шудаанд. Суннати зарнавиштро метавон дар осори боқимондаву ашӯҳои даврони антиқии давлатдориҳои қадимии тоҷикон мушоҳида кард. Усули навиштан бо зар дар фарҳанги тамаддуни тоҷикон аз китобати “Авасто” шуруъ шуда, дар замони Сомониён ба авҷи аълои худ мерасад. Шуруъ аз аҳди давлатдории ин сулола суннати бо зар (тилло) китобат намудани “Қуръон” ба ҳукми анъана медарояд.

Забарчад дар забони тоҷикии асрҳои X-XII мавридҳои зиёди истеъмол дорад. Дар байти зерин ба маънои санги қиматбаҳои оройишӣ омадааст:

Ақиқу забарчад бар ӯ-бар нигор,

Миён-андарун гавҳари шоҳвор [202: 7, 189].

Аз рӯи сабки нигориш ва истеъмоли ин калима дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ маълум гардид, ки аксаран ин вожа бо вожаи **ақиқ** дар ҷуфти муродифӣ афтадааст (зиёда аз 9 маврид). Чанд мисол:

Маю мушку анбар баромехтанд,

Ақиқу забарчад фурӯ рехтанд [202: 1, 227].

Ба як тахташон шод биншонданд,

Ақиқу забарчад барафшонданд [202: 1, 364].

Дар осори хаттии асрҳои X-XII вожаҳои марбут ба гурӯҳи ҷавохирот ва сангҳои гаронарзиш низ ҳастанд, ки ҳамчун сарсилсилаи муродифӣ омада, маънои вожаҳои ин гурӯҳро ифода менамоянд. Ба ин

маънӣ метавон аз вожаи серистеъмоли китобии **зар** ном бурд. Зеро дар ФТЗТ зери ин вожа маъноҳое гирд омадаанд, ки фарогири паҳлуҳои васеи ифодаи ҷавохирот, сарват, боигарӣ, пул ва ғайраҳо мебошанд: филизи зарди қиматбаҳо, тилло, заҳаб. 2. тиллоӣ маскук; пул; сарват; зари дағал // зари қалб тиллоӣ носара, ғайри холис; зари комилъиёр // зари ноб тиллоӣ асил, беғаш, холис, аъло; зари сафед а) нуқра, сим; б) киноя аз пахта, тиллоӣ сафед; зари сурх тиллоӣ сурхранги аъло; зари тилло тиллоӣ нарми аъло; хатти зар хатте, ки бо зарҳал навишта шудааст [192, 530]. Ин вожа бешубҳа, дар забони тоҷикӣ таърихи қадима дорад. Дар забони авастӣ аз решаи ин вожа вожаи “zaranmant” – рамзи боигариро ифода мекардааст [174: 3, 1545].

Агар гӯем, ки адибе нест, дар ин давра, ки дар осораш аз ин вожа истифода набурдааст, шояд ғалат нашавад. Чун дар зери ин вожа маъноҳои зиёди асли ва маҷозӣ нухуфтаанд. Дар “Аҷоибнома” муаллиф дар хусуси вожаи **зар** маълумот оварда, асли онро аз санг гуфтааст:

“Асли вай аз аҳҷор аст” [209, 143].

Дар ин сарчашма се муродифи вожаи **зар** оварда шудааст: заҳаб, тилло ва зар. Аз миёни ин вожаҳо **зар** серистеъмол аст. Вале ҳангоми истифода дар гуфтугӯи маъмулӣ имрӯз тилловорӣ мегӯянд, на зарворӣ.

Фирдавсӣ низ дар “Шоҳнома” ба ҳамин маъно ишора намудааст:

Зи Ховар биёрост то Бохтар,

Падид омад аз фарри ӯ **кони зар** [202, 40].

Дар “Аҷоибнома” муаллиф дар давоми матлаби боло аз хусуси бовару эътиқод ба ин навъи ҷавохирот менигорад:

*“Ҳаргиз бинакӯҳад ва напӯсад. Агар дар даҳон гиранд, бӯйи даҳон хуш кунад. Агар миле заррин кунанд, нури чашм биафзояд. Доштани **зар** бо худ бо муҳраҳо ва ҳиляҳо (зеварҳо) дилро қувват диҳад* [209, 143].

Боварӣ ва эътиқоди мардум нисбат ба ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо ҳосили таҷрибаи чандинҳазорсолаи инсоният оид ба ин

суннати вижаи фарҳангӣ буда, реша ба умқи таъриху фарҳанг дорад ва ба забони қавму тамаддун вобастагии зичу амиқ дошта, ҳамчунин муаррифгари он мебошад.

Дар адабиёти бадеии асрҳои X-XII вожаи **зар** сифатҳои гуногунро касб кардааст. Масалан, дар байти зерини Рӯдакӣ ба маънои “ҳазинаи тилло” омадааст:

Ганҷи **заре** буд дар ин хокдон,

К-ӯ ду ҷаҳонро ба ҷаве мешумурд [211, 71].

Яке аз хусусиятҳои дигари ЛҶСҚ дар он аст, ки онҳо дар дохили матн барои ба вуҷуд овардани маъноҳои гуногуни луғавӣ хизмат мерасонанд. Мавридҳои истифодаи услубии онҳо хеле васеъ аст. Масалан, дар байти зерини Фирдавсӣ вожаи **зар** бо вожаи **пашиз** ҳамчун зидмаъно ба кор омадааст:

Пур омад шаҳони ҷаҳонро қафиз,

Ниҳон шуд **зару** гашт пайдо **пашиз** [202: 10, 335].

Бо вуҷуди қимати бештар нисбат ба **пашиз** доштани **дирам**, дар байти зерини Кисоии Марвазӣ (952-1002) ин вожа бо калимаи **зар** маънои мутақозидӣ пайдо намудааст:

Муъмин **дирам** пазирад, то шамъи дин бимирад,

Тарсо ба **зар** бигирад сумми хари Масеҳо [205, 42].

Вожаи **зар** дар ин байт ба маънои ҷузъе аз оройиши чашм оварда шудааст. Чашмро бо зарҳал оро додаанд ва зарҳал аз **зар** аст. Вожаи **зарҳал** низ бо вожаи **зар** алоқаи зич дорад:

Ба чашмаш ҳамон хоку ҳам симу **зар**,

Бузургӣ бад-ӯ ёфта зебу фар [202: 1, 38].

Ба маънои **тилло** дар ибораи сифатии “тоҷи заррин”:

Шуданд анҷуман деви бисёрмар,

Ки пардахта монад аз ӯ **тоҷи зар** [202: 1, 56].

Тибқи маълумоти забоншинос Исмаев С. калимаи **афсар** (ба маънои кулоҳ, сарпӯш) дар 7 байти “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ аз **зар** (тилло) сохта шуданаш таъкид гардидааст ва байти зерин ҳамчун намунае аз он оварда шудааст:

Ба зер андарун ҳар як уштуре,
Ба сар барниҳода зи **зар** афсаре [42, 115].

Истифодаи вожаи **зар** дар осори насрии таърихӣ низ зиёд ба мушоҳида мерсад:

*“Хотун ба иёдати ӯ даромад, кисае дошт, пурри **зар**”* [210, 35].

Дар байти зерини Бадеи Балхӣ (асри XI) вожаи **зар** ба маънои маҳлули аз тилло тайёркардашуда ё ба ибораи дигар “оби тилло” истифода гардидааст:

Бар он тоҷ бар хусрави додгар
Набишта яке “Панднома” ба **зар** [205, 81].

Ҷуфти дигари вожаи **зар** вожаи **сим** аст, ки шоир барои риояи вазни арӯз дар байти зерин ҷойи онҳоро иваз кардааст. Ин вожаҳо дар ҳамбастагӣ ашёи гаронбаҳоро ифода намудаанд. Ҳодисаи муовизаи вожаҳо ҳодисаи маъмул дар шеър аст:

Бибояд пазируфт панди ҳақим,
Ки панди ҳақимон беҳ аз **зарру сим** [205, 81].

Тафовути маъноӣ миёни вожаҳои **зар** ва **сим** мушоҳида мешавад, ҳатто дар забони тоҷикии асрҳои мавриди назар ба ин ишора шудааст:

Зар ба баҳо бештар зи **сим** валекин,
Заррин савсан фидои симин сӯзан [207, 113].

Муҳаққиқони риштаи фарҳангшиносӣ М. Маҳмудов ва Б.Бердиев дар лаҳҷаҳои Бухоро ба маънои аслии худ (тилло) омадани вожаи **зарро** ишора намудаанд [172, 101].

Дар қатори вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавохирот ва сангҳои гаронарзиш вожаҳои, ки гурӯҳи ҷавохироти оройиширо дар шакли тайёр

ифода мекунанд, кам нестанд. Зимни ин андеша аз вожаи **зевар** ном бурдан мумкин аст, ки ашӯи зинатбахшанда, оройишоти занонаро дар бар мегирад. Дар ФТЗТ низ дар шарҳи вожаи **зевар** ҳамин маъноҳо оварда шудааст [192, 538]:

Бар он тоҷ-бар бисту се кунгура,

Ба **зевар** биёроста яксара [205, 81].

Ба маънои ном, обрӯву эътибор:

Хирад афсари шаҳрёрон бувад,

Хирад **зевари** номдорон бувад [202: 1, 24].

Ин вожа бо вожаи **зар** дар ҷуфти муродифӣ истифода гардидааст:

Гоҳ чун хунхорагон хафтон ба хун андар кашад,

Гоҳ чун дӯшизагон андар **зару зевар** шавад [207, 37].

Қайд кардан бамаврид аст, ки ЛҶСҚ ҳангоми ифодаи маъноҳои маҷозӣ дар таърихи назму насри тоҷик мақоми махсус доранд. Бо ин роҳ онҳо барои таъсирбахш, пуробуранг ифода кардани маъно, барои ба вучуд овардани таркиб ва ибораҳои наву тоза хизмат мерасонанд. Вале дар аксари маврид гуфтан душвор аст, ки таркиб ё ибораи пайдошуда кай ва чӣ тавр арзи ҳастӣ намудааст. Масалан, дар забони адабии муосири тоҷикӣ таркиби “**Хока** гирад, **зар** гардад” мавҷуд аст, ки маънои умумии он *изҳори хайрхоҳӣ ба нафаре, дуои хайр нисбат ба одамони саховатманд* мебошад [195: 2, 283].

Вижагии асосии ҷавохирот ва сангҳои гаронбаҳо шаффофият, ҷилонокӣ ва ранги махсуси онҳо ҳисобида мешавад. Корбасти чунин калимаҳо забони назмро бо ифодаҳои ҷолиб, тасвир ва маҷоз бой мегардонад. Бинобар ин, адибон хусусиятҳои муассирии ин гурӯҳи вожаҳоро ба инобат гирифта, дар мавридҳои гуногун бо диди нав дар осорашон истифода менамоянд. Дар ин қатор вожаи дигари серистемол ва ифодакунандаи ин гурӯҳи маҳсулот **зумуррад** ба ҳисоб меравад. Инчунин, ин ҷавохир барои сохтани ҳар гуна маснуоти заргарӣ ба кор меояд.

Вожаи **зумуррад** дар ФТЗТ бо маъноҳои зерин шарҳ ёфтааст: “навъи санги қиматбаҳои сабзранг, ки аз он нигини ангуштарӣ, гӯшвора ва ғ. месозанд” [192: 1, 551]. Дар фарҳанги “Ғиёс-ул-луғот” шарҳи зеринро меёбем: “ҷавҳарест сабзранг; ва ба фатҳи рои муҳмала (яъне зумуррад) низ омада” [186, 396].

Дар китоби “Аҷоибнома” аз хусуси санги гаронарзиш будани **зумуррад** ишораҳо мавҷуданд: “Зумуррад ҷавҳаре самин (қиматбаҳо) аст” [209, 144]. Пас аз иттилооти муқаддимотӣ муаллиф дар хусуси навъҳои ин санги гаронарзиш маълумот медиҳад: “Ва чанд навъ бувад: қибтӣ ва райҳонӣ ва собунӣ” [209, 144]. Аз ин маълумоти овардаи муаллиф маълум мегардад, ки ҳанӯз дар асри X навъҳои ин ҷавоҳир муайян будааст.

Дар гузашта ақидае мавҷуд буд, ки ин сангро агар ба чашми мори афъӣ кунанд, мор кӯр мегардад. Ин маълумот муфассалан дар шакли як қисса дар китоби дар боло зикршуда оварда шудааст:

*“...Муаззимеро бихонд ва афъиро биоварданд. **Зумуррад** ба чашми вай бимолид, дидаи вай об шуд ва бичакид [209,145].*

Тибқи ривоятҳои дар ин китоб ҷойдошта, аввалин бор ҷавоҳири **зумуррадро** Искандари Мақдунӣ аз кон баровардааст. Дар китоб истилоҳи **кон** ҳамчун “Зулмот” истифода гардидааст. Аммо вожаи “зулмот” бо ҳарфи калон дарҷ гардидааст. Ё ин ҷо саҳви нашриёт ҳангоми баргардон аз хати форсӣ ба хати кириллӣ бошад, ё гумони ғолиб он аст, ки зулмот мавзеъ ё макон бошад:

Зумуррадро маъдан Зулмот аст ва Искандар берун овард ва ин ҳама бақоёи он аст [209, 145].

Гунаи дигари кутоҳшудаи (бо як ҳарфи “р”) ин вожа **зумрад** мебошад. Дар ФТЗТ шакли кутоҳи он низ омадааст [192: 1: 551].

Зумрад яке аз маъмултарин сангҳои гаронарзиши ҷаҳон аст. Баъзе аз ҷавоҳиршиносон ақида доранд, ки ин санг аз алмос низ арзишмандтар

аст. Агар бихоҷем зумрадро бо дигар сангҳои гароннарх муқоиса кунем, бояд бигӯем, ки шаклгирии он дар табиат маҳдуд аст.

Ин санги қиматбаҳо ҳанӯз пеш аз пайдоиши маданияти Юнони қадим мавриди истифода қарор доштааст ва баъдтар дар ин кишвар онро “санги чилодор” мегуфтаанд [51, 58].

Мавқеи истеъмоли калимаи зумуррад//зумурруд//зумрад дар адабиёти садаҳои мавриди назар гуногун аст. Вожаи фавқуззикр нисбат ба номи дигар ЛҚСҚ як андоза камтар кор фармуда шудааст. Ин вожаро дар ашъори бозмондаи Рӯдакӣ пайдо накардем.

Илова бар гуфтаҳои боло, дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ низ мавқеи истеъмоли вожаи зумуррад маҳдуд аст:

Ақиқу зумуррад бар ӯ рехта,

Ба мушку гулоб-андар омехта [202: 3, 316].

Ба маънои ранги сабз ё ранги тирукамон, рангикамон:

Зумуррад бар ӯ чорсад пора буд,

Ба сабзӣ чу қавси қузаҳ нобисуд [202: 7, 203].

Ба маънои арзиши баланд доштани чиз:

Зумуррад биёварду мардони мард,

Ки шоиста буданд рӯзи набард [202: 7, 446].

Аз қадимулайём сангҳои қиматбаҳо ва ҷавохирот зиннатбахши симои зоҳирии инсоният маҳсуб мешавад ва дилбастагии одамон нисбат ба сангҳои гаронарзиш ва ҷавохирот хусусияти қавмию этникӣ ва забони дошта, ҳар як қавму миллат ба табиати хоси қавмию миллии хеш рангҳоро мепазирuftанд.

Имрӯзҳо дар тамоми дунё истифодаи сангҳои гаронарзиш миёни аҳолии табақаҳои гуногун ба мушоҳида мерасад. Онҳо аксаран дар кандакорӣ, оройиш ва ҳунарҳои мардумӣ бо ҳамдигар омезиш меёбанд ва талабот ба он рӯзафзун мегардад. Аз ин ҷост, ки бо гузашти айём дар

давлатҳои мутараққии ҷаҳон аз ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо ба таври васеъ истифода мебаранд.

Яке аз ҷавоҳироте, ки дар оройиши берунии биноҳо, барои резакорӣ истифодаи васеъ дорад, **қаҳрабо//каҳрубо//каҳрабо** мебошад. Ин санги резакорӣ ранги зард дошта [192, 630], баробари ба коҳ ё ягон чизи нисбатан сабук наздик кардан, онро ба худ мекашад. Дар китобҳои илми маъданшиносӣ бо номҳои **амбер, латишҳо, дзинтарс, янтар** маъмул аст, ки қимати ҷавоҳиротӣ дорад [14, 78; 161, 171]. Ин вожаҳо сахван дар бархе аз китобҳои соҳаи геология дар шакли **қаҳрабо** овардаанд [14, 78; 161, 171]. Номи ин ҷавоҳирро исми мураккаби аз ду калимаи сода таркибёфта (коҳ ва рабо – рабудан) маънидод намудан ба мақсад мувофиқ аст.

Эроншиноси машҳури амрикоӣ Ричард Нелсон Фрай таърихи тиҷорати баъзе маҳсулотро дар ҳудуди Осиёи Марказӣ дар замони пеш аз истилои арабҳо ба қалам оварда, *каҳруборо* аз шимоли Русия ва Балтика ба бозорҳои Осиёи Марказӣ ҳамчун ашёи тиҷоратӣ овардан ва мавқеи хос доштанаширо таъкид менамояд [94, 197].

Дар китоби “Аҷоибнома” хосияти асосии вожаи мавриди таҳлил – часпандагии он қайд шудааст:

“Каҳрубо самғе бувад аз они дарахти ҷавз баста мешавад, онро “сайид-ул-каборит” хонанд. Оташ зуд даргирад. Ба даст бимоланд, гарм кунад, коҳро бирабояд. Ва иллати ин офаридгор донад, ки қувваи ин ҷазби вай чист” [209, 146].

Аз матни боло маълум мегардад, ки қаҳрабо аз дарахти чормағз ҳосил мегардидааст. Бо вучуди ин, олимони соҳаи минерология пайдоиши онро аз дарахтони сӯзанбарг гуфтаанд [14, 78].

Таърих гувоҳ аст, ки баъзе аз ашёву ҳодисаҳо номи макону замонашонро машҳури олам гардониданд. Шояд дар дунё санги асили гаронарзише, ки монанди **лаъл** маконаширо машҳури дунё гардонидаст, мавҷуд набошад. Зеро дар адабиёти қадимаи форсии тоҷикӣ вожаи **лаъл**

бо исми хоси Бадахшон сахт тавъам аст. Ҳатто аз лиҳози шуҳратёр будани ин санг дар гузашта дар сарчашмаҳо лаълро ҳамчун **бадахш** ном бурдаанд [209, 138.]. Ин ҳам ба хотири он ки ганчинаи ин санги қиматбаҳо Бадахшони Тоҷикистон мебошад. Дар аксарияти китобҳои маъданшиносӣ ва фарҳангӣ “маъруфтарин навъи лаъл аз Бадахшон ба даст меояд” гуфтаанд [180, 290]. Фарҳангшинос Н. Таботабой ба ин андеша аст, ки номи қадимаи лаъл **балахш** будааст [180, 33]. Ин вожа бо решаҳои “бадахш”, “бадахшон” тавъам буданаш аз эҳтимол дур нест. Мулоҳиза кардан мумкин аст, ки Бадахшонро бе **лаъл** ва лаълро бе Бадахшон тасаввур кардан ғайриимкон аст.

Маълумоти аввалинро дар бораи ин санг маъхазҳои хеле қадим гувоҳӣ медиҳанд. Аз рӯйи маълумоти дастрас оид ба лаъли Бадахшон охири асри X дар асари сайёҳу донишманди араб Ал-Муқаддасӣ дар тасвири конҳои он дода мешавад, ки муаллиф онро бо **ёқут** монанд шуморидааст. Баъдан Абурайҳони Берунӣ оид ба баъзе хусусиятҳои ин санги гаронарзиш дар китоби “Китоб-ул-ҷамоҳир фи-маърифат ул-ҷавоҳир” маълумоти муфассал дода, макони онро “дар серӯза роҳ аз Шиқосим” (Ишқосим -С,К.) нишон медиҳад [137, 24]. Онро барои ранги сурх доштани баъзан ба **ёқут** монанд мекунад. Дар осори адабии асрҳои X-XII аксаран ба маънои маҷозии ранг (ранги сурх) омадааст:

Эй дӯст, ҳақиқат шунав аз ман сухане,

Бо бодаи **лаъл** бошу бо симтане [205, 229].

Он ришта, ки бар **лаъли** лабат суда шавад,

В-аз нӯши даҳонат ашк олуда шавад [205, 273].

Ин навъи ҷавоҳири маълуму машҳур, ки дар ҳотамкорӣ ва оройишоту нақшу нигори ҷавоҳироти занона аз дер боз чун рамзи зебӣ ва ҳашамат истифода мешуд, дар адабиёти бадеӣ нисбат ба дигар мафҳумҳо ё вожаҳои ин гурӯҳ серистеъмол ва чашмрас аст. Танҳо дар

девони Рӯдакӣ ин вожа 5 маротиба истифода шудааст ва аслан ба маънои маҷозии ранги сурх омадааст:

Ба яке чон натавон кард суол,
К-аз лаби **лаъли** ту як бўс ба чанд [211, 81].

Вожаи **лаъл** аслан муарраби форсии тоҷикии **лол** буда, маънои сурхро доштааст. Калимаи **лол** дар шакли **лолқо** дар ашъори Рӯдакӣ ба назар мерасад [73, 38].

Агар дар мавридҳои зиёд вожаи **лаъл** ба маънои маҷозии сурхии лаб омада бошад, дар байти зерини устод Рӯдакӣ вожаи лаб бо рух (рухсор) иваз шуда, шоир рухсорани сурхи аз шарм бавучудомадаро тасвир намудааст:

Пешам омад бомдодон он нигорин аз кадӯх,
Бо ду рух аз шарм **лаълу** бо ду чашм аз сеҳр шӯх [211, 75].

Дар китоби арзишманди “Забони миллат-ҳастии миллат” муаллиф маҳз ба ибораҳои маҷозии дар ашъори Рӯдакӣ серистеъмол ишора намуда, дар қатори чанд ибораи маҷозӣ ибораи **лаби лаълро** низ овардааст [144: 1, 282]. Фарҳангшиноси тоҷик А. Нуров ҳангоми шарҳи ибораи “лаби лаъл” иловатан “лаби ширин”-ро ҳамрадиқ нишон медиҳад [181, 137].

Яке аз сабабҳои маъруфияти ин сангро дар қарнҳои X-XII шарҳ ё ҷой ёфтани он дар луғати тафсирии ЛФАТ пиндоштан мумкин аст [190, 256]. Ба хотири он ки дар байни тахмин 2000 вожаи ин фарҳанги қадима ҷойгузини ин вожа, ба андешаи мо, амри тасодуфӣ нест. Ва тафсиришигори баъдӣ аксаран ба ин фарҳанг такя намудаанд.

Ба маънои ранги рухсора омадани вожаи **лаъл** дар “Шоҳнома” низ ба чашм мерасад:

Ҳамон ман кашам ковиёни дурафш,
Кунам **лаъли** рухсори душман бунафш [202: 3, 277].

Вожаи **лаъл** дар “Шоҳнома” зиёд ва васеъ корбаст шудааст. Дар маҷмуъ, он дар ин асар ҳудуди 60 маротиба омадааст. Фирдавсӣ онро аслан барои тасвир ва обуранги бадеӣ ва таъсирбахшии сухани хеш ба кор бурдааст:

Шаби тираву теғ рахшон шуда,
Замин ҳамчу **лаъли Бадахшон** шуда [202: 1, 391].
Деҳистон бикӯбед дар зери наъл,
Битозеду аз хун кунед об **лаъл** [202: 1, 412].
Ба хун гар шавад **лаъл** мӯйи сапед,
Шаванд ин далерони мо ноумед [202: 1, 417].

Дар байти зерин шоир Саноии Ғазнавӣ санги сафеди одиро ба хирад ва **лаълро** ба хоҷа (исми шахс) ташбеҳ кардааст. Вожаи **лаъл** ба маънои маҷозӣ омада, ҳамчунин, дар чандинсолаҳо тайёр шудани он таъкид гардидааст. Зеро бо вожаи **Хуршед**, ки манбаи асосии неруи сайёраи Замин аст, робитаи маъноии зиче дорад:

Аз хирад хоҷа шав, ки санги сапед
Лаъл шуд зери домани хуршед [212, 106].

Қобили қайд аст, ки вожаи **лаъл** нисбат ба дигар вожаҳои ин гурӯҳи лексикӣ дар калимасозӣ фаъол аст. Он дар байти зерин дар таркиби вожаи мураккаб истифода гардидааст ва сифату ранги ашӯро тавзеҳ додааст:

Ёсумани **лаълпӯш**, савсани гавҳарфурӯш,
Бар занахи пилгӯш нуқта заду бишкалид [205, 49].

Ҳамин тавр, метавон хулоса кард, ки ин вожа серистеъмол ва дорои тобишҳои маҷозии гуногун буда, дар адабиёти садаҳои X-XII, бахусус, дар тасвирҳои шоирон истеъмоли васеъ доштааст. Вожаи мазкур дар абёти бозмондаи Рӯдакӣ 6 маротиба ва дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ ҳудуди 64 маротиба корбурд дорад.

Дигар аз ҳамрадифи ҷавоҳири лаъл санги гаронарзиши лочвард (лазурит) мебошад. Ин санги гаронбаҳо дар кӯҳҳову қаъри замин ҷойгир буда, дар баъзе сарчашмаҳо макони онро ба Машриқ мансуб донистаанд:

“Ҳаҷари лочвард ҷавҳарест аз кӯҳҳои Машриқ оранд. Ду кӯҳ аст, яке Бадахшон, бадахш аз он оранд ва яке Ҷарм гӯянд лочвард аз он оваранд” [209, 149]. Эҳтимол меравад, ки кӯҳи номбаршуда дар Бадахшон бошад, зеро дар атрофи ноҳияи Шугнон Лочуварддара ном маконе мавҷуд аст. Илова бар ин, тахмин кардан мумкин аст, ки кони лочвард дар Бадахшони Афғонистон бошад, зеро муаллиф ҳангоми “ду кӯҳ” гуфтан, мантиқан кӯҳҳои ба ҳам наздикро дар назар дорад.

Лочвард ранги дилрабо ва мафтункунанда дорад. Дар ФТЗТ вожаи лочвард//лочувард//ложвард ҳамчун санги кабудӣ рангаш баланд, ки аз он нигини ангуштарӣ месозанд ва соида хокаи онро дар тайёр кардани ранги нилобӣ ба кор мебаранд, шарҳ ёфтааст [192, 760]. Метавон гуфт, ин санги оройишӣ таърихи зиёда аз панҷҳазорсола дорад. Дақиқан ба давраи Ҳахоманишиён рафта мерасад. Хатҳои хати мехии Дорои I (521-485 то мелод) аз сангҳои қиматбаҳо, ки ба маркази давлати Ҳахоманишиён оварда мешуданд, дарак медиҳанд ва яке онҳоро “касака қапаутака” ном мебаранд. Ин маъноӣ санги кабудро дошта, маъданшиносон онро маҳз лочвард гуфтаанд [14, 44].

Вожаи мазкур дар адабиёти садаи X-XII ба маъноҳои мухталиф корбаст шудааст. Азбаски ранги лочвард ба ранги осмон монандии ҳосе дорад, ибораҳои маҷозии атласи лочвардӣ, фалаки атласгун, фалаки атлас ба рӯйи кор омадаанд, ки ранги ҷавоҳири лочвардро баён мекунанд. Дар рубоиёти зерини Абусаиди Абулхайр ранги осмон ҳамчун киноя омадааст:

То чанд кашам ғуссаи ҳар нокасро,
В-аз хиссати худ хок шавам ҳар хасро.
Корам ба дуо чу барнамеояд рост,

Додам се талоқ ин фалаки атласро [205, 237].

Дар бархе аз осори назмии асрҳои мавриди назар вожаи **лочвард//лочувард** ба гунаи **ложвард** омадааст, ки яке аз сабабҳои асосии он мавҷуд набудани овози “ж” дар забони арабӣ мебошад, зеро мубаддалшавии овози “ж” ба “ҷ” таъсири забони арабӣ аст.

В-он акси офтоб ниғаҳ кун: алам-алам,

Гӯйӣ ба **ложвард** майи сурх барчакид [205, 47].

Дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ низ вожаи мазкур дар 51 маврид истифода шудааст:

Бар оини шоҳон яке дахма кард,

Чи аз зарри сурху чи аз **ложвард** [202: 1, 224].

Чу чархи баланд аз шаб аз тоҷ кард,

Шамома пароканд бар **ложвард** [202: 4, 35].

Вожаи мазкур дар байтҳои зерини “Шоҳнома” ба маънои рангпариди, рангканди (ҳангоми ҳассосияти манфии баланд) омадааст:

Ба наздики Баҳром рафт ин ду мард,

Забонҳо пур аз панду рух **ложвард** [202: 9, 352].

Вожаи **ложвард** дар байти зерин ранги барҷастагӣҳои ду ҷониби рӯйро ифода намудааст:

Ҳаме рафт хун аз тани ҳастамард,

Лабон пур зи боду рухон **ложвард** [202: 10, 144].

Дар байти зерин **ҷоми лочвардӣ** (ҷоме, ки аз **лочвард** сохта шудааст,) тасвир ёфтааст:

Яке ҷоми дигар буд аз **ложвард**,

Ниҳод андар ӯ шаст ёқути зард [202: 7, 256].

Вожаи **лочвард//ложвард** дар байти зерин кабуд ва тира шудани лаб аз изтиробро ифода намудааст:

Бузургони Эрон пурандуху дард,

Рухон зарду лабҳо шуда **ложвард** [202: 4,102]

Дар байти боло ташбеҳ кардани лаби одами хаста ба лочвард далели он аст, ки ин санги гаронарзиш ранги тираранг (цигарй) дорад.

Ин вожаро бо чандин мисолҳо аз осори хаттии ин даврон овардан мумкин аст. Голибан ин вожа мазмунҳои гуногуни рангҳоро ифода намудааст. Масалан, дар байтҳои зерин ба маънои ранги шаб омадааст:

Бад-он гаҳ ки хуршед баргашт зард,
Бигустурд чодар шаби **ложвард** [202: 7, 300].

Ифодаи ранги об:

Ҳаме буд, то гашт хуршед зард,
Фурӯ шуд бад-он чашмаи **ложвард** [202: 7, 231].

Киноя аз ранги рухсораи рангпариди ё аз чизе тарсида:

Кунад дида торику рухсора зард,
Ба тан суфт гардад, ба рух **ложвард** [202: 8, 146].

Ифодаи ранги сабз ё кабуд:

Гӯйӣ ки риштаҳои ақиқ асту **ложвард**,
Аз лолаву бунафша ҳама рӯйи марғзор [207, 73].

Аз рӯйи боварҳо, эътиқод ва иримиҳои мардумӣ низ дар ин давра аз маъдани лочвард ёдоварӣ шудааст:

“Гарм ва хушк аст ва дилро суд дорад. Касе ки аз ҳавле (тарсе-С.К.) часта бувад ё аз ҷойе дарафтода, қадре вайро диҳанд, дилро қувват диҳад ва тарс аз дил бардорад” [209, 149].

Дар забони осори хаттии асрҳои X-XII вожаи дигар, ки онро дар фарҳангномаҳо ҳамчун ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва сангҳои гаронарзиш мешиносанд, вожаи **луълуъ** мебошад. Дар ФТЗТ ин вожа ҳамчун муродифи вожаи **марворид** ва **гавҳар** шарҳу тафсир ёфтааст. Вале дар маънои иловагии ин вожа ибораи **марвориди дурахшон** сабт шудааст [192, 765].

Дар байти зерин вожаи мазкур бо вожаи **гавҳар** на ҳамчун муродиф, балки дар як вақт ду санги ҷавоҳирии мухталифро дар алоҳидагӣ ифода намудаанд, ки қобили таваҷҷуҳ аст:

Ҳам аз **лӯлӯъву гавҳари** шоҳвор,

Ҳам аз дебаи Чин саросар нигор [202: 1, 394].

Аз ҷумла, Рӯдакӣ ҷоёе аз ин навъи олии ҷавоҳирӣ ёдовар шудааст:

Ҳамчу чашмам тавонгар аст лабам,

Он ба лаъл, ин ба **луълӯи** шаҳвор [211, 111].

Дар байти зерин вожаи **луълӯъ** маънои чизи шаффоф ва дурахшандаро ифода намудааст. Зеро он бо вожаи **лоло**, ки маънои маҷозии **дурахшон** ва **дурахшандаро** ифода мекунад, дар алоқаи изофӣ омадааст. Дар асл вожаи **лоло** маънои ранги сурхро дорад.

Арғавон **лаъли бадахшӣ** дорад андар мурсала,

Настаран **луълӯи лоло** дорад андар гӯшвор [207, 78].

Дар байти боло ҳодисаи фонетикии аллитератсия мушоҳида мешавад, ки он яке аз падидаҳои овозӣ дар забони тоҷикӣ буда, дар доираи овозҳои ҳамсадо ба вучуд меояд ва барҷастатарин хусусияташ пайдарҳамии фонемаҳои ҳамсадо дар як мисраъ ё байт ба ҳисоб меравад. Аз тарафи дигар, ин ҳодисаи фонетикӣ хушоҳангиро дар шеър таъмин менамояд. Дар ин ҷо ибораи “луълӯи лоло” ҳамин ҳодисаи фонетикиро таъмин намудааст, ки шартӣ асосии он такрор шудани зиёда аз се ҳамсадо дар як мисраъ мебошад [103, 62].

Вожаи **луълӯъ** дар байти зерин ба маънои ҷавоҳири ҷилодор ва пурнур омадааст:

В-он наргиси мусаввар, чун **луълӯи** мунаввар,

Зар андар ӯ мудаввар, чун моҳ бар Сурайё [205, 41].

Фирдавсӣ низ зимни истифодаи вожаи мазкур ба маънои рангии он ишора намудааст:

Магар ҷома аз муштарӣ бистадӣ,

Ба **луълӯъ**-бар аз хун нуқат барзадӣ? [202: 9, 255].

Гурӯҳи ҷавоҳирот ва сангҳои оройишӣ робитаи қавмӣ, фарҳангӣ, наҷодиву байналмилалиро дар робитаи фарҳангӣ мунъакис менамоянд.

Ба ин далел метавон аз санге ёдовар шуд, ки онро **мармар** мегӯем. Ин санги оройишӣ, ки аз ҷинси сангҳои оҳаки аст, нағз сайқал меёбад ва дар меъморӣ ва ҳайкалтарошӣ, дар сохтани зершамъҳои болои мизӣ васеъ ба кор меравад. Аз ин ҷост, ки дар ағлаби мамолики дунё онро барои оро додани қасру кӯшкҳо, хонаҳои истиқоматӣ барои пуршукӯҳу шуҳратёр шудан истифода мебаранд. Дар ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ дар як маврид вохӯрдем, ки ба маънои аслии худ истифода шудааст:

Ба пеш овар он ҷоми заррин, ки давлат,
Ҳама гул фароз орад аз санги **мармар** [206, 397].

Вожаи **мармар** дар ашъори Манучехрии Домғонӣ ба маънои қавӣ, обубоёфта, мустаҳкам омадааст:

Яке чун **зумрадин байрам**, дувум чун **буссадин миҷмар**,
Сеюм чун **мармарин** афсар, чаҳорум анбарин бадро [207, 242].

Муаррихи шинохтаи тоҷик Б. Гафуров дар оройишоти зарфҳо истифода шудани мармарро таъкид намудааст: “Дар асри X дигар навъи нақш дар рӯи пиёлаву табақу коса (умуман зарфҳо С.К.) рангубори мармарӣ мебошад” 28: 1, 473].

Мармарро инчунин, санги маросимиву ёдгории мазорҳо дар нигоҳ доштани маълумот дар бораи одамони ғавтида шуморидан мумкин аст, ки чун як анъанайи маъмул шинохта шудааст.

Ҷолиби диққат аст, ки дар гурӯҳи маҳсулоти ҷавоҳирот ва сангҳои гаронарзиш қисме агар барои зебу зинат ва оройиш истифода шаванд, бархеи дигари онҳо барои истеҳсоли ашёву колои маишӣ ба кор мераванд. Ба ин маънӣ метавон аз филизи гаронарзише, ки дар шароити истеҳсоли молӣ дар қатори тилло вазифаи муодили умумии пулро иҷро мекунад, ёдовар шуд, ки он **нуқра** мебошад. Ин филиз яке аз ҳафтгонаи филизҳои дунёи қадим, ба ҳисоб меравад, ки инсон ба он барвақт шинос гашта, дар истеҳсоли маводи оройишӣ ва ашёҳои ниёзи худ истифода намудааст [119, 94-97]. Аз ин филизи сафеди зебо, ки асрҳои аср дар хидмати инсон аст,

тибқи баъзе сарчашмаҳо 15%-и лавозимоти таомхӯриро истеҳсол менамоянд.

Илова бар ин, дар ҳотамкориву оройишгарӣ навъҳои гуногуни **нуқра** хеле шуҳратёр аст. Нуқраи холис бисёр нарм аст, бинобар ин, ҳангоми дар маснуоти заргарӣ истифода бурдани ин навъи филиз онро бо мис омехта менамоянд.

Вожаи **нуқра** бо фарҳанги мардуми тоҷик алоқаи зич дорад, зеро ҳанӯз аз давраҳои қадим маъдани нуқраро дар сохтани ашёи гуногуни оройишиву маишӣ хеле зиёд истифода менамудаанд. Дар китоби “Мероси Осиёи Марказӣ” тасвири зарфи хӯрокхӯриё оварда шудааст, ки моли асрҳои VIII-IX буда, аз нуқраи холис сохта шудааст [94, 227].

Фарҳангшиногонҳои форсу тоҷик дар бораи ин филизи оройишиву маишӣ шарҳи муфассал ва ҷолиберо баён намудаанд. Дар ФТЗТ вожаи нуқра “1. филизи гаронбаҳои сафедранг, сим; нуқраи холис нуқраи софи бе омехтагӣ бо маъданҳои дигар. 2. аз нуқра сохташуда, нуқрагин: пули (тангаи) нуқра; медали нуқра нишонест, ки дар мактабҳои миёна ба талабагонӣ бо баҳои “хуб” ва “аъло” таҳсилкарда ва имтиҳонҳои хатмро супурда дода мешавад” шарҳ ёфтааст [192, 990]. Мураттиби “Фарҳанги форсии Амид” илова бар ҳамаи маълумоти дар боло овардашуда, таркиби “пораҳое аз сими гудохта”-ро илова намудааст [198, 1127].

Дар “Луғатнома”-и Деҳхудо ба маъдан будани **нуқра** ва аз қонҳо ба даст омадани он ишора мешавад: “Ва зар ва нуқра ва мис ва арзиз ва сурб аз қонҳо берун оваранд” [163, 2154]. Илова бар ин, дар ин фарҳанг шарҳи васеътаре оварда шудааст: “киноят аз сухани обдор, сими холиси беғаш, нуқраи сим, нуқраи шохдор, нуқраи тоб ва ғ.” [163, 2154].

Вале, мутаассифона дар ФМШ шарҳи вожаи **нуқраро** вонахӯрдем, агарчи вожаи мазкур дар ин асар мавридҳои зиёди истеъмол дорад ва яке аз онҳо, ки ба маънои ашёи хом, ҳокаи нуқра омадааст:

Ҳамоно, ки харвор понсад ҳазор,

Бувад **нуқраи** хому зарри иёр [202: 1, 393].

Ин вожа дар таркиби мақолу зарбулмасалҳо, воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ низ корбаст мешавад. Масалан, “нуқра ба оҳан расидан” чунин маъно дорад, ки “некӣ ба бадӣ, фароғат ба риёзат, хушӣ ба ғам расидан бошад” [163, 2154]. Ин ҳангоми нобаробарӣ дар қору рафтори одамон бештар истифода мешавад. Вале дар “Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик”-и М. Фозилов [196, 171] иштироки ин вожа дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ аз назари мурағиб дур мондааст.

Вожаи **нуқра** дар баъзе фарҳангномаҳо бо вожаи **сим** ҳамгун ба қалам дода шудааст. Дар “Луғатнома”-и Деҳхудо дар шиноҳти ин вожа “дар забони суғдӣ **сим** хонанд” оварда шудааст [163, 2154]. Дар шарҳи ин маъдан дар “Аҷоибнома” чунин гуфта мешавад:

*“**Нуқра** ҷавҳарест азиз, баъд аз зар. Ҳар хосияте, ки дар **зар** бувад, дар **нуқра** низ бувад, аммо на ба қуввати **зар** бошад. Ва асли сим ба қавли ҳукамо бухорест зиъбақӣ ғолиб бар бухори кибритӣ, ҳам ба миқдор, ҳам ба кайфият (чигунагӣ, намуд). Он гаҳ ки бурудат ёбад (яъне, хунук шавад), мунъақад (ғафс, сахт) шавад. Маъдани вай бисёр аст, аммо некутарин маъдани вай ба ҳадди мағриб аст”* [209, 154].

Аз матни боло маълум мегардад, ки **нуқра** ҳанӯз маҳсулоти хоми **зар** аст. Аммо дар забони адабии муосири тоҷикӣ ибораҳои “ҳалқаи нуқра”, “гӯшвори нуқра”-ро низ вохӯрдан мумкин аст, ки дар шакли тайёр мавриди истифода қарор гирифтааст.

Маълум аст, ки оройиши либос бо ҷавохирот ва сангҳои гаронарзиш вобастагӣ дорад. Ин аз давраҳои қадим ҳамчун фарҳанги оройишӣ шинохта шудааст ва он ба омилҳои зиёди иҷтимоӣ ибтидо мегирад.

Агар ба таърихи пайдоиш, шаклу намуд ва фарҳанги либос назар намоем, маълум мегардад, ки пас аз густариши дини Ислом дар Осиёи Миёна натавонанд дар пӯшидани либос тағйирот ворид гардид, балки дар оройиш ва зеваролот низ дигаргунӣ падида омаданд. Яъне, ба ин маънӣ

этиқод ба бархе мардон иқозат намедод, ки ангуштарии тиллоро барои худ харидорӣ намоянд. Ба онҳо танҳо ангуштарии нуқрагин иқозат дода мешуд. Аз ин лиҳоз, як сабаби шуҳратёрии нуқра, ба андешаи мо, маҳз дар ҳамин аст, ки миёни мардон серхаридор ва маъруф шудааст.

Вожаи **нуқра** дар осори хаттии асрҳои X-XII хеле фаровон корбаст гардидааст. Он бештар ба маънои ранги сафед, чизи хоми нотайёр, тасвири манзара, киноя аз бадани сафеди маъшуқ ва монанди инҳо мавриди истифода қарор дорад.

Дар байти зерини Фаррухӣ вожаи **нуқра** ҳамчун киноя аз ҷисм ва пӯсти сафеди маъшуқ маънидод шудааст:

Бар баногӯши ту эй нектар аз дурри ятим,
Сунбул туро ҳаме бардамад аз **нуқра**и сим. (Фаррухӣ)

Бо ҳамин маъно дар “Шоҳнома” низ истифода шудааст:

Танаш **нуқра**и поку рух чун биҳишт,
Бар ӯ-бар набинӣ як андоми зишт [202: 1, 230].

Дар байти зерини Рӯдакӣ вожаи **сим** ба маънои пули нуқрагин, филизи нуқрагин омадааст:

Куҷо ба гетӣ будаст номвар деҳқон,
Маро ба хонаи ӯ сим буду ҳумлон буд [181, 222].

Дар табиат баъзе аз ҷавоҳирот ва сангҳои гароннархи асире низ ҳастанд, ки ба иҷтимоӣ вобастагии ниҳоят наздик доранд. Бархе аз онҳо дар робитаҳои сиёсӣ ва муносибати байни давлатҳо ҳамчун муомилот хизмат менамоянд. Бо ин далел аз маъруфтанин ҷавоҳири қиматбаҳо **тилло** метавон ёд бурд.

Ба гуфтаи таърихшиносон истеҳсол ва коркарди тилло ба шаш ҳазор сол рафта мерасад, зеро ҳанӯз аз давраҳои қадим тилло ҳамчун рамзи оройиш шуҳрат ёфта буд. Ҷиҳати маъруфияти он ҷилонокӣ ва ранги ҷозибаноки он мебошад.

Тибқи маълумоти сарчашмаҳо дар Суғд ва Бохтар ҳанӯз ду ҳазор сол пеш тиллоро коркард мекарданд. Дар ин бобат аз авалинҳо шуда олими тоҷик Абурайҳони Берунӣ маълумот дода, чанде аз конҳои тиллоӣ ҳудуди Тоҷикистони имрӯзаро низ номбар кардааст [14, 88].

Аз сабаби вожаи маъруф будани **тилло** ва ҳуди ашӯи он аз рӯзгори собиқ аксари фарҳангшиносон ба шарҳу тафсири он мароқ зоҳир намудаанд. Вожаи **тилло** дар матн метавонад муродифоти зиёд дошта бошад. Вале аз мушоҳидаҳо маълум гардид, ки дар осори хаттии давраи мавриди назар маъмулан муродифи ин вожа – **зар** чашмрас аст.

Дар ФТЗТ гунаи дигари он дар шакли **тало** (дохили қавси мураббаъ) ишора шудааст. Маъноҳои умумии дар ин фарҳанг омада ба тариқи зайл аст: 1. Унсурҳои химиявӣ, филизи гаронбаҳои зардранг; зар, зари холис, зари сурх; тил(л)ои рег тил(л)ое, ки заршӯён ба воситаи шустани рег ҳосил кардаанд; тил(л)ои сафед; маҷ. пахта; тил(л)ои сиёҳ маҷ. нафт ва ангиштсанг. 2. таър. воҳиди пул [193, 352,].

Дар китоби “Забони миллат-ҳастии миллат” муаллиф дар хусуси вожаи “дарик” (дарӣ-С.К.) ё “зарик” баҳс ба миён оварда, тахмин менамояд, ки вожаҳои мазкур аз решаи вожаи **зар** аст: “Шояд калимаи “зар” ба маънои тилло низ ба вожаи дарӣ марбут бошад, чунон ки мегӯянд кабки дарӣ ё кабки зарӣ, яъне заргун ва заргуна” [144, 148].

Дар забони тоҷикии асрҳои X-XII вожаи **тилло** ба ҳамон маъноҳое истифода шудааст, ки дар забони адабии муосири тоҷикӣ истифода мешавад. Байти зерин гувоҳӣ медиҳад, ки коркарди **тилло** ва истифодаи васеи он дар давраи мавриди назар маъмул будааст:

Норинҷ чу ду каффаи симини тарозу,

Ҳар ду зи **зари сурх тило** карда бурунсӯ [207, 285].

Алиакбари Деҳхудо ҳангоми шарҳи вожаи **тилло** дар мадди аввал дар қавсайн таркиби “дар истилоҳи форсӣ – зар”-ро илова намудааст [163, 784]. Аммо вожаи мазкур дар “Фарҳанги форсӣ”-и Муҳаммад Муин “ҳар

чи дармоланд онро бар чизе, андуд ва зар маънии маҷозии он аст” [76, 2229] омадааст.

Забоншинос Ҳалимова С. дар мақолаи “Дурафш” дар “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ” қорбурди вожаи “дирафш”-ро дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ хеле густурда таҳлилу баррасӣ намуда, аз ҷумла, таркиби он, оройишу нақшу ниғораширо махсусан ёдоварӣ шудааст, ки дар онҳо, ба ақидаи муаллиф тилло (зар) фаровон истифода мешудааст. Сониян, дар давоми ин матлаб, байти зеринро аз “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ меорад:

Фиристодашон назди он бедирафш,

Ки кӯси меҳӣ дошту заррин дурафш [135, 145-160].

1.3. Лексикаи сангҳои қиматбаҳои марбут ба баҳр дар забони тоҷикӣ асрҳои X-XII

Вожагони ифодакунандаи номи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳои марбут ба баҳр дар забони тоҷикӣ мақоми намоён доранд. Далели ин гуфтаҳо дар эҷодиёти адибони садаҳои X-XII фаровон истифода шудани ин зергурӯҳи вожаҳо мебошад. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо паҳншавӣ ё ба забони китобат роҳ ёфтани ЛҶСҚ ба фаъолияти бозаргонон вобастагӣ доштани онҳо ба ҳисоб меравад, зеро аз фарҳанги мардуми тоҷик маълум аст, ки ин қавми куҳанбунёд дар давраҳои гуногуни таърихӣ ба ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо беаҳамият набудаанд.

Ба ин тартиб, номи яке аз ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар асрҳои X-XII **гавҳар** мебошад. Ин вожа аз ҷумлаи вожаҳои маъруф дар гурӯҳи ЛҶСҚ буда, дар забони адабии муосири тоҷикӣ ба умумиистеъмол шудан майл дорад. Маъноии вожаи мазкур дар фарҳангҳои тафсири гуногун аст. Масалан, дар ФТЗТ ба маъноҳои зерин омадааст: “1. ба ақидаи қадимӣ дуррест, ки гӯё аз қатраи борони дар даҳони *садаф* афтада тадриҷан ба вучуд меомадааст, *марворид*, умуман *санги қиматбаҳо*, *гуҳар*, *ҷавҳар*. 2. *асл*, *зот*, *асли ҳар чиз*, *ҷавҳар*. 3. маҷ. фарзанд: гавҳари шоҳ; гавҳари

ғалтон, дурри ғелон, дурри мудаввар; гавҳари қимат(баҳо) а) дурри ноёб; б) киноя аз чизи ниҳоят пурарзиш; гавҳари ноёб ва ғ.” [192, 302].

Аз таҳқиқи маъноҳои иловагии вожаи **гавҳар** маълум мегардад, ки вожаи мазкур дар сермаъношавӣ фаъол буда, ҳамчунин муродифоти зиёд доштааст. Дар баробари ин, **гавҳар** аз таърихи антиқа бархурдор буда, бо фарҳанги мардуми тоҷик алоқаи зич дорад. Иртиботи ин калима бо расму оин ва боварҳои мардуми эронитабор ҷолиби диққат аст. “Гавҳари шабчароғ” дар боварҳои хурофотии мардуми эронитаборон гавҳари гаронбаҳост ба андозаи тухми мурғ, ки дар торикӣ медурахшад. Он гӯё дар бинии гове, ки дар баҳр зиндагӣ мекунад, қарор дорад. Ин гов шабҳо барои чаро ба хушкӣ баромада, биниашро меафшонад, то Гавҳари шабчароғ фуру афтад ва ӯ дар рӯшноии он чарида тавонад. Гов субҳгоҳон Гавҳари шабчароғро боз ба биниаш фуру кашида ба баҳр бозмегардад. Гавҳари шабчароғ дар адабиёти бадеӣ (масалан, қиссаи “Ақли сурх”-и Суҳравардӣ) бо номи “Гавҳари шабафрӯз” рамзи маърифат, қувваи тафовуту фарқгузори ва шуҳуд буда, аз дарахти Тубо равшанӣ мегирад [145, 195].

Истеъмол ва корбурди вожаи мазкур дар забони тоҷикии давраи мавриди таҳқиқ назаррас аст. Аз ҷумла, дар абёти Рӯдакӣ вожаи мавриди назар 4 маротиба истифода шудааст. Дар байти зерин вожаи **гавҳар** ба маънои маҷозии асл, чизи ягона омадааст:

Ҳар ду як **гавҳаранд**, лек ба табъ,

Ин бияфсурду он дигар бигдохт [Рӯдакӣ, Девон,70].

Дар байти зерин ба маънои санги гаронбаҳо ва нодир омадааст:

В-ар шавад абри сари рояти ту тӯфонбор,

Бар маволи-т бипошад ҳама дурру **гавҳар** [211, 117].

Дар ФТЗТ зери шарҳи вожаи **луълӯ** аввал вожаи марворид тафсир ёфтааст [192, 765].

Дар “Луғатнома”-и муътабари Деҳхудо дар шарҳи вожаи **гавҳар** омадааст: “Марворид аст, ки ба арабӣ **луълуъ** хонанд ва муттааллиқи чавҳарро низ гуфтаанд. Санги қиматбаҳо мисли **алмос** ва **лаъл** ва марворид ва амсоли онҳо [163, 1607].

Дар хусуси мавзеъҳои мавҷудаи ин санг дар фарҳанги мазкур низ чанд ишорае омадааст. Мисолҳои дар ин фарҳанг овардашуда бо тақия ба китоби ҷуғрофии асри X “Худуд-ул-олам” мебошад: “Ва аз вай (Ҳиндустон) гавҳарҳои гуногун хезад, чун **марвориду ёқут** ва **алмосу марҷону дурр**” [163, 1607].

Вожаи **гавҳар** дар байти зерин бо калимаи **зар** муносибати маъноӣ пайдо кардааст:

Гавҳару зар, сутуру бандаву мол,
Ҳар чи дар вусъ будашон дар ҳол [212, 51].

Ба маъноҳои муродифӣ истифода бурдани вожаҳои ба ҳамдигар аз ягон ҷиҳат маъноӣ мантиқидошта ба сабаку услуби фардӣ ҳар як адиб вобаста аст. Бо тақвият ба ин андеша, забоншинос М. Саломӣ вожаи гавҳарро дар байти зерин

Дарҳам шикастай **дили** Хоқонӣ аз чафо,
Товон бидеҳ зи **лаъл**, ки **гавҳар** шикастай.

бо вожаи **дил** ҳаммаъно ё муродифи фардӣ-услубӣ шуморидааст [103, 264].

Ифодаҳои **лаълу гавҳар** ва **гавҳари чашмро** дар байти зерин омонимия қабул кардан, ба назари мо, дуруст нест. Зеро, ин ибораҳо аз ягон ҷиҳат ба ҳамдигар қаробати маъноӣ надоранд:

Нашиносад касе, чӣ дорӣ хашм,
Лаълу гавҳар магар ба **гавҳари чашм** [207, 285].

Гунаи дигари вожаи гавҳар **гуҳар** мебошад. Тасвири ин вожа дар байти зер **гавҳар** (дар мисраи якум) ба маъноӣ **гавҳараки чашм** ва **гуҳар** (дар мисраи дуюм) ба маъноӣ санги гаронарзиш омадааст:

Пас чу ин **гавҳарам** надод Худой,

Ин гуҳарро бибар ту, жож махой.
Гар нахоҳӣ, ки бар ту хандад хар,
Назди гавҳаршинос бар гавҳар.
Дасти гавҳаршинос беҳ донад,
Чун кафи пой бар садаф ронад [212, 61].

Дар байти зерин вожаи **гавҳар** ҳамчун рӯзи истиқбол ва шодӣ истифода шуда, ба маънои пошидани чизи фараҳбахш ҳангоми рӯзи чашн бар сари шоҳ Чамшед оварда шудааст, ки нахустин рӯзи соли нав буда, аз рӯи таърихи фарҳанги ақвоми ориёитабор он рӯзро рӯзи “Наврӯз” хонданд, ки мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо таърихи беш аз 6-ҳазор соларо доро мебошад:

Ба Чамшед бар **гавҳар** афшонданд,
Мар он рӯзро рӯзи нав хонданд [202: 1, 63].

Байтҳои зерин низ гуфтаҳои болоро тақвият медиҳанд:

Ҳама зарру **гавҳар** баромехтанд,
Ба тахти сипаҳбад фурӯ рехтанд [202: 1, 126].
Чу бар паҳлавон офарин хонданд,
Абар Золи Зар **гавҳар** афшонданд [202: 1, 248].

Вожаи **гавҳар** дар байти зерини Фирдавсӣ ба маънои **асли бад**, **бадзот** омадааст. Дар ин маврид ба маънои санги гароннаrx алоқае надорад, зеро ин вожа ба маънои маҷозӣ корбаст шудааст:

Чаҳоно, чӣ бадмеҳру **бадгавҳарӣ**,
Ки худ парварониву худ бишкарӣ [202: 1, 123].

Дар байтҳои зерин истифодаи калимаи **гавҳарро** ҳамчун намунаи ҳотамкорӣ ва оройишоти сафарӣ ва ҷангӣ мушоҳида намудем. Оройишот ва насби **гавҳар** ҳатто дар ҳайвонҳои ҷангӣ низ тасвир ёфтааст. Инро як ҷузъи фарҳанги қадимаи тоҷикон шуморидан мумкин аст.

Абар пушти пилон-ш бар тахти зар
Зи **гавҳар** ҳама тавқи шерони нар [202: 1, 189].

Дар байти зер сурх будани ранги гавҳар таъкид шудааст:

Ба арзи шаба **гавҳари сурх** ёбӣ,

Аз ӯ, чун ту кунад бо ту бозоргонӣ [207, 157].

Дар осори адибони асрҳои X-XII, ки замони тохтутозу лашкаркашиҳо, забткориҳои аҷнабиёну қавму қабилаҳои гуногун мебошад, ҷой ёфтани вожаҳои гурӯҳи ҷавоҳирот ва сангҳои гаронарзиш дар эҷодиёти онҳо, ба назари мо, кори маъмулӣ ва руҳияи фардии эҷодкор аст. Забоншинос С. Ҳалимова дар мавриди истифодаи вожаи **гуҳар** ҳамчун ҷузъи оройишии дирафш дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ андеша дорад, ки ҳангоми дурахшидани дирафш, ки бо **гуҳар** оро дода шудааст, он ҷило медиҳад ва ҳолати рӯҳиву равонии сипоҳ боиси музаффарияти онҳо дар набардҳо мешавад [135, 145-160].

Дар “Таърихи Бухоро”-и Наршаҳӣ низ вожаи **гавҳар** мавридҳои зиёди истеъмол дорад. Ҷолиби диққат аст, ки Наршаҳӣ дар бораи пайдо шудани аввалин қабилаҳо ва шаҳрҳо дар ҳудуди Бухоро сухан ронда, аз Ҳамук ном деҳқони суғдие ёд мекунад, ки дар гузашта сардори қабила будааст ва ба хотири бузургдошти ӯ номи он мавзеъро Ҳамукат ном мениҳанд. Ҳангоми шарҳи номи ин марди бузурги қабила вожаи **гавҳарро** бо номи ӯ тавъам медонад. Наршаҳӣ менависад:

*“Ва он шаҳрро Ҳамукат ном карданд, аз баҳри он ки деҳқони бузург, ки раиси он тоифа, ки аз он ҷо рафта буд, вайро Ҳамук ном буд. Ва Ҳамук ба забони бухорӣ **гавҳар** бувад ва **кат** шаҳр бувад, яъне шаҳри Ҳамук (Ҳамукат). Ва ба забони бухорӣ **касе**, ки бузург бувад, вайро Ҳамук гӯянд, яъне гавҳарест фалон...” [210, 11].*

Вале, мутаассифона, вожаи **ҳамукро** дар осори хаттии дастраси асрҳои X-XII бо ифодаи маънои **гавҳар** пайдо накардем. Шояд ин вожа яке аз муродифҳои вожаи гавҳар дар забони суғдӣ ва ё баргирифта аз гӯйишҳои маҳаллии Бухорои онвақта бошад, зеро муаллифи матни боло дар он ҷо ба камол расида буд.

Вожаи **гавҳар** дар давраи Сомониён ва Ғазнавиён номи касбу корро ифода менамудааст. Мувофиқи баъзе маълумот Абуназр Абдулазиз ибни Мансур Ҳаким Асқадии Марвазӣ аз шоирони нимаи дуюми асри X ва ибтидои асри XI тахаллусашро аз вожаи **асҷад**, ки ба маънои **зар, гавҳар** ва **сангҳои гаронбаҳост**, баргузидааст: “Ва ин куниятро аз шуғлаш дар овони ҷавонии худ ва падараш гуфтаанд” [190, 54]. Дар муқаддимаи “Девони Асқадӣ” зерфасле бо номи “Асқадӣ яъне чӣ?” ба ҳамин масъала ишора шудааст: “Ва **асҷад** ба маънии зар ва ҳар **гавҳари** гаронбаҳо ва сангҳои қиматино низ гӯянд” [208, 10]. Аз ин хулоса баровардан мумкин аст, ки вожаи мазбур дар он давра маъмул будааст.

Дигар аз вожаи ифодакунанди номи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар асрҳои мавриди назар вожаи **дур//дурр** мебошад. Дар “ФТЗТ” зери шарҳи вожаи мазкур омадааст: ДУР(Р) марворид, гавҳар: дурри носуфта, дурри якдона, дурри ягона, дурри якто, дурри ятим; дурр суфтан а) сӯроҳ кардани марворид барои ба ришта кашидан; б) киноя аз сухани балеғи бикр гуфтан, каломии наву тоза гуфтан [192, Ҷ.1, 498].

Дар ашъори бозмондаи устод Рӯдакӣ вожаи **дур(р)** дар 4 маврид ба маънои чизи гаронарзиш, ранги равшан ба кор рафтааст. Як мисол дар мавриди вожаи **дур(р)**:

Дареғи мидҳати чун **дурру** обдор ғазал,

Ки чобукиш наёяд ҳаме ба лафз падида [211, 105].

Адибон ҳангоми баёни андеша ё ҳодиса, тасвири манзара бо забон сараввал ранги ин гурӯҳи маҳсулоти оройиширо ба назар мегиранд. Далели ин гуфтаҳо байти зерини Устод Рӯдакӣ, ки дар қасидаи машҳури “Шикоят аз пирӣ” ҳангоми тасвири дандонҳо калимаи **дурр** оварда шудааст:

Сапеду симрада буду **дурру** марҷон буд,

Ситораи сахарӣ буду қатраборон буд [211, 16].

Дар байти шоири дигар калимаи **дур** маънои **дурр суфтан** (бо даҳон), ки каломи сараву суфта, маҳин ва дилчаспро дар назар дорад, рӯйи қалам омадааст:

Дар сухан **дур(р)** бибоядат суфтан,

В-арна гунгӣ беҳ аз сухан гуфтан [212, 110].

Маъмулан, дар тибби муосир аз **дурр** (садаф, марворид) дандонҳои сунӣ месозанд, ки аз ранги дандонҳои табиӣ дар намуди зоҳирӣ фарқ кардан душвор аст.

Вожаи **дурр** дар забони тоҷикии давраи мавриди назар махсусан, дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ дар 46 маврид барои ифодаҳои маъноҳои гуногун ва тобишҳои маъноӣ корбаст шудааст. Бояд қайд намуд, ки дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ нисбат ба дигар маводи хаттии асрҳои X-XII вожаи **дур(р)** бештар истифода гардидааст. Дар байти зерин ба маънои аслии худ омадааст:

Аз айвони солор то пеши дар,

Ҳама **дурру ёкут** бориду зар [202: 2, 147].

Вале бо сабабҳои ба мо номаълум вожаи **дурр** ҳамчун моддаи луғавӣ дар ФМШ шарҳ наёфтааст.

Вожаи **дур(р)** дар байти зерин маънои маҷозӣ касб намуда, бо вожаи **даҳон** дар алоқаи маъноӣ афтадааст. Дар аксарияти байтҳои “Шоҳнома” вожаи **дур(р)** бо ҷуфти муродифии худ оварда шудааст. Вожаҳои дар ҷуфти муродифӣ омада низ аксаран ифодакунандаи номи ҷавохирот ва сангҳои гароннаrx мебошанд:

Лабон аз табарзад, забон аз шакар.

Даҳонаш мукаллал ба **дурру гуҳар** [202: 2, 216].

Зи дебову динору **дурру гуҳар**,

Пур аз **дурру ёкуту** рахшон гуҳар [202: 3, 446].

Дар байти зерин шоир ба макони ҷойгиршавии маъдани **дур(р)** ишора менамояд. Аммо онро ҳанӯз коркард накардаанд. Байти зерин

баёнгарии он аст, ки регии дар кафбуда ки аз дарё гирифта шудааст, ханӯз носуфта буда, бо садаф омехта мебошад:

Зи дарё яке рег дорад ба каф,

Дигар **дурр** дорад миёни садаф [202: 9, 15].

Ин вожа дар баъзе ҳолат маъноии маҷозии суфтаву сайқалдодаро медиҳад. Дар байти зер ҳадафи шоир аз **дур(р)** гуфтан сангии гаронарзиши зерии обро дар назар дорад. Пайдо кардани ин сангро ба ғаввос нисбат медиҳад. Шоир сурхии лоларо ба ёқут монанд карда, жолаи дар баргии гул бударо ба дурре ташбеҳ додааст, ки гӯё онро ғаввос аз қарии дарё ба рӯи он ҳавола додааст.

Ёқутвор лола, бар баргии лола жола,

Карда бад-ӯ ҳавола ғаввос **дурри дарё** [205, 41].

Дар байти зерин дурр ба маъноии ашёи хоми ханӯз коркарднашуда ишора шудааст:

Забарҷад яке ҷом будаш ба ганҷ,

Ҳамон **дурри носуфта** ҳаштоду панҷ [202: 7, 256].

ЛҶСҚ ғолибан ҳангоми ифодаи маъно дар радифии ҳамдигар қарор мегиранд ё муродиф мешаванд. Яке аз чунин вожаҳои, ки дар осори хаттии ин давра серистеъмор ва муодили дигар аз гурӯҳи ин вожаҳои бештару бештар ифода намудааст, вожаи **марворид** мебошад. Ин вожа аз ҷиҳати ифодаи маъно бо вожаҳои гуногун дар ҳамнишинӣ омада метавонад.

Вожаи маъмул будани **марворид** аз он ҷиҳат ошкор аст, ки ҳатто дар ин давра мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо таҳаллуси шоире бо ин ном будааст [190, 328].

Марворид дар луғат ба маъноии “моддаи саҳту сафедаи дурахшон, ки дар даруни садаф (гӯшмоҳӣ)-и баҳрӣ ба вучуд меояд, дурр, гавҳар. 2. маҷ. қатраҳои оби дида, ашк; гули марворид бот. навъ аз гули оройишӣ” [192, 794] шарҳ ёфтааст. **Марворид** бештар рангии сафед дорад. Дар “Луғатномаи Деҳхудо” омадааст: “Як навъ моддаи салб ва саҳт ва сафед

ва тобон, ки дар даруни баъзе садафҳо муташаккил мегардад ва яке аз гавҳарҳо бошад [163, 1766].

Вожаи **марворид**, ки дар осори ин даврон бо калимаҳои **дур**, **гавҳар**, **садаф**, **луълуъ**, **буссад** иваз шудааст, хеле чашмрас аст. Вале бо вучуди ин чойивазкуниҳо маънои аслии калима аз байн нарафта, балки дар пояи он маъноҳои дигари маҷозӣ ба вучуд омадаанд. Аз қатори ин вожаҳо сарсилсилаи муродифӣ ҳамонро марворид аст. Масалан, дар байти зерини Рӯдакӣ вожаи **марворид** бо муродифоти худ хеле зебову шоирона ва дилкаш тасвир ёфтааст:

Рӯят дарёи ҳусну лаълат марҷон,

Зулфат анбар, садаф даҳан, дур(р) дандон [211, 212].

Дар байти зерин навъи маъмули **марворид** оварда шудааст:

Аз гумон огаҳ на, дар дил бувад ҳамчун гумон.

Ойна дидӣ, бар ӯ густарда **марвориди сурх** [207, 363].

Бояд зикр кард, ки вожаи мазкур дар осори насрии асрҳои мавриди назар низ вомехӯрад. Ин вожа дар осори насрӣ ҳам ба маъноҳое, ки дар осори илмиву адабӣ васеъ истифода шудааст, истеъмом мегардад:

“Овардаанд, ки чун Қутайба Байкандро бикшод дар бутхонае яке буге симин ёфт бар вазни чаҳор ҳазор дирам. Ва симин ҷомаҳо ёфт, ҷумлаҳоро гирд кард ва баркашид саду панҷоҳ ҳазор мисқол баромад. Ва ду донаи марворид ёфт ҳар яке чун байзаи кАбутар” [210, 40].

Аз матни боло маълум мегардад, ки **марворид** табиатан ҳаҷмҳои гуногун доштааст ва онҳо дар асрҳои X-XII ҳамчун молу сарват ҷамъоварӣ мешудааст. Арзиши он тибқи сарчашмаҳо нисбат ба дигар навъи ин гурӯҳи маҳсулоти оройишӣ гарон нест. Зеро он сода ва зебост ва имрӯзҳо мардуми зиёд аз он ба таври васеъ барои оройиши зоҳирӣ истифода мебаранд.

Ҷолиб аст, ки барои бархе аз одамон чандон тафовуте ҳам надорад, ки марвориди асил бошад ё сунъӣ. Ҳамин ки зебоии мавриди назарро

дошта бошад, кофӣ аст. Ба ҳамин далел **марворид** ба санги оройишие табдил шудааст, ки дар маркази хариди ҷавохирот дар фурушгоҳҳои бузурги ҷаҳонӣ анвои мухталифи онро дидан мумкин аст.

Дар бораи боварҳои мардумии ин санги аҷиб қайд кардан бамаврид аст, ки ҳиндуҳо ҳофизаи хуб, фаровонии неъматро аз доштани марворид бо худ медонанд [165, 137].

Вожаи **марворид** дар байти зерин маънои маҷозиро соҳиб шуда, боридани боронро ифода кардааст:

Бигрифт аз рӯи дарё абри фарвардин сафар,

3-осмон бар бӯстон борид **марвориди тар** [207, 84].

Дар мавриди истемоли ҳаммаъноҳои вожаи **марворид** бояд қайд намуд, ки на ҳамаи вожаҳои ифодакунандаи ин маъно ҷойи ҳамдигарро пурра иваз карда наметавонанд. Яъне, дар ҳеҷ як забон ду вожаи томи ҳаммаъно вуҷуд дошта наметавонад: «Маъмулан ба ҳангоми таърифи ҳаммаъноӣ чунин гуфта мешавад, ки агар ду вожае ҳаммаъно ба ҷойи якдигар ба кор раванд, дар маънӣ занҷираи гуфтор тағйире ҳосил намеояд, вале бояд таваҷҷуҳ дошт, ки дар ҳеҷ забоне ҳаммаъноии мутлақ вуҷуд надорад, яъне ҳеҷ ду вожаеро наметавон ёфт, ки дар тамоми ҷумалоти забон битавонанд ба ҷойи якдигар ба кор раванд ва тағйире дар маънии он занҷира падид наёваранд» [165, 106]. Бинобар ин, ҳамаи вожаҳои ифодакунандаи маънои марворидро, ки мо дар боло овардем ҳаммаъноии пурраи ҳамдигар гуфтан эҳтимол дорад.

Дигар аз вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавохирот ва сангҳои гаранбаҳо, ки он мансуб ба баҳр мебошад, **марҷон** аст. Вожаи **марҷон** дар фарҳанг 1. “ҷонвари баҳрии гиёҳмонанде, ки гала-гала зери харсангҳои зеробӣ пайдо мешаванд. 2. моддаи сангшудаи оҳакии сурх, ки аз марҷонҳо ҳосил мешавад ва барои асбоби зинат ва оройиш ба кор меравад: шаддаи марҷон; мурғи марҷон” шарҳ ёфтааст [192, 801]. Мавриди назари мо маънои дуоми он аст.

Аз назари химиявӣ **марҷон** ба гурӯҳи сангҳои ҷавоҳирии резакорӣ, ки ба таври органикӣ пайдо шудаанд, дохил мешавад. Он банди устухонҳои як гурӯҳ ҳайвонҳои баҳрии рӯдаковокест, ки ба синфи полипҳои марҷонӣ мансубанд.

Марҷон дар баҳрҳои Миёназамин, баҳри Сурх ва атрофи Япония, Австралия зиёд воমেҳӯрад. Намуди он мисли дарахт аст. Скелетҳои навда ва шохчамонанди марҷонҳои сурх, сафед, сиёхро барои тайёр кардани шаддаи марҷон, сарсӯзан, нишонҳои гуногун ва дигар маснуоти оройишӣ истифода менамоянд. Он аз замонҳои қадим яке аз сангҳои дӯстдоштатарини мардуми Шарқ, махусан занон ба шумор мерафтааст [14, 78].

Бо така ба шарҳҳои дар боло овардашуда, метавон гуфт ҷавоҳири **марҷон** аксаран, аз сабаби он ки дар байни гурӯҳи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо ранги махсуси фарқкунанда дорад, дар адабиёти садаҳои мавриди назар ғолибан рангро ифода намудааст. Ҳоло чанд намуна аз осори хаттии ин даврон меорем, ки **марҷон** хеле муносиб ва бамаврид истифода шудааст.

Ба маънои маҷозии ранги хун:

Ки ман шоҳро бар ту беҷон кунам,
Зи хун дастро ҳамчу **марҷон** кунам [202: 2, 206].

Ба маъноҳои ранги сурх:

Ҷом аз лаби ту гунаи **марҷон** гирад,
В-аз ҷаъди ту бод бӯи райҳон гирад [207, 391].
Чун бинишинад тамому софӣ гардад,
Гунаи ёқути **сурх** гираду **марҷон** [211, 142].

Дар ин байти Рӯдакӣ бештар реза будани он таъкид мешавад:

Дар ишқ чу Рӯдакӣ шудам сер аз ҷон,
Аз гиряи хунин мижаам шуд **марҷон** [211, 209].

Дар ЛФАТ аз ин калима ёд шуда, байте аз Фаррухии Сиистонӣ оварда шудааст: “**Марҷон** – буссад бошад ва тозиён гӯянд **луълуъ** бошад. Фаррухӣ гуфт:

То мӯрд сабз бошад, чун зумруд,
То лола сурх бошад, чун **марҷон**” [190, 356].

Дар байти зерин вожаҳои ифодакунанда номи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо барои пурра кардани маъноҳои ҳамдигар хеле ҷолиб корбаст шудаанд:

Зи баски токи калон дур(р) дораду **марҷон**,
Зи баски шохи ҳаҷар **зар(р)** дораду **зевар** [207, 429].

Яке аз муродифоти вожаи **марҷон** вожаи **кома** мебошад, ки дар осори назмиву насрии қарнҳои мавриди назар истеъмоли маҳдуд дорад:

“*Ҷавҳари марҷонро кома ва буссад хонанд*” [209, 150].

Бинобар маълумоти О. А. Сухарева **марҷон** дар маснуоти заргарӣ аз ибтидои асри XX сар карда, хеле шуҳрат пайдо кардааст. Аз ҷумла вай дар хусуси аз навъи оройишии сари синаву гардан бо номи “*Муҳрамарҷони ҳафтшаклдор*” ёдовар шудааст, ки аз занҷирҳои нуқрагини ба ҳам пайваस्त сохта мешаванд [114, 64].

Забоншинос М. Бобомуродова дар хусуси суннатҳои мардумии оройишоти занона аз намудҳои гуногуни **марҷон** вобаста ба ҳаҷм ва шаклашон андешаҳои ҷолиб баён намудааст. Аз ҷумла, аз навъҳои оройишии **марҷон** қаламфурмарҷон, марҷонҳои калон, марҷонҳои наҳӯд, кулӯламарҷон, зирамарҷон, сАбусакмарҷон, қаламфурмарҷон, шоҳмарҷон, марҷони сегӯша, марҷони анорак ва ғ. ёдовар шудааст [20, 42].

Абурайҳони Берунӣ ҳангоми ба забони арабӣ овардани муродифоти вожаи **марҷон** вожаҳои зеринро менависад: *луълуа, дурра, марҷана, нутфа, тума туамийа, латимийа, садафийа, саффана, ҷумана, ванийа, ҳайҷмана, харида, хӯса, саъсаъа* ва *хасл*. Ва ранги онро аз рӯйи тозагӣ ва

софӣ ба қатраи об монанд кардааст [204, 129]. Дар поёнтари ин матлаб ранги онро моил ба шир медонад [204, 129]. Сипас, яке аз ҳаммаъноӣ вожаи марҷон – “латимия”-ро тафсир мекунад. Мувофиқи гуфтаи Берунӣ ин чизи “муқаддас” ва “шифобахш” буда, бо маъноӣ “талотуми амвоҷ” алоқаманд аст. Инчунин, ба пайдоиш ва асоси марҷон ишора намуда чунин мегӯяд: “Гӯшмоҳӣ барои марҷон чун модар аст ва онро ба оғӯш мегирад”. Ба гуфтаи ӯ **марҷон** ба ғайр аз он ки дар баҳрҳо вучуд дошта бошад, ба гуфтаи ҳиндуҳо он дар қисми сари баъзе аз намуди филҳо ва ва дар решаи як навъ рустании наздизоҳилӣ низ мавҷуд будааст [204, 130]. Абурайҳон Берунӣ дар мавриди шарҳи муродифи вожаи **марҷон** – ҷумана истода, қайд менамояд, ки он марҷони сунъиро далолат мекунад ва онро аз решаи забони форсӣ даргумон медонад [204, 135].

Ном ё навъҳои дигари **марҷон** дар забони форсии тоҷикӣ чунин аст: пашакӣ, зайтунӣ (аз ҳисоби ба ранги рағфани зайтун монанд буданаш), **ғуломӣ** ва **шалғамӣ**. Номи дигари яке аз навъҳои марҷон **қулзумӣ** будааст, ки онро аз номи баҳри Қулзум (баҳри Сурх) гирифтаанд [204, 149].

Садаф низ аз оилаи сангҳои обӣ мебошад. Зери шарҳи вожаи **садаф** дар ФТЗТ омадааст: “моддаи марворидгуни қиматбахост, ки аз он тугма, дастаи корд ва ҳар гуна ашёи зинатӣ месозанд” [192, 194].

Дар байти зерини Рӯдакӣ вожаи **садаф** ба маъноӣ ранг ва ҷило додан истифода шудааст:

Рӯят дарёи ҳусну лаълат марҷон,

Зулфат анбар, **садаф** даҳан, дур дандон [211, 212].

Абусаиди Абулхайр дар рубоии зерин аз баҳр ҳосил шудани садафро ба таври маҷоз баён намудааст:

Дар баҳри яқин, ки дурри таҳқиқ басест,

Гирдоб дар ӯ чу дому киштӣ нафасест.

Ҳар гӯши **садаф** ҳалқаи чашмест пуроб,

Ҳар мавҷ ишорае зи абрӯи касест [205, 254].

Аз байти зерин маълум мегардад, ки **садаф** бо гузаштани вақт ба навъи болотари санги гаронбаҳо, яъне дур(р) табдил меёбад.

К- андар **садаф** аз ниҳуфтагӣ гардад дур,

Он қатра, ки рози дили дарё бошад [205, 200].

Дар байти зерин вожаи **садаф** дар мавриди тасвир истифода шуда, маънои ранг ва шаклро ифода намудааст:

Мӯйи сапеду рӯйи сиёҳу рухи бачин,

Бар зинат садаф шудаву гашта коина [206, 60].

Санги дигари оройишии гаронарзиш, ки миёни эронӣ хеле машҳур аст, **фирӯза** ё **пирӯза** мебошад. Муҳаққиқ Фараҳноз Ҳ. дар мақолааш “Баррасии маъноии вожагони минерал бо таваҷҷуҳ ба забони илм” вожаи мазкурро “минерали камёб ва арзишманди обӣ” арзёбӣ намудааст [122, 164-167]. Ин санг таърихи зиёда аз сеҳазорсола дошта, гароннарх ва камёфт мебошад. Ранги кабуд ё осмонӣ дорад ва он ҳамчун ашёи муҳим барои оройишу зеваролот васеъ ба кор меравад. Дар “Луғатнома”-и Деҳхудо сабаби ба сангҳои гаронарзиш шомил намудани ин сангро дар ранги обии дурахшон доштани он нисбат медиҳад, ки ин беҳуда нест [163, 1285]. Шоир Фарруҳии Систонӣ ранги оби дарёро ба **пирӯза** монанд карааст:

Ту гуфтӣ, гарди зангор аст бар ойинаи чинӣ,

Ту гуфти, мӯйи санҷоб аст бар **пирӯзагун** дарё [207, 21].

Вобаста ба маънои номи ин санги ҷавоҳирӣ маъданшинос Рауф Баротов чунин менависад: “Номи он аслан аз калимаи тоҷикии “пирӯз” ва “фирӯз” баромада, маънояш “бахт”, “шодӣ”, “фотех”, “зафар” мебошад” [14, 31].

Бостоншиносон муайян кардаанд, ки ҷузъҳои маснуоти заргарӣ, тахту тоҷ ва муҷассамаи шоҳи Бобул Новухондонсор аз **фирӯза** буда, онро бо қир сабт кардаанд. Ба гуфтаи олим ва табиатшиноси Рими Қадим

Плинийи Аввал фирӯзаи сифати аълодоштаро аз Хуросон меовардаанд [14, 31].

Яке аз масълаҳои асосӣ гунаҳои ин санги қиматбаҳоро равшан кардан аст. Дар адабиёти илмиву бадеии забони тоҷикӣ дар ҳар ду шакл ҳам истифодаи васеъ дорад. Дар “Аҷоибнома” дар шакли **фирӯзаҷ** оварда шудааст [209, 147]. Ин шакл дар “Луғатнома”-и Деҳхудо низ ҳаст. Ҳангоми шарҳи вожаи **пирӯза** дар ФТЗТ ба вожаи **фирӯза** ҳавола шудааст [193, 100].

Дар пажӯҳишҳои овошиносии забони форсии тоҷикӣ бобати ҳарфи “п”, ки аз забони форсии қадим маншаъ мегирад, маълумоти фаровонро вохӯрдан мумкин аст. Аз ҷумла Насируддини Тӯсӣ дар китоби “Меъёр-ул-ашъор” ҳарфҳои хоси забони форсиро, ки дар забони арабӣ талаффуз намешаванд, овардааст, ки дар қатори онҳо ҳарфи “по” низ ҳаст [81, 20]. Ба ин далел гумони ғолиб он аст, ки пас аз ривоҷи забони арабӣ дар сарзаминҳои форсншин баъзе вожаҳо, ки овозҳои ин забонро доранд, бо овози наздики он аз забони арабӣ бадал шудаанд, ки ин таъсири бевоситаи забони арабӣ ба забони форсӣ аст. Масалан, пил-фил, порсӣ-форсӣ, пирӯз-фирӯз, гавҳар-ҷавҳар ва ғ.

Корбурди вожаи **фирӯза//пирӯза** ё **фирӯзаҷ** дар забони тоҷикии асрҳои X-XII хеле мутафовит аст. Дар “Шоҳнома” наздик ба 80 маротиба истеъмол гардидааст, ки ҳамаи онҳо дар шакли **пирӯза** омадаанд. Мутаассифона, дар ФМШ шарҳи ин вожаро дар ҳар ду шакл ҳам вонахӯрдём. Ҳол он ки овардани шарҳи вожаи мазкур, ба назари мо, хеле муҳим аст. Чанд маънои вожаи **пирӯза** дар “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ:

Ба маънои ранги матои либос:

Ҳама ҷомаҳо карда **пирӯзаранг**,

Ду чашмон пур аз хуну рух бодранг [202: 1, 47].

Ба маънои тахт ва тоҷи аз пирӯза сохташуда:

Дару дашт бар сони дебо шудӣ,

Яке тахти **пирӯза** пайдо шудӣ [202: 1, 40].

Чунон буд, ки як рӯз бар тахти оҷ,

Ниҳода ба сар-бар зи **пирӯза** тоҷ [202: 1, 93].

Ба маънои чоми аз пирӯза сохташуда:

Забарчад табаққову **пирӯза** чом,

Пур аз нофаи мушку пуруди хом [202: 3, 15].

Ба маънои ранг, ҳангоми тасвири дарё:

Яке тахт бар кӯҳаи жандапил

Зи **пирӯза** тобон ба кирдори нил [202: 3, 269].

Мухре ё асбоби муҳрзанӣ, ки аз **пирӯза** сохта шудааст:

Яке мӯҳри **пирӯза** Рустам бар ӯй,

Ба оҳан навишта ба кирдори мӯй [202: 4, 445].

Ба ин наздик маъноҳоро дар ашъори шоирони асрҳои X-XII вохӯрдан мумкин аст. Маҷдуддин Абулҳасан Кисоии Марвазӣ аз шоирони бузурги давраи аввали ривочи шеъри форсии дарӣ дар ашъораш аз вожаи **пирӯза** низ истифода бурдааст:

Сандал шудааст суда, карда ба май мутарро.

Ранги набиду ҳомун **пирӯза** гашту гулгун [205, 40].

Ҳамин тавр, бо тақя ба маълумоти фарҳангномаҳо ва осори адабии асрҳои мавриди назар метавон гуфт, ки **фирӯза** ё **пирӯза** санги ҷавоҳирии барои оройишот муҳим буда, дар осори адибони ин садаҳо ҷойгоҳи худро дорад.

Бояд гуфт, ки дар замони муосир бо пешрафти техникаву технология коркарди сунъии навъҳои гуногуни сангҳои гаронбаҳо вусъат ёфтааст. Дар забони тоҷикӣ оройишоти сунъиро “Бадалиҷот” гуфтаанд. Истилоҳи маъруфи ин вожа, ки ба забони фаронсавӣ мансуб аст, имрӯз бо номи “Бижутерия” мешиносанд.

Лексикаи ҷавоҳироти марбут ба баҳр инъикоскунандаи фарҳанг ва оини мардуми эронӣ дар гузашта мебошад. Он ҳанӯз паҳлуҳои

норавшан дорад ва дар забоншиносии тоҷик пурра ҳаллу фасл нашудааст. Шарҳу тафсири дар боло овардашуда аз он шаҳодат медиҳад, ки бо вучуди аз баҳру уқёнусҳо дар масофаи дур буду бош доштан, халқи тоҷик аз вожаҳо ва масолеҳи ҷавоҳирии дар қаъри баҳру уқёнусҳо мавҷудбуда бохабар будаанд.

I.4.Лексикаи ҷавоҳироти оройишии занона дар забони тоҷикии асрҳои X-XII

Маълум аст, ки дар тамаддуни ҷаҳонӣ занон аз қадимулаём ба оройишоту зебу зинат тавачҷуҳи хоса доранд ва ин табиати хоси онҳост. Ин пайвастагӣ дар манотиқи дунё гуногун аст. Вале маъмулан занон оройишотро, ки аксаран аз ҷавоҳирот ва сангҳои гароннарх созмон меёбанд, дар гӯшҳо, ангуштон ва гардану сари сина меовезанд. Аммо дар баробари ин, дар баъзе қитъаҳои олам оройишот ва зебу зинатро дар биниву лабҳо, пойҳову абрӯвон ҷой медиҳанд.

Оройиши зебу зинати занонаи бо ҷавоҳирот ва филиззоти гаронарзиш омехта дар ҳудуди Осиёи Миёна ҳамагӣ тавҷам аст бо оройиши берунӣ. Яъне, аксаран оройишот дар сари синаву гӯшҳо, дасту оринҷ ва буғумҳои дасту пойҳо ҷой дода мешаванд. Дар зебу зинат додани занон бо оройишоти ҷавоҳирӣ синну сол низ ба назар гирифта мешаванд. Онҳо дар ҳар синну сол бо номҳои гуногун ифода меёбанд. Масалан, оройиши зеби гардани наварӯсон, ки хоси онҳо аст, бо номҳои **зулф, зулфи тилло, бибишак, моҳи тилло** шинохта шудааст. Ҳамин гуна оройиш дар занони миёнсол **ангуштарӣ** ва **гарданбанд** мебошад [18, 42].

Вожагони ҷавоҳироти оройишии занона дар забони тоҷикӣ қабати махсуси каламаҳоро фаро мегиранд. Вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва зебу зинати занона аз қабали **зеби гардан, ҷавак, тавқ, ҳайкал, муҳра, гарданбанд, муҳраи гардан, бозубанд, ангуштарин, дастпона, гулӯбанд, гӯшвор** ва монанди инҳо дар маводи хаттии асрҳои X-XII бо номҳои гуногун омадаанд. Номи баъзеи онҳо дар замони муосир

пайдо шудаанд. Масалан, аз рӯйи гуфтаи О. А. Сухарева **муҳрамарҷони ҳафтшаклдор**, ки онро инчунин, бо номи “зеби гардан” ном мебаранд, дар ибтидои асри ХХ пайдо шудааст [114, 64].

Гарданбанд як навъи оройиши маъмули занон мебошад, ки дар миёни оройишоти занонаи бо сангҳои гаронмоя орододашуда мақоми намоёнро ишғол менамояд. Устод Рӯдакӣ дар байти зерин вожаи “гарданбанд”-ро дар шакли “гардбандан” овардааст ва дар миёнаи он гарданбанд нақши ёқутро махсусан ишора намудааст:

Бузургони ҷаҳон чун **гардбандан**,
Ту чун **ёқути сурх** андар миёна! [211, 312].

Вожаи **тавқ**, ки яке аз ҳаммаъноҳои вожаи **гарданбанд** мебошад, дар байти зерин ба маънои аслии худ истифода шудааст. Вале ин ҷо дар симои паранда тасвир ёфтааст:

Ба номи бандагии ту адутро ҳазмон,
Чу **тавқи** фохтагон тавқ бардамад зи қазол [206, 434].

Дар байти зерин вожаи **тавқ** ба маънои гарданбанди бо тиллову нуқра орододашуда омадааст:

Ба ҳаштум бифармуд, то тоҷи зар,
Ҳамон **тавқи** заррину зарринкамар [202: 2, 352].

Вожаи **мутавақ** низ ба маънои тавқдор, гарданбанддор омадааст, ки решаи калимаи мазкур аз **тавқ** мебошад:

Чандин чи нолад ин ҳумоми **мутавақ**,
На-ш дили пурдарду на равони муъаввақ [206, 430].

Маълум аст, ки калимаҳои забони тоҷикиро аз ҷиҳати баромад ва дараҷаи истеъмол ба адабӣ, китобӣ, соҳавӣ ва гуфтугӯӣ ҷудо мекунанд. Яке аз вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавохирот **ёра** мебошад, ки он ба гурӯҳи вожаҳои китобӣ дохил мешавад ва ба маънои **дастпона** ё **дастбанд** мавриди қарор гирифтааст [192, 512]. Ин вожа дар осори мавриди назар ба маънои аслии худ омадааст:

Або **ёраву** тавқу бо гӯшвор,

Зи дебову гавҳар чу боғи баҳор [202: 1, 280].

Або **ёраву** гурзаи говсар,

Або тавқи заррину заррин камар [202: 1, 254].

Дар байти зерин дар қатори инъомҳои ба фиристонанда ё сафир тақдимшаванда **ёра** ё **дастпона** ҳам номбар шудааст:

Фиристодаро хилъату **ёра** дод,

Зи Рустам базе дoston кард ёд [202: 1, 396].

Вожаи дигари ифодакунандаи номи ҷавоҳироти оройишии занона **ҳалқа** мебошад. Гарчанде вожаи **ҳалқа** калимаи сермаъност, дар сермаъношавӣ маънои ашъи оройиширо низ дода метавонад. Забоншинос С. Шербоев дар ин хусус ишора кардааст [141, 201]. Ин вожа дар осори хаттии асрҳои X-XII истифодаи густурда дорад ва маъноҳои гуногунро ифода намудааст. Вожаи **гӯшвор** дар ашъори бозмондаи Рӯдакӣ 2 маротиба, дар ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ 1 маротиба, дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ 85 маротиба, дар мунтахаби ашъори шоирони нимаи аввали асри XI 5 маротиба корбаст гардидааст. Вожаи **ҳалқа** дар байти зерин ба маънои **гӯшвор** ва камарбанд омадааст:

Рӯзе бинӣ маро шуда куштаи бахт.

Ҳалқам шуда дар **ҳалқаи** симини ту сахт [205, 239].

Дар байти зерин вожаи **ҳалқа** ба маънои **зердаст** омадааст. Вожаи **нигин**, ки дар мисраи дуюм оварда шудааст, таносуби суханро таъмин менамояд, зеро **ҳалқа** (**гӯшвор**) дар маркази қисми овезонаш **нигин** дорад, ки он метавонад аз сангҳои мухталифи гаронарзиши оройишӣ иборат бошад:

Аз **ҳалқаи** бандагит берун наравад,

То нақши ҳаёт дар **нигини** дили мост [205, 245].

Дар байти зерин вожаи **ҳалқа** ҳамчун исми ҷузъ ифода ёфтааст ва **гӯшвор** исми кулли онро маънидод намудааст:

Баногӯш тобанда хуршедвор,
Фурӯҳишт 3-ӯ **ҳалқаи гӯшвор** [202: 2, 216].

Забоншинос М. Бобомуродова ҳангоми шарҳи вожаи мазкур муродифи онро **баргак** гуфтааст [20, 57], ки ба андешаи мо ин вожа як навъи гӯшворро ифода мекунад ва муродиф шуда наметавонад.

Аз асбобҳои зинатии дастон – **ангуштарӣ** ҳам дар осори хаттии асрҳои X-XII зиёд вомерӯрад. Фарқи ин вожа ба фарқ аз бархе аз оройишоти зинатӣ дар он аст, ки онро ҳам занон ва ҳам мардон чузъе аз оройишот истифода мебаранд. Дар байти зерини Абулқосим Фирдавсӣ вожаи ангуштарӣ дар радифи маҳсулоти оройишӣ омадааст:

Ҳам аз ёраву тоҷу **ангуштарӣ**,
Ҳамон тахту ҳам тавқи кундоварӣ [202: 2, 369].

Бояд гуфт иддае аз вожаҳое, ки устод Рӯдакӣ дар ашъораш истифода бурдааст, бо мурури замон аз истеъмол афтадааст ва ё марбути гӯйиши вижае аз маҳалҳои тоҷикнишин гардидаанд. Ба ин маънӣ вожаҳои таърихӣ дар ашъори боқимондаи Рӯдакӣ хеле чашмрасанд. Яке аз онҳо, ки марбути мавзӯи мост, вожаи «кача//кача» мебошад, ки дар ФТЗТ ба маънои **ангуштарини бенигин** омадааст [192, 45]. Рӯдакӣ мегӯяд:

Ҳангомаи шаб гузашту шуд қисса тамом,
Толъ ба кафам яке наандохт **кача** [211, 126].

Аз ин вожа вожаи мураккаби “качабозӣ” сохта шудааст, ки бо ангуштарин гузаронида мешавад. Дар шарҳи ин бозӣ дар фарҳанг омадааст: “бозие, ки иштироккунандагони он дар ду тараф қарор мегиранд ва яке ангуштаринеро дар кафаш пинҳон мекунад, дигарон муштҳояшонро гиреҳ мекунанд ва ба пеши яке аз тарафҳои муқобил меоянд. Ӯ бояд дар кафи кӣ будани ангуштаринро ёбад. Агар ангуштарин ёфт шавад, “кача гул кард” мегӯянд ва бозӣ бурд ҳисоб мешавад” [192, 545].

Инчунин, шакли дигари маъруфи ин калима дар лаҳҷаҳо “чала” мебошад. Ин вожа ба маънои ангуштарини бенигин, яъне «чала» дар лаҳҷаи Кобули Афғонистон ва дар аксари лаҳҷаҳои Тоҷикистон ба маънои «ангуштарини никоҳӣ» бештар роиҷ аст [37, 182]. Вале дар “Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро” вожаи **чала** маънои “нимсӯхта” ва “яхудии мусулмоншуда”-ро дорад [65, 245]. Ин вожа дар забони яғнобӣ – яке аз шохаҳои забони суғдии қадим “оғили махсус барои баррачаҳои навзод”-ро ифода мекунад [101, 429]. Чала дар баъзе гӯйишҳои маҳаллӣ маънои “нопурра”, “кори нотамом”-ро дорад. Бояд тазаккур дод, ки вожаи **чала** асосан дар байни лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ маъмул аст. Дар лаҳҷаҳои шимолии забони тоҷикӣ бештар вожаи **ангуштарӣ** мустаъмал мебошад.

Албатта, дар осори насрии асрҳои X-XII истеъмоли вожаи **ангуштарин** кам нест. Забоншинос Б. Қосимов аз хусуси истеъмоли ин вожа дар “Таърихи Табарӣ”-и Балъамӣ ишора кардааст [52, 127].

Вожаи **нигин** яке аз маъмултарин вожаҳо дар қатори вожаҳои ҷавохирот ва оройишии занон маҳсуб мегардад ва маънои “санги қиматбаҳо ё филизе, ки ба чашмаки ангуштарин шинонда мешавад. 2. ангуштарӣ, ангуштарин. 3. ангуштарине, ки дар нигинаш мӯҳри ҳокимият канда шудааст ва рамзи ҳокимияти подшоҳӣ ҳисоб мешавад; зери нигин будан дар таҳти ҳукми касе будан, тобеи касе будан; ба зери нигин даровардан ба итоати худ даровардан, зери даст кардан”-ро дорад [192, 955]. Дар ЛФАТ шарҳи ин вожаро пайдо накардем. Вале дар овардани шоҳид барои шарҳи дигар калимаҳо вожаи **нигин** оварда шудааст. Масалан, дар байти зерин вожаи **нигин** ба маънои чашми ангуштарӣ корбаст шудааст:

В-аз фуруғаш шаби торӣ шуда мар нақши **нигин**,
Зи сари кунгура бархонад марди калако [190, 269].

Истифодаи ин вожа оройиш ва ҷавоҳиркори ро пурра мегардонад, зеро он дар маркази диққат қарор дошта, маҳз ҳамин хусусият онро машҳур гардондааст. Ҳатто аз маъруфият ин вожа ба номгузори тоҷикон роҳ ёфтааст. Ҳоло занону духтарон бо номи “Нигина” кам нестанд. Илова бар ин, вожаи мазкур дар тасвиру монандкунӣ ба осонӣ ворид мегардад ва дар аксари осори хаттии назми асрҳои X-XII-и форсу тоҷик бо омили гуногун истифода шудааст. Масалан, дар ашъори бозмондаи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ дар се маврид дарёфтем. Яке аз онҳо, ки ба маъноӣ нақш омадааст:

Ҳазор бўса диҳам бар сиҳои номаи ту,
Агар бибинам бар муҳри ӯ **нигини** туро [211, 58].

Дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ вожаи **нигин** зиёда аз 103 маротиба корбурд дорад. Дар байти зерин ба маъноӣ тамоми захираҳо ё боигариҳои зерин замин истифода шудааст:

Худованди шамшеру гоҳу **нигин**
Чу мо дид бисёру бинад замин [202: 1, 161].

Ба маъноӣ ҷило додан, равшанӣ кардан:

Ситуда зи Ҳиндустон то ба Чин,
Миёни шабистон чу равшан **нигин** [202: 1, 263].

Байтҳои зерин баёнги онанд, ки навиштаҷот дар ниғини ангуштарӣ шоҳон, фармонравоён, ҳокимон, сарватмандон ва ё нафарони алоҳида бо хоҳиши онҳо ҳаққокӣ мешудааст:

Хунук подшоҳӣ ба ҳангоми ӯй,
Замона ба шоҳӣ барад номи ӯй.
Чу Руму чи Ҳинду чи Эронзамин,
Нависад ҳама номи ӯ бар **нигин**» [202: 1, 293].

Байти зерин низ ҳамин маъноҳоро тақвият мебахшад:

Ҳама найза бар дасту бора ба зин,
Набишта ҳама номи ман бар **нигин** [206, 266].

Вожаи дигаре, ки дар осори асрҳои X-XII-и форсии тоҷикӣ аз рӯи басомад маҳудудистеъмол гуфтан мумкин аст, вожаи **паргар** мебошад, ки дар ФТЗТ **гарданбанди тилло, тавқи тилло** [193, 70] шарҳ ёфтааст. Дар байти зерин маънои аслии худро додааст:

Адуру баҳра аз ту ғулу пованд,

Валиро баҳра аз ту тоҷу **паргар** [206, 326]

Лексикаи ҷавоҳироти оройишии занона вожаҳои маъмулу маъруф буда, аз ин сабаб аксарияти онҳо ба қатори вожаҳои умумистеъмол дохил гардидаанд ва қабати махсуси таркиби луғавии забонамонро равшан менамоянд.

I.5. Лексикаи ҷавоҳироти оройишии бо филиззот омехта дар забони тоҷикии асрҳои X-XII

Аксарияти вожаву мафҳумҳои ифодагари ҷавоҳирот ва сангҳои гаронбаҳое, ки аз забони адабии асрҳои X-XII пайдо намудем, хосияти оройишотӣ ва тиббиву табобатӣ доранд. Дар миёни онҳо ҳастанд ҷавоҳирот ва ё унсурҳои, ки дар саноат ва коркарди оройишӣ бо филиззот якҷоя ё омехта истифода мешаванд. Онҳо як қисми хурди ин гурӯҳи вожаҳоро фаро мегиранд ва истеъмолшон низ маҳдуд аст. Вале дар замони муосир коркарди ҷавоҳирот ва омехтакунии онҳо бо намудҳои гуногуни филиззот ба як анъана ва ба тиҷорати сердаромад табдил ёфтааст.

Дар қатори вожаҳои бо ҷавоҳирот омехташаванда маъдани **симоб** низ шомил шуда метавонад. Ин вожаи аз ҷиҳати сохти морфологӣ мураккаби табиӣ ранги сафедчатобу хокистарранги шаффоф дорад. Онро барои ҳотамкории берунии оройишоти зинатӣ ва дигар лавозимоти гаронарзиш истифода мебаранд. Абурайҳони Берунӣ дар хусуси истифодаи маъдани симоб маълумоти муфид додааст [204, 265]. Ӯ ин вожаро аз вожаи арабии **тазвӣқ** ба маънои **тасвир** медонад. Маъдани мазкур барои оройиши берунии сиккаҳо (сиккаҳои қалбақӣ) истифода

мешудааст. Ва ҳамчунин симоб, ки дар ҳузури тилло бо оҳан пайваст мешавад (ва дар мавриди нуқра низ ҳамин тавр) [204, 265], онро ба ин гурӯҳ шомил намудем.

Гунаи дигари вожаи **симоб** дар осори хаттии асрҳои X-XII **чева/чива (жева)** аст:

*“...ва баъзе равон бувад, чун нафт ва қир ва **чива** ва мӯмиё”* [209, 137].

Ин навъи маъданро нисбат ба соҳаи оройишот дар соҳаи кимё васеъ истифода мебаранд. Вожаи **чева/чива/жева**, ки муродифи вожаи **симоб** аст, инчунин вожаи омонимӣ буда, дар гузашта дар забони тоҷикӣ маънои “нигаҳбонӣ кардан”-ро ифода мекардааст [193, 617].

Ба гурӯҳи лексикаи ҷавоҳироти бо филиззот омехта вожаи **сурмаро** низ шомил намудан мумкин аст. Зеро **сурма** аз омехтаи қалъагӣ бо моддаҳои дигар ҳосил мешавад, ки дар санъати пардозии рӯю чашм ба таври васеъ истифода мешавад. Ин вожа дар ФТЗТ ба таври зайл шарҳ ёфтааст: “Гарди сиёҳранге, ки аз хокаи қалъагӣ бо омехтаи моддаҳои дигар сохта, онро барои зебӣ ва ё ҳамчун дору ба чашм мекашанд” [193, 279].

Вожаи фавқуззикр ифодакунандаи мафҳуми оройишӣ дар забони тоҷикӣ чи дар гузашта ва имрӯз буда, вожаи умумистеъмол аст. Вожаи **сурма** дар ашъори Рӯдакӣ ба маънои аслиаш истифода шудааст:

Ҳамчунон **сурма**, ки духти хубрӯй,

Ҳам ба сони гард бардорад зи рӯй [211, 330].

Забоншинос С. Ҳалимов истеъмол гардидани вожаи **сурмаро** дар “Ҳудуд-ул-олам” ишора намудааст [135, 27].

Дар “Луғатнома”-и Деҳхудо яке аз муродифҳои он ҳамчун **каҳл** ё **каҳла** оварда шудааст [163, 1561].

Хулоса, вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо ҳамчун як ҷузъи умумии забони тоҷикӣ аз қадим то ба имрӯз

тамоми равандҳои печидаро аз сар гузаронида, дар нигоҳдошти фарҳанги моддӣ ва маънавии соҳибони забонамон хизмати босазое кардаанд. Ғановатмандии забон асосан аз ҳисоби вожаҳо ва истилоҳот таъмин мешавад. ЛҚСҚ барои муаррифии фарҳангу ҳунарҳои нафиса ва ҷавоҳироту сангҳои гаронарзиш яке аз муҳимтарин қабати лексикии забон маҳсуб мешаванд, ки вижагиҳои фарҳангии маданияти хосаи этникии моро муаррифӣ мекунанд.

Хулосаи боби якум

Аз натиҷаи таҳқиқи боби мазкур маълум шуд, ки осори адабии ин даврон дар баробари нигоҳдошти қисми зиёд фонди луғавии забони тоҷикӣ, инчунин баёнгари паҳлуҳои гуногуни фарҳанги мардуми куҳанбунёди миллати тоҷик буда, маҳз тавассути осори ин давра то замони мо расидаанд, ки дар қатори онҳо осори илмиву ҷуғрофӣ ва таърихӣ аз аҳамият холӣ нест.

ЛҚСҚ барои доду гирифтӣ иқтисодӣ, инчунин, муомилоти молу колоро таъмин намуда, аз рӯзгори собиқ дар ҳаёти рӯзмарраи мардуми олам ҷойгоҳи махсус касб кардаанд. Маҳз, сабаби рушди тиҷорат дар тамаддуни инсонӣ ва махсусан, дар Осиёи Миёна филиззоти қиматбаҳо нақши муассирдоранд, ки сонитар ҷойи онро коғазҳои қиматбаҳо гирифтааст.

Ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар таърихи инсоният аз қадимулайём ҳамчун ҷузъе аз фарҳанг ва оини мардум маълуманд. Ҳанӯз дар давраҳои мезолит (10-15 ҳазор сол пеш аз ин) одамон ба оройишот тавачҷуҳ зоҳир намуда буданд, ки он бо роҳҳои гуногун ифода меёфт. Ин самти маданият ва фарҳанги ҷаҳонӣ рушд карда, дар асрҳои X-XII ба яке аз бахшҳои маъруфи ҳунармандӣ табдил ёфта буд. Дар забони тоҷикии асрҳои X-XII вожаҳои алмос, марҷон, лаъл, лочвард, ақиқ, гавҳар, даҳнач, баҳрамон, бечода, булур, буссад, зумуррад, забарҷад, ёқут, фирӯза ва монанди инҳо истеъмоли васеъдоранд.

Аз филиззоти қиматбаҳои маъмул дар забони тоҷикии асрҳои X-XII **арзиз, дирам, динор, мис, чамаст** ва монанди инҳоро метавон ном бурд, ки ҳар яке то имрӯз мақоми худро гум накардаанд.

Аз таҳқиқи лексикаи ҷавоҳироти марбут ба обгоҳҳо дар осори забони тоҷикии асрҳои X-XII ба чунин хулоса расидем, ки онҳо пештар аз садсолаҳои мавриди назар ба забон роҳ ёфтаанд ва вожаҳои намоёни умумиистеъмолро дар бар гирифтаанд. Бинобар ин, ба адибони ин даврон муяссар шудааст, ки баъзе андешаҳои хешро бо истифода аз вожаҳои марбути ин гурӯҳ баён намоянд. Албатта, зебоипарастӣ ва зебоишиносии тоҷиконро дар ин маврид махсусан ёдовар шудан ба мақсад мувофиқ аст. Дар қатори ин гурӯҳи вожаҳо **фирӯза, садаф, марҷон, марворид, гавҳар, дур(р), луълуъ** ва ғайраҳоро шомил мешаванд.

Номҳои баъзе ҷавоҳироти оройишии занона, ки дар забони тоҷикии асрҳои X-XII маъруф буданд, инҳоянд: **ангуштарӣ, гарданбанд, тавқ, муҳра, гӯшвор, ёра, кача** ва ғ.

Вожаҳои ифодакунандаи ҷавоҳироти оройишии бо филиззот омехта собит месозанд, ки ҳанӯз дар асрҳои X-XII мардуми мо ба фарҳангу ҳунар ва маданияти коркарди маъдану филиззот ба таври суфтаву сайқалдиҳӣ ошно будаанд ва коргоҳҳои хурди истеҳсоли ва ихтисосҳое чун **заргар, маъданшинос** маъмул будаанд. Онҳо як қисми хурди ин гурӯҳи вожаҳоро фаро мегиранд ва истеъмолшон низ маҳдудтар аст.

Ҳамин тавр, аз рафти таҳқиқ маълум гардид, ки ЛҚСҚ дар забони тоҷикии асрҳои X-XII қабати махсуси луғавиро ташкил дода, барои инъикоси зебӣ, тасвир, муносибати фарҳангӣ мавриди истеъмол қарор гирифтаанд.

БОБИ II. ВОЖАҒОНИ ЧАВОҒИРОТ ВА САНҒОИ ҚИМАТБАҒОИ ЗАБОНИ ТОҶИКИИ АСРҒОИ X-XII АЗ НИҒОҒИ БАРОМАД

Маълум аст, ки калимаҳо асоси ҳастии ҳар як забонро ташкил медиҳанд. Вобаста ба ин, калимаҳо ба гурӯҳҳо ҷудо мешаванд. Як гурӯҳи калони онҳо калимаҳои иқтибосӣ мебошанд, ки аз забонҳои гуногун иқтибос шудаанд. Яке аз сабабҳои иқтибос шудани калимаро забоншинос Маҷидов Ҳ. “аз ҷониби аҷнабиён забт гардидани сарзамини азалии мардуми тоҷик – Осиёи Миёна...” мешуморад [67, 94].

Муҳаққиқи варзида М.Н. Қосимова сабаби ин иқтибосро чунин шарҳ медиҳад: “Лекин ба ҳар забон аз ин ё он забони бегона аз рӯи зарурату эҳтиёҷи ҷомеа, дар назм бошад, бо талаботи услуби ниғориш ва вазну қофия калимаҳои иқтибосӣ дохил мегарданд” [56, 360].

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ дар самти омӯзиши сохти морфологӣ ва этимологии калима таҳқиқоти зиёде анҷом пазируфтааст. Масалан, В. С. Росторгуева ва Д. И. Эделман этимологияи калимаҳои забонҳои гурӯҳи эрониро дар се ҷилд ба риштаи таҳқиқ кашидаанд [182, 183, 184, 185]. Дар омӯхтани масъалаи этимологияи забони форсӣ донишманди эронӣ М. Ҳасандӯст мавқеи хос дорад [174]. Донишманди тоҷик Р. Ҷӯраев этимологияи 100 калимаро шарҳу тафсир додааст [139]. Ба монанди ин асарҳои илмии арзишманд, боз диссертатсия ва монографияҳои низ ҳастанд, ки қисман таҳқиқи вожаҳоро аз ниғоҳи баромад дар бар мегиранд.

Вожаҳои марбути чавоҳирот ва санғоӣ гаронарзиш дар забони адабии асрҳои X-XII қабати махсуси лексикиро ташкил медиҳанд. Аз сабаби бо фарҳанг ва зиндагонии ҳаррӯзаи одамон тавҷам будани ин гурӯҳи вожаҳо маълум мегардад, ки онҳо дар таърихи инкишофи худ таърихи тӯлониеро аз сар гузаронидаанд. Қисме аз онҳо рӯзгори мардум, фарҳанг ва оини онҳоро ҳифзкунон то замони мо расидаанд. Аз ин лиҳоз, дар байни вожаҳои мавриди таҳқиқ қарордошта вожаҳои аслии тоҷикӣ кам нестанд.

II.1. Вожаҳои аслии тоҷикӣ

Бахши бунёдии вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳоро вожаҳои аслан тоҷикӣ ташкил медиҳанд ва муаррифғари фарҳангу ҳунари вижаи этникии тоҷикон ва инъикосгари ҳамбастагии забону фарҳанги миллӣ мебошанд. Яке аз вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва сангҳои гаронарзиш дар забони тоҷикии асрҳои X-XII вожаи **ганҷ** мебошад. Ин вожаи эрониясл дар забони мо таърихи тӯлониеро аз сар гузаронидааст. Таърихи пеш аз форсии қадим мавҷудбудаи он дастрас нест. Вале дар форсии бостон: *gazna-, *ganza-; форсии миёна: *ganja ба маънои “боигарӣ, чизи қиматбаҳо”, суғдӣ: ganza “сарват, зару зевар, дорой” шарҳ дода шудааст. Дар забони оромӣ ё суриёӣ “ganza” будааст. Аз рӯйи маълумоти вожашиносон Растаргуева ва Эделман ҳамчунин, вожаи мазкур тавассути забони форсии қадим ба забони давраи миёнаи ҳиндӣ дар шакли ganjavara (ба маънои хазинадор) гузаштааст [185, 259]. Зимнан, бояд гуфт, ки вожаи **ганҷ** дар калимасозӣ ҷаҳол буда, вожаҳои зиёдеро сохтааст. Масалан, дар забони форсии миёна ва форсии нав ganjwar ва ganjür “хӯҷаини хазина” мавриди истифода қарор гирифтааст. Дар забони суғдӣ дар шакли “izny” “хазина” оварда шудааст [199, 182]. Ҳангоми мушоҳидаҳо маълум гардид, ки ин вожа дар фарҳанги “Маҷмаъ-ул-фурс” дар шакли “ганҷоиш”- омадааст [176, 1181]. Вале дар ФТЗТ шарҳи вожаи “ганҷоиш” аз назари мураттибон дур мондааст. Вожаи **ганҷоиш** маънои “ба ганҷ гаравидан, нишон додани ҳадду ҳудуди ганҷ” (бо пасванди оиш/иш: ғунҷоиш – ба маънои “объём”)-ро ифода мекунад. Дар “Луғатнома”-и Деҳхудо “Ганҷоиш, ки аз ганҷидан бошад; ганҷоиш ва вусъат” шарҳ дода шудааст [163, 1271]. Вожаи **ганҷ** дар забони осори мавриди таҳқиқ ҳамон маъноҳоро ифода кардааст, ки дар забони форсии бостон роиҷ буд. Ба маънои хазина, ҷойи нигоҳдории ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо:

Дигарбора з-ин беҳтар ороямат,

Дари **ганҷо** пеш бикшоямат [202: 1, 35].

Дар байти зерини устод Рӯдакӣ ба маънои маҷозии хазинаи сухан омадааст:

Дилам хизонаи **пурганҷ** буду **ганҷ** сухан,

Нишони номаи мо муҳру шеър унвон буд [211, 77].

Ба маъноҳои илм, маърифат, ақл, хирад омадааст:

Ҳеҷ ганҷе нест аз фарҳанг бех,

То тавонӣ, рав туву ин **ганҷ** неҳ! [211, 77].

Агар ба таърихи баромади вожаи **гӯшвор/гӯшвора** назар кунем, он аз ду ҷузъи дорои мустақилияти маъно асос ёфтааст. Зеро баромади пасванди **-вор** аз форсии бостон дар шакли *vāra* (ба маънои бар/бурдан (**bar-*)) ва ҷузъи аввал **gauša* (овоз, садо; гӯш) таркиб ёфтааст. Дар забони авастӣ **gauša-+ā*-vara-* ба маънои оройиши гӯшҳо дар доираи истеъмол қарор доштааст [170, 251]. Яъне, ҳар ду ҷузъи ин вожа баромади форсӣ дорад. Дар забони адабии муосири тоҷикӣ дар шакли **гӯшвор/гӯшвора** истифода мешавад ва оройишоти мансуб ба гӯшро ифода мекунад. Дар “Шоҳнома” низ ба ҳамин маъно омадааст:

Зи афсар сари пилбон пурнигор,

Ҳама пок бо тавқу бо **гӯшвор** [202: 4, 107].

Вожаи **гавҳар** яке аз дигар вожаҳои аслии тоҷикӣ, ки номи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳоро ифода кардааст. Ин вожа дар форсии қадим **gaua-t/uga-* маълум буда, ба маънои “табиат, табиӣ” истифода шудааст. Дар забони ҳиндӣ миёна дар шакли *gotrā* ба маънои “насл, оила, бунёд” мавриди корбурд қарор доштааст. Дар забони форсии миёна дар шакли **gōhr** омадааст ва маънои “мавҷудият, табиат” ва сониян маънои конкретии **санги қиматбаҳо**, маъданро гирифтааст. Дар забони форсии нав ва тоҷикӣ дар шакли *gohar*, *gauhar* маълум аст [170, 227]. Аз ҳамин ҷост вожаи гавҳар/гуҳар ва гунаи арабишудаи он ҷавҳар (*Jauhar*)

аст, ки ин чо эҳтимолан мубаддалшавии “коф”-и форсӣ ба “ҷим”-и арабӣ аст.

Донишманди эронӣ, доктор Аҳмади Тафаззулӣ дар мақолаи худ “Вомвожаҳои эронӣ дар арабӣ” вожаи **гавҳарро** дар қатори вожаҳои *гунд/чунд – сипоҳ; гавдар/қодар – гӯсола; говмеш – ҷомус* арабишуда доништааст [12, 141-149]. Дар забони тоҷикии асрҳои X-XII ин вожа ба маънои зот, асл, насаб; санги гаронарзиш, маъдан истифода шудааст:

Гавҳарам боз шуд ба **гавҳари** хеш,
Ман аз ин хастагӣ биёсудам [205, 25].
Чу дидат ба **гавҳар**, ки бегонай,
Вале баҳри ӯ беҳтарин хонай [205, 29].
Кафат гӯй, ки кони **гавҳар** астӣ,
К-аз ӯ доим кунӣ **гавҳар**фишонӣ [205, 63].

Вожаи **буссад//биссад** дар забони форсии нав идома аз гунаи форсии миёнаи *vussat//vissat* аст.

Муҳаммади Ҳасандӯст зимни шарҳи этимологии вожаи **буссад** шакли эронии қадими онро чунин нишон додааст: “Эҳтимолан аз эронии бостон: *vissatā аз *vistā аз решаи *vay* (бо афзудани овози “т” ба маънои “буридан”, тарошидан (лафзан он чӣ тарошида шавад)”. **Буссад** аз ҳамин реша аст: аз решаи авестоии *vaēta*. Вожаи авестоии “вайма” дар забони форсии миёна шакли “*vēm*”-ро доштааст, ки ба маънои “тахтасанг” роиҷ буд [200, 208]. Дар осори хаттии форсии миёнаи турфонӣ ва портӣ ба гунаи *wum* [*wēm*] ба маънои “тахтасанг, пилтасанг, сахра, санг” омадааст. Дар забони сакоӣ “*vaīma*”-и эронии қадим ба гунаи “*vīma*” мубаддал шудааст.

Аз рӯйи маълумоти фарҳангҳои решашиносӣ вожаи **зар** (тилло) дар забони суғди дар шакли **zyrn/zirn** ва дар забони авастой **zaranya** дар истеъмол қарор доштааст [199, 34]. Вожаи **зар** дар фарҳанги Муҳаммади Муин “филизест гаронбаҳо ба ранги зарду дурахшон ва қобили туруқ, ки барои сохтани сиккаҳо ва зевар ва ғайра ба кор баранд ва дар 1100 дараҷа

ҳарорат завб гардад” шарҳ ёфтааст [76, 1728]. Дар ФРЗФ вожаи зарро “Тилло гӯянд ва онро ба арабӣ “заҳаб” хонанд” тавзеҳ ёфтааст, ки андешаи мазкурро дар дигар фарҳангҳои пешин мушоҳида кардан мумкин аст [174, 1545]. Мураттиби фарҳанги мазкур вожаи зарро ба решаи забони форсӣ мансуб донистааст: эронии бостон *zarna аз решаи zar. Ва ҳамзамон муаллифи мазкур қайд менамояд, ки вожаи зар ба забонҳои дигари гурӯҳи ҳиндуаврупоӣ гузаштааст: славянии қадим: zlato – тилло, русӣ: zóloto; ирландии қадим gel (сипас gold) ба маънои “тобнок, сафед” тафсир ёфтааст [174, 1545].

Вожаи “зар” дар забони тоҷикии асрҳои X-XII хеле фаровон истифода гардидааст ва мо дар бобҳои боло дар ин хусус маълумоти лозимӣ овардаем. Масалан, зарри муштафшор, яъне заррест нарму мулоим ба мисли мум – ишора ба чунин зар, ки дар хазинаи Хусрави Парвиз будааст. Рӯдакӣ ба ҳамин маъноҳо ишора карда мегӯяд:

Бо дирафши Ковиёну тоқдес,

Зарри муштафшору шоҳона камар [84, 106].

Дар натиҷаи таҳқиқи этимологии вожаҳои аслии тоҷикии ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки онҳо дар ҳама даври замон ба маънои аслӣ, инчунин барои ифодаи ташбеҳу киноя, диди баланди гӯянда истифода шудаанд. Ҳамзамон, решаи тоҷикии ин гурӯҳи калимаҳо таърихи қадимадоранд, ки чандтои онҳоро то қадри имкон мавриди таҳлил қарор додем.

II.2. Вожаҳои иқтибосӣ

Табиист, ки дар рушду тараққиёти забонҳо вобастагӣ мушоҳида мешавад. Онҳо ба ҳамдигар таъсир расонида, пойгоҳи луғавии худро ба воситаи иқтибоси калимаҳо мустаҳкам менамоянд. Донишманди бахши фарҳангу забон Л.Н. Булаховский иқтибосшавии калимаҳоро вобаста ба:

- 1) иқтибос дар натиҷаи пайваستшавии номи маълум бо мафҳуме, ки онро

мафҳум қабул кардааст; 2) иқтибоси сунъӣ, ки аз истифодаи сарчашмаи таърихии худ маҳрум гаштааст, -медонад [22, 110].

Ба андешаи забоншиноси тоҷик Т. Бердиева “Иқтибос, ки дар натиҷаи баҳамтаъсиркунии ду забон сурат мегирад, бе таҳлили муносибатҳои сиёсиву фарҳангии ду халқи соҳибзабон аён намегардад” [15, 49]. Бо ин далел, муносибати халқҳои арабу аҷамро, ки таърихи зиёда аз 1300-сола доранд, баён кардан мумкин аст. Иқтибосшавии вожаҳо аз як забон ба забони дигар ҳодисаи ҷамъиятӣ буда, боиси ғанӣ гардидани таркиби луғавии забон мегарданд. Вожаҳо асосан бо се роҳ иқтибос мешаванд: якум, бо роҳи осоишта, яъне дар натиҷаи ҳамзистӣ ва дар ҳамсоягии якдигар зистани халқҳои дорой забонҳои гуногун ва дуввум бо роҳи сиёсӣ, яъне воридшавии калимаҳои забони ғолиб ва сернуфуз ва саввум вожаи ифодакунандаи маъноҳои нав ва истилоҳоти ифодакунандаи соҳаҳои гуногуни илму техникаи муосир аз забонҳои миллатҳои бонуфуз.

II.2.1. Вожаҳои арабӣ

Қисми зиёди калимаҳои иқтибосии забони тоҷикиро шуруъ аз истилои араб сарзаминҳои Осиёи Миёнаро то замони мо калимаҳои арабӣ ташкил медиҳанд. Профессор М. Н. Қосимова қайд менамояд, ки воридшавии калимаҳои арабӣ дар асри X, ки авҷи инкишофи забони тоҷикӣ буд, ин воридшавӣ ғолибан тавассути тарҷумаи асарҳои арабӣ сурат гирифтааст [56, 361].

Забони адабии пураарзиши садаҳои X-XII-и форсии тоҷикӣ беҳтарин намунаи назму наср дар таърихи забону адаби он мебошанд. Дар ин давра бунёдкориҳои адабӣ, қадамҳои нахустин барои содагардонии сабки нигориши адабӣ (сабки саҳли мумтанеъ) пурра ба назар мерасад. Ҳол он ки забони ҳукумрони ин давр забони арабӣ буда, дар забони илму муошират дар сатҳи баланд қарор дошт. Аз ин лиҳоз, ин забон таъсири худро бевосита ба забони форсии тоҷикӣ расонид. Далели ин гуфтаҳо дар

он аст, ки қисме аз вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва сангҳои гаронарзиш вожаҳои аз ҷиҳати этимологӣ маншаи арабидошта мебошанд.

Забони тоҷикӣ бо забони арабӣ зиёда аз ҳазор сол дар робитаҳои иҷтимоӣ қарор дошт ва табиист, ки ин забонҳо ба ҳамдигар калимаҳои зиёд додаанд. Забоншинос Ҳомид Маҷидов дар ин хусус чунин андеша дорад: “Ба ҷумлаи сабабҳои ба таври фаровон дохил шудани калимаҳои арабӣ на фақат аз ҷониби арабҳо истило шудани сарзамини мо дар ибтидои асри VII, ҳамчунин кӯшишу хоҳиши аҳли илму санъат, ки дар ифодаи маънавиёти худ ба вожаҳои мухталифи ин забон муроҷиат кардаанд, номбар карда мешаванд.” [67, 101]. Бо омадани ислом фарҳангу маданияти арабӣ бо фарҳангу забони эронинажодон омехта шуда, як фарҳанги бузурги шарқӣ ба вуҷуд омад.

Бо така ба иқтибоси дар боло овардашуда, гуфтан мумкин аст, ки як бахши робитаҳои фарҳангӣ ва расму таомули миллиро вожаҳои ифодакунандаи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо таъмин намудаанд. Аз ин лиҳоз, ҳангоми пажӯҳиши мавзӯ ба мо муяссар шуд, ки баромади чанд вожаи гуруҳи мазкурро бо така ба сарчашмаҳо таъйин намоем.

Вожаи арабӣ будани **ақиқ** дар аксари фарҳангҳои тафсирии забони форсии тоҷикӣ ишора шудааст. Аммо номи илмии ин санги гаронарзиш **сердолик** аз номи шаҳри Сардиси, ки дар Осиёи Хурди қадим мавҷуд будааст, ба ҳақиқат наздик мебошад. Зеро ин шаҳр дар гузашта мавқеи биёбонӣ дошт. Тахмин кардан мумкин аст, ки ин вожа тариқи забони юнонӣ ба забони русӣ гузашта, ҳамчун истилоҳи илмии **ақиқ** шинохта шудааст [216, санаи муроҷиат: 03.10.2019]. Вале дар адабиёти дигар онро “Вале он шояд бо сангҳои дигари оройишӣ аз Форс баромада бошад” шарҳ ёфтааст [217]. Далели дигар, дар адабиёти тоҷику форс зиёд корбаст шудани ибораи “ақиқи яманӣ/ямонӣ” мебошад, ки ақиқро бо минтақаи Яман вобаста мегардонад. М. Фасмер ҳангоми шарҳи вожаи **сердолик**

онро ба чузъҳои «серце» ва «лик» наздик медонад. Вале дар мавриди шарҳи вожаи «сердце» решаи калимаро ба забони авастӣ дар шакли *zard* мансуб меҳисобад [171, 605-606].

Аз тарафи дигар, вожаи **сердолик** ба калимаи “**сердце**”-и забони русӣ, ки маънои **дилро** дорад [187, 1005], аз ҷиҳати оҳангноки наздик аст. Вожаи “сардиси” ба вожаи русии “сердолик” дар талаффуз бо каме дигаргунӣ аст. Ин вожа аз ҷониби баъзе забоншиносон “дилафзо”, “дилафрӯз” (аз вожаи сердца-дил) маънидод шудааст [17, 34].

Дар осори хаттии асрҳои X-XII, махсусан, ҳангоми тарҷумаи асари Абурайҳони Берунӣ “Ал-ҷамоҳир фи-л-ҷавоҳир” ин калимаро ба забони русӣ “сердолик” тарҷума намудаанд [204, 204].

Вожаи **луълӯ**//**луълӯ** аз рӯи баромади этимологӣ ба забони арабӣ мансуб буда, ба маънои марворид, марҷон, марвориди дурахшон дар осори назмиву насрии асрҳои X-XII қорбурди васеъ дорад. Дар “Фарҳанги тоҷикӣ-арабӣ” решаи арабӣ доштани вожаи мазкур махсусан ишора нашудааст, вале аз тарзи калимасозӣ ва омадан бо масдар ва дигар унсурҳои хоси забони арабӣ маълум мегардад, ки вожаи мазкур ба забони арабӣ мансуб аст [189, 1096].

Дар ФТЗТ низ иқтибос аз забони арабӣ будани вожаи **луълӯ** ишора ёфтааст [192, 765]. Аз рӯи қайди фарҳангшиносон вожаи мазкур дар шакли “лоло” низ ба маънои “дурахшон”, “дурахшанда” истифода шудааст [192, 759]. Вале эҳтимоли зиёд дар он аст, ки вожаи мазкур аз “лоло”-и форсӣ (гули лола низ аз ин ҷост), ки маънои сурхро дорад, маншаъ мегирад.

Вожаи дигари маъруфи ифодакунандаи номи ҷавоҳирот **тилло** // **тило** // **тало** мебошад. Тилло аз нахустфилизи ҳафтгона дар ҷаҳон ба шумор меравад. Ба василаи ҷилонокӣ ва ранги хуршедӣ доштани ин филизи гаронарзиш дар зерӣ замин зуд ба чашм мерасад ва сабаби асосии аз қадимулаём дастрасӣ доштани инсоният маҳз ранги он маҳсуб меёбад.

Фарҳангнигорон баромади решаи вожаи мазкурро ба забонҳои гуногун мансуб медонанд. Дар ФТЗТ аз кадом забон будани он ишора нашудааст. Асадии Тӯсӣ низ дар фарҳанги тафсирии худ вожаи мазкурро шарҳ надодааст. Алиакбари Деҳхудо зимни шарҳи вожаи **тилло** таркиби “ба араби заҳаб хонанд”-ро илова намудааст [163, 785]. Ба гумони луғатнигор Муҳаммад Ғиёсиддин вожаи мазкур решаи ҳиндӣ дорад: “Тало давое рақиқ, ки ба узв бимоланд. Ғолибан лафзи **тило** муарраби **тилост**, ки лафзи ҳиндист [186, 27]. Муҳаққиқ Бобокалонова Раъно дар пажӯҳиши худ “зару тилло”-ро ҳамчун ҷуфти синонимӣ оварда, аз ҷиҳати баромад аввалиро калимаи тоҷикӣ дувуминро арабӣ шарҳ додааст [16, 42]. Дар “Бурҳони қотей”-и Муҳаммадхусайни Бурҳон маълумоти такрор оварда шуда, “ба арабӣ шаробро гӯянд” илова шудааст [178, 1307]. Аз ин ҷо тахмин кардан мумкин аст, ки барои ифодаи мафҳуми тилло вожаи “тило”, ки ба маънои “давои рақиқ” дар ҳиндӣ маъруф будааст, ба забони арабӣ гузашта, сониян чун муарработ ба забони форсии тоҷикӣ ворид гардидааст.

Тилло дар забонҳои дигари қадим: дар лотинӣ «*Argentum*», дар форсии қадим ва авастой «*zaranya, zar (zar)*», дар финикӣ – «*kulda*», дар олмони қадим – «*gulth, gelo*», дар забони чинӣ- «*金 – цзинь*» (дар ин забон бо ин калима ба ҷуз тилло боз металл, пул ва маводҳои қиматбаҳоро низ ифода мекунанд), дар забони муосири англисӣ олмонӣ «*Gold*», дар франсавӣ «*Or*» дар литвонӣ – «*geltas*», дар забонҳои славянӣ – «золото, злато», дар арабӣ «заҳаб», ивритӣ «заав», дар забонҳои туркӣ ва баъзе халқҳои Сибир «олтин, алтун» мебошад [120, 159-163.].

Баъзан барои шинохтани вожаҳои иқтибосӣ нишонаву қолабҳои онҳо ёрӣ мерасонад. Масалан, аз рӯи фарзияи луғатшиносон вожаҳои, ки дар таркибашон овози ҳалқии “ъ” доранд, муаррабанд. Ба ин маънӣ вожаи мавриди назар **лаъл** – яке аз сангҳои қиматбаҳо аз ҷинси кӯҳӣ

мебошад. Дар ФТЗТ аз муарраб будани вожаи мазкур ишора ҳаст [192, 750].

Дар ЛФАТ вожаи **лаъл** дар шакли **лол** омадааст [190, 256]. Сипас, Асадии Тӯсӣ барои шоҳид байти зерини Унсуро меорад:

Ду лаб чу нори кафида – ду барги савсани сурх,
Ду рух чу нори шукуфта – ду барги лолаи **лол** [190, 256].

Қайд кардан бамаврид аст, ки вожаи **лол** нахуст маъноӣ гунгро медиҳад ва ба маъноӣ ранги сурх низ истифода мешавад. Дар “Ғиёс-ул-луғот” дар шарҳи ин вожа “дар туркӣ ба маъноӣ гунг ва забонгирифта” [186, 204] оварда шудааст. Ин ду вожаро, ки ба шакл ва оҳанги талаффузи яклухту якнавохтанд, ба андешаи мо, ҳамчун калимаи омонимӣ бояд пазируфт. Дар китоби “Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ” низ аз омоним будани калимаи **лол** ба маъноӣ санги қиматбаҳои дурахшон ва **лол** ба маъноӣ гунг, абкам маълумот дарҷ гардидааст [167, 81]. Вале дар “Фарҳанги Рашидӣ” омадааст, ки вожаи **лаъл** арабишудаи вожаи **дал** аст, ки ба маъноӣ сурхӣ ва ҳамаи сангҳои гаронбаҳое, ки ранги сурх доранд, истифода мешавад [157, 62]. Зери шарҳи ин вожа дар ФТЗТ “муарраби **лол**” таъкид шудааст ва маъноҳои маҷозии он низ оварда шудааст: “маҷ. сурх, ба ранги сурх; лаби лаъл лаби сурх-ранг. 3. маҷ. лаби лаългуни маъшуқа: лаъли лаб, лаъли сухангӯ, лаъли рӯҳафзо, лаъли хандон, лаъли ҷонбахш, лаъли шакарбор...; лаъл ба даст омадан комёб шудан, ба мақсад расидан; ҳам лаъл ба даст ояду ҳам ёр наранҷад (зарб.)” [192, 750].

Донишманди эронӣ Маликушшуаро Баҳор дар “Сабкшиносӣ” вобаста ба афзоиш ва коҳишҳои овози “ё” дар забони форсӣ баҳс ба миён оварда, таъкид мекунад, ки **лаъл** муарраб аст: “Ва савтӣ ин бо-и мумола байни забару зер аст ва бо ё-и маҷзули форсӣ шабеҳ мебошад ва аз ин рӯ, ё-ҳои маҷзулро чун шикоб ва фиреб бо рикоб ва итиб ва монӣ ва афъиро бо динӣ ва уқбӣ ва чазро бо ситез қофия мебаранд ва ҳар ду қисмро байни алифу ё талаффуз мебаранд, чунонки луғати «лол»-ро, ки ба маъноӣ

сурх аст, номи сангест, рангин, ки аз кӯҳи Бадахшон пайдо ояд ва фатҳи мутамоил ба касра талаффуз кардаанд ва муарраби он **лаъл** шудааст...” [62, 244]. Ҳамин тавр, фарзия ин аст, ки вожаи **лол** ба маънои ранги сурх таърихан форсии тоҷикӣ буда, он ба забони арабӣ гузашта, дар шакли **лаъл** ҳамчун вомвожа барои ифодаи мафҳуми нав ба забонамон ворид гардидааст.

Ҳамин тавр, ба монанди калимаҳои боло даҳҳо вожаи дигарро метавон мисол овард ва муқоиса намуд, вале бо сабаби ҳаҷман зиёд шудани ин қисмати кор таҳқиқи онҳо сарфи назар мегардад.

II.2.2. Вожаҳои юнонӣ ва аврупоӣ (байналмилалӣ)

Маълум аст, ки фарҳанги юнонӣ аз қадимулайём то имрӯз тавачҷуҳи тамоми сайёраи заминро ба худ ҷалб намудааст. Баъзан, воридшавии калимаҳоро ба ин ё он забон тараққиёт ва талаботи замон шуморидан мумкин аст, ки намунаи барҷастаи он калима ва истилоҳоти юнонӣ дар забони форсии тоҷикӣ мебошад. Ба андешаи эроншинос Б. Я. Ставиский “Воҳидҳои луғавии юнонӣ ба таркиби луғавии забонҳои эронӣ ҳанӯз дар қарни IV пеш аз мелод дар натиҷаи ҳуҷуми Искандари Мақдунӣ ба Шарқ дохил шудааст. Бо вучуди ин бояд эътироф кард, ки иқтибосҳои юнонии қадима ҳам кайҳо ҳазм шуда рафтаанд ва аз ҷиҳати шакли овозии худ аз калимаҳои аслии тоҷикӣ кам фарқ мекунанд» [110, 167].

Робитаҳои байниҳамдигарии забонҳои эронӣ бо дигар забонҳои маъмул, махсусан, юнонӣ (грекӣ) аз замони Ҳахоманишиён шуруъ гардида, дар замони Сосониён вусъат пайдо кардааст.

Миқдори ин вожаҳо начандон зиёд бошад ҳам, вале мушоҳида мешавад, ки ҳамаи вожаҳоеро ифода намудаанд, ки дар забони тоҷикӣ дар бештари соҳаҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ нақши бориз доранд. Инак, чанд вожаи мансуб ба гурӯҳи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳоро барои шарҳу тафсир пешниҳод менамоем, ки дар забони тоҷикии асрҳои X-XII истифода шудаанд.

Вожаи **алмос** ба назари муҳаққиқон маъхуз аз юнонӣ аст. Забоншиноси эронӣ М. Ҳасандӯст решаи ин вожаро аз юнонӣ доништа қайд мекунад, ки дар давраи миёнаи забони форсӣ ба ин забон иқтибос шудааст: “Аз юнонии *adamas* (мустаҳкам) “алмос”, “фӯлод” (лафзан: ромнашуданӣ, сарсахт) маъхуз аст. Муҳаққиқ овози “а”-ро пешванди нафӣ (инкорӣ-С.К) доништааст ва ҷузъи дувумро ба маънии “ром кардан, мутеъ кардан” (пас аз исқоти пасванд) шарҳ додааст [174, 263]. Зимнан, бояд гуфт, ки алмос дорои рангҳои беранг, осмонранг, кабуд, сиёҳ, зард ва бўр мебошад.

Ҳамчунин, муҳаққиқ қайд мекунад, ки вожаи **алмос** бо воситаи забони форсӣ ба забони арабӣ айнан иқтибос шудааст.

Дар забони туркию муғулӣ низ вожаи **алмос** аз форсӣ гузаштааст ва шакли “*yalmas*”-ро гирифтааст.

Аз рӯйи маълумоти ФРЗФ вожаи **алмос** ба бештари забонҳо аз юнонӣ гузаштааст. Чунончи: дар забонҳои лотинӣ: *adamas*, фаронсавӣ: *aïmand* “фӯлод”, “алмос”; англисӣ: *adamant*, ба забони русӣ: алмаз. Дар забонҳои англисӣ, фаронсавӣ ва олмонӣ “*adamant*” шакли “*diamond*”-ро гирифтааст. Чунончӣ, дар забони англисӣ ҳоло дар шакли *diamond* истифода мешавад [174, 263]. Вожаи “адаманти”, ки гунаи дигари вожаи алмос аст, решаи юнонӣ дорад, ба забони русии қадим бевосита аз юнонӣ иқтибос шудааст ва маъноҳои “санги қиматбаҳо”, “боварӣ”, “эътиқод”-ро дорад [168, 161].

Муҳаққиқи эронӣ Б. Фараҳвашӣ вожаи **алмосро** дар забони форсии миёна ба гунаи “*almāst*” овардааст [159, 28]. Ба назари мо, дар давраи гузариш аз забони форсии миёна ба форсии нав бархе аз овозҳои охири вожаҳо ҳазф шудаанд. Дар вожаи **алмаст** ҳамсадои охир, аз рӯи талаффуз таҳти таъсири суннати гуфтори форсии миёна қарор дошта, баъдан ҳамчун меъёр дар расмулхати паҳлавӣ забт гардидааст [100, 261].

Аз рӯйи таҳлили этимологии решашинос Макс Фасмер вожаи **алмос** юнонӣ буда, дар забони русӣ аз гунаи туркии *elmas* иқтибос шудааст, ки он дар навбати худ аз забони арабӣ гузаштааст [168, 171].

Ба назари Муҳаммади Ҳасандӯст вожаи юнонии **булур** ба забони форсӣ аз забони арабӣ гузаштааст. Асли ин калима аз юнонӣ “санги қиматбаҳо ба ранги сабзи моил ба обӣ, ёқути кабуд” будааст. Луғати ёдшудаи юнонӣ аз прокритӣ: *veroliya* гирифта шудааст. Луғати ахир зоҳиран ба дроведӣ *velūr* (исми макон) марбут аст (зоҳиран ба муносибати доро будани маодили ин санги қиматбаҳо). Ин маҳал акнун *Bêlūr* (*Vellore*) номида мешавад ва шаҳре аст дар ҷануби Ҳинд. Дар санскрит *vaidūrya* “ёқути кабуд”; аккодӣ: *burallu* “санги қиматӣ, гавҳар”; дар суриёнӣ *berullā//bellūrā*; оромӣ: *billūrīn* ёқути кабуд омадааст. Дар забони олмонӣ *Beryll* “ёқути кабуд”, *Brille* “айнак” ва *brilliant* “дурахшон, тобон, алмос”; англисӣ *brilliant* “дурахшон, тобон, ёқути кабуд” шарҳ ёфтааст. Дар ФТЗТ ҳангоми шарҳи вожаи **бриллиант** аз вожаи фаронсавӣ будани он ишора мешавад [192, 248]. Ин вожа дар забони арманӣ дар шакли *biurel* аз юнонӣ гузашта, маънои ёқути кабудро ифода менамояд. Дар забони арабӣ низ дар шакли **булур** истифода мешавад ва Муҳаммади Ҳасандӯст аз забони юнонӣ ба ин забон гузаштанашро таъкид намудааст [174, 508-509].

Тибқи маълумоти бадастомада вожаи кварте (кварц – булур) олмонӣ (*quarz*) буда, олмониҳо онро аз қаторкӯҳҳои байни Чехия ва Германия коркард кардаанд, ки он ба асри XII рост меояд [216, санаи муроҷиат, 30.10.2019; 108, 372]. Аз ин баъд ин вожа ҳамчун вожаи ифодакунандаи номи чинси кӯҳӣ маъмул гашт. Номи чандин ширкату ташкилотҳои бонуфузи имрӯзаро бо ин ном мушоҳида кардан мумкин аст.

Вожаи англисии **brilliant**, ки дар забони муосири русӣ бо ҳамин ном ва маънои мафҳум мустаъмал аст, тағйири маъно ба вожаи **алмос** кардааст. Вожаи **булур** бошад, ҳамчун “кристалл” ё “хрусталь” номи санги дигари қиматбаҳоро ифода мекунад. Аз ин ҷо тахмин кардан

мумкин аст, ки вожаи **булур** аз забони лотинии қадим ба забонҳои ҳиндуаврупоӣ гузашта, тавассути забони англисӣ ба забони русӣ ворид гардидааст.

Вожаи **булур** дар осори хаттии асрҳои X-XII ба маънои “санги қиматбаҳо” истеъмоли васеъ дорад:

Яке тахти заррин **булури**н-ш пой,

Нишаста бар ӯ-бар чаҳонкадхудой [202: 2, 41].

Ба маънои ранги кабуд ва ё сурх:

Ба мисқол аз он ҳар яке понсад,

К-аз оташ шудӣ ранг, ҳамчун **бусад** [202: 10, 219].

Вожаи дигаре, ки ҳамчун ифодагари номи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони тоҷикии асрҳои X-XII истифода шудааст, **забарҷад** мебошад. Ин вожа аз забони юнонӣ ба забони арабӣ ва сониян ба воситаи забони арабӣ ба забони форсӣ гузаштааст [174, 1540]. Мувофиқи маълумоти ФРЗФ **забарҷад** дар забони юнонӣ “навъе аз зумрад”-ро ифода мекардааст (ҳамон ҷо) ва дар забони тоҷикӣ низ бо ҳамин маъно иқтибос шудааст.

Дар забони тоҷикии асрҳои X-XII вожаи **забарҷадро** зиёд вомехӯрем. Он ҳам ба маънои асли ва маҷозӣ ба кор рафтааст. Дар байти зерин вожаи **забарҷад** ба маънои зарф ё обгире, ки аз забарҷад сохта шудааст, ифода менамояд:

Чи аз ҷомаи нарму румӣ ҳарир,

Зи дурру **забарҷад** яке обгир [202: 10, 191].

Ба маънои ҷавоҳири қиматбаҳо, зару зевар:

Акиқу **забарҷад**, ки додат ба ҳам,

Зи бори гарон шохи ту ҳам ба ҳам [202: 9, 191].

Калимаҳои иқтибосии аз забонҳои дигар ба забонамон вомшуда бо мурури вақт ба воҳидҳои таркибӣ ва унсурҳои ҷудонашавандаи он табдил меёбанд. Дар натиҷа чунин калимаҳо ба тағйиротҳои ҷиддии шакливу

маъноӣ дучор мешаванд, ки бисёре аз онҳоро аз вожаҳои худӣ фарқ кардан душвор мегардад.

Вожаҳои **динор** ва **дирам** ба ҳамин қатор шомил мебошанд. Вожаи **динор** баромади юнонӣ дорад. Тибқи маълумоти забонишиносон ин вожа бо ҳамин маъно аз забони лотинӣ ба юнонӣ гузаштааст. Давраи пеш аз лотинии **динор** маълум нест [100, 262]. Ин вожаро дар осори адабии асрҳои X-XII-и форсии тоҷикӣ фаровон омадааст. Дар байти зерин ба маънои чизи қиматбаҳо ва ҳам оройишӣ омадааст:

Зи **динору** аз ганҷи ораста,

Ҳам аз коху айвону аз хоста [202: 9, 263].

Вожаи дигари маъруф, ки аксарияти решашиносони забони форсии тоҷикӣ юнонӣ гуфтаанд, вожаи **дирам** мебошад. Сабаби як ҳарфи зиёдатӣ пайдо шудан дар қаринаи овозии вожаи **дирам** (дирҳам)-ро тахмин кардан мумкин аст, ки аз забони юнонӣ ба забони паҳлавӣ дар шакли **drahm** гузашта, сониян, дар форсии нав дар шакли **дирам** шакл гирифтани он мебошад. Дар забони юнонӣ **drahm** “пул ва сиккаи нуқрагин” тавзеҳ ёфтааст [100, 261]. Пайдоиши ин истилоҳ дар забони юнонӣ маълум набудааст. Мувофиқи маълумоти муҳаққиқ Ричард Фрай маънои нахустини вожаи дирамро аз вожаи “мушт” (шояд як мушт – воҳиди миқдори халқӣ) тахмин кардааст [100, 319]. Ин калимаи юнониасл инчунин, тавассути забони арабӣ ба забони форсии тоҷикӣ гузаштанаш аз эҳтимол дур нест. Зеро эҳтимоли қавӣ дар он аст ки ин вожа дар фарҳанг бо овози **ʾ** навишта шудааст. Баъзе ин вожаро “мансуби забони юнонӣ буда, ба забони форсӣ аз забони арабӣ ворид гардидааст” гуфтаанд [72, 70]. Муҳаққиқ Муҳаммади Ҳасандӯст зимни шарҳи вожаи **дирҳам/дирам** “Аз юнонист. Воҳиди вазн ва сикка” гуфтааст [174, 1309].

Забоншиноси тоҷик Ҳ. Маҷидов дар хусуси иқтибосоти калимаҳои ифодакунандаи номи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо суҳан ба миён оварда, аксари ин гурӯҳи вожаҳоро юнониасл маънидод намудааст. Дар

қатори онҳо вожаҳои **динор** ва **дирам** низ мавҷуд аст: “Гурӯҳи дигари калимаҳои юнонӣ ҷавохирот ва сангҳои дигари қиматбаҳоро ифода кардаанд: алмос “санги гаронбаҳои хеле саҳт”, сим “нуқра”, ёканд “ёқут, як навъ санги қиматбаҳо”, марворид “гавҳар”, мармар “санги оройишӣ”, **динор** “пули роиҷи тилло”, дирам “сиккаи нуқрагӣ”, зумуррад “санги гаронбаҳои сабзранг” [67, 100]. Вожаи **динор** низ дар забони адабии асрҳои X-XII зиёд ба кор бурда шудааст. Масалан, дар байти зерин ба маънои воҳиди пулӣ омадааст:

Баровард ганҷе, **дирам** сад ҳазор,

Зи ганҷе, ки буд аз падар ёдгор [202: 9, 336].

Яке аз вожаҳои маъруфе, ки номи санги гаронбаҳо ва оройиширо дар забони адабии асрҳои X-XII ифода менамояд, вожаи **марворид** мебошад. Баромади вожаи **марворид** дар аксари сарчашмаҳо юнонӣ нишон дода шудааст. Аз ҷумла, забоншинос Додихудо Саймиддинов ин вожаро аз юнонӣ дар шакли *murwārid* “марворид” дониста, ифодакунандаи номи санги қиматбаҳо маънидод кардааст. Инчунин, вожаи мазкур дар дигар забонҳо иқтибос шудааст. Масалан, дар лотинӣ *margarita* ва дар забони арманӣ дар шакли *margarit* дучор мешавад [100, 261]. Ҳамчунин, қайд мешавад, ки вожаи тазаккургардида дар осори паҳлавӣ ба монанди “Дарахти Асурик ва буз” бо ҷумлаи “Чунон ки пеши хуки гуроз **марворид** афшонанд” оварда шудааст. Баъдан, гумон меравад, ки масали “марворид пеши хук афшонанд” маҳфуз мондааст [100, 261].

Лексикаи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо ғолибан ҳангоми ифодаи маъно дар радифи ҳамдигар қарор мегиранд. Яке аз чунин вожаҳое, ки дар осори хаттии ин давра серистеъмол ва муодили дигар аз гурӯҳи ин вожаҳоро бештару беҳтар ифода намудааст, вожаи **марворид** мебошад. Ин вожа аз ҷиҳати ифодаи маъно бо вожаҳои гуногун дар ҳамнишинӣ омада метавонад.

Вожаи маъмул будани **марворид** аз он ҷиҳат ошкор аст, ки ҳатто дар ин давра мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо таҳаллуси шоире бо номи Марворид будааст [190, 328].

Марворид дар луғат ба маънои “моддаи сахту сафеди дурахшон, ки дар даруни садаф (гӯшмоҳӣ)-и баҳрӣ ба вучуд меояд, дурр, гавҳар. 2. маҷ. қатраҳои оби дида, ашк; гули марворид; навъе аз гули оройишӣ” [192, 794] шарҳ ёфтааст. Марворид бештар ранги сафед дорад. Дар “Луғатнома-и Деҳхудо чунин оварда шудааст: “Як навъ моддаи салб ва сахт ва сапед ва тобон, ки дар даруни баъзе садафҳо муташккил мегардад ва яке аз гавҳарҳо бошад [163, 1766].

Осори хаттии пурарзиши садаҳои X-XII-и форсии тоҷикӣ манбаи муҳимми нишонаи тараққиёт ва самаранокии забон ва адабиёти тоҷикӣ мебошад. Дар ин давра бунёдкориҳои бузурги назмиву насрӣ, қадамҳои нахустин барои содагардонии сабк (сабки саҳли мумтанеъ) пурра ба назар мерасад ва табиист, ки адибон бештар аз вожаҳои дар забони адабӣ суфтаву сайқалёфта кор мегирифтанд. Вожаи **марворид**, ки дар осори ин даврон бо калимаҳои **дур**, **гавҳар**, **садаф**, **луълӯ**, **буссад** муродиф шудааст, хеле ҷашмрас аст. Вале бо вучуди ин ҷойивазкуниҳо маънои аслии калима аз байн нарафта, балки дар пояи он маъноҳои дигари маҷозӣ низ ба вучуд омадаанд. Аз қатори ин вожаҳо сарсилсилаи муродифӣ ҳамоно **марворид** аст. Масалан, дар байти зерини Рӯдакӣ вожаи **марворид** бо муродифоти худ зебову дилкаш тасвир ёфтааст:

Рӯят дарёи ҳусну лаълат **марҷон**,

Зулфат анбар, **садаф** даҳан, **дур(р)** дандон [211, 212].

Вожаи **марворид** дар байти зерин маънои санги оройиширо ифода намудааст. Ин ҷо вожаи **ҷазъ** низ ба маънои санги гаронбаҳо ва ба маънои маҷозии **ҷашм** омадааст, ки маънои байтро қавитар мекунад:

Ба **ҷазъ** монад як бар дигар сапеду сиёҳ,

Ба ришта карда ҳама гирди ҷазъ **марворид** [205, 48].

Бояд зикр кард, ки вожаи мазкур дар осори насрии асрҳои мавриди назар низ вомехӯрад:

“Овардаанд, ки чун Қутайба Байкандро бикшод дар бутхонае яке буге симин ёфт бар вазни чаҳор ҳазор дирам. Ва симин ҷомаҳо ёфт, ҷумлаҳоро гирд кард ва баркашид саду панҷоҳ ҳазор мисқол баромад. Ва ду донаи марворид ёфт ҳар яке чун байзаи кАбутар” [210, 40].

Аз матни боло маълум мегардад, ки **марворид** ҳангоми коркард ҳаҷмҳои гуногун доштааст ва онҳо дар асрҳои X-XII ҳамчун молу боигарӣ ҷамъоварӣ мешудааст. Арзиши он низ тибқи сарчашмаҳо нисбат ба дигар навъи ин гурӯҳи маҳсулоти оройишӣ гарон нест. Зеро он сода ва зебо аст ва имрӯзҳо мардуми зиёд аз он ба таври васеъ барои оройиши зоҳирӣ истифода мебаранд.

Ҳамин тавр, вожаи **марворид** дар гузашта аз маъруфият бархурдор будааст ва бинобар ин, ба фарҳанги номгузории бархе аз миллатҳо роҳ ёфтааст. Алҳол номҳои занонаи Марворидро дар номгузории тоҷикӣ ва Маргарита ва ё Маргаритро дар номгузории халқҳои славяниву аврупоӣ мушоҳида кардан мумкин аст, ки ба ин санги қиматбаҳо алоқамандӣ доранд.

Вожаи **мармар** юнонӣ буда, дар забони русӣ низ аз юнонӣ вом шуда, дар шакли **мрамор** истифода мешавад [187, 500]. Решаиноси забони форсӣ М. Ҳасандӯст зимни шарҳи вожаи **мармар** онро аз вожаи юнонии “marmaros” ба маънои “Санг, тахтасанг, санги сапед, мармар” медонад. Ба гуфтаи ӯ вожаи мазкур ба забони арабӣ, олмонӣ, арманӣ аз ин забон иқтибос шудааст [174, 1194]. Вале бояд гуфт, бо вучуди аз дер боз маълуму машҳур будани ин санги оройишӣ дар забони тоҷикии асрҳои X-XII нисбат ба ҳамрадиҳои худ истеъмоли маҳдуд дорад. Ба ин далел ин вожаро дар осори адибони дарбори Ғазнавиён пайдо кардан мумкин аст. Дар байти зерин ба маънои софу беолоиш омадааст:

Сиришта рӯяш аз раҳмат ҳамедун ганчи пурнеъмат,

Рух аз нуру хат аз зулмат, лаб аз марҷон дил аз **мармар** [207, 357]

Агар ба таърихи вожаи “филиз” ва “пул” назар намоем, роҳи тулони аҷибе доранд. Дар ин хусус забонишинос, профессор Ҳ. Маҷидов бо таъба пешнависҳои эроншиноси машҳури Шӯравӣ В. И. Абаев баҳс ба миён оварда, ин вожаҳоро ҳамчун “вожаҳои сайёҳ” хонда, **пулро** аз вожаи “пард”, ки решаи эронии қадим дорад (вожаи “пардохтан”-ро низ аз решаи ҳамин калима гуфтааст), доништа, вожаи **филисро**, ки ба маънои “пули сиёҳ” истеъмол мегардад, аз решаи “фале”-и юнонӣ медонад [66, 17-18]

Мувофиқи маълумоти маъхазҳо вожаи **сим** баромади юнонӣ дорад ва ба забони форсии бостон бевосита гузаштааст. Дар форсии миёна дар шакли **asém** – *нуқра*, *сим* маъмул буд. **Asém** дар юнонӣ маънои нишона ва аломатро низ доштааст. Ин вожа дар забони курдӣ тариқи забони форсӣ гузашта, бо мубаддалшавии овози “м” ба “в” дар шакли **ziw** корбасти мешавад [174, 1813]. Забонишинос Д. Саймиддинов бар он назар аст, ки вожаи **сим** бо пасванди -én – **asémén** ва форсии нав дар шакли **simin** “симин, нуқрагин” омадааст [100, 261]. Вожаи **нуқра** бошад, ҳамчун муродифи вожаи **сим** қарор гирифтааст. Ҷолиби диққат аст, ки ин муҳаққиқ дар баробари вожаи **sim** боз муродифи дигари онро дар шакли **ardata** меорад, ки онро нуқра маънидод кардааст [100, 40]. Ба маълумоти решашиноси забони форсӣ М. Ҳасандӯст вожаи **нуқра** тарҷума аз забони портӣ буда, ба забони портӣ аз забони лотинӣ дар шакли **infectum** (дар илми муосир *argentum*) тарҷума шудааст. Дар забони суғдӣ дар шакли **n'krt'k** – *нуқра*, *сим* маълум будааст [174, 2729]. Дар бархе аз фарҳангномаҳои тафсирии забони тоҷикии форсӣ вожаи **симро** ба **нуқра** нисбат медиҳанд. Масалан, дар “Луғатнома”-и Деҳхудо вожаи мазкур ҳамчун “нуқра, аз паҳлавии “асим” ва бо ҳазфи ҳиҷои аввали калима омада” тафсир ёфтааст [163, 2293]. Дар “Бурҳони қотеъ” зимни шарҳи вожаи **сим** чунин омадааст: “сими дӯхта – нуқраи сӯхтаро гӯянд ва киноя

аз нуқраи пок ва холис ва нарм бошад” [162, 191]. Дар ФТЗТ зери вожаи **сим** шарҳи зерин оварда шудааст: “1) нуқра; симу зар нуқраву тилло; 2) пули нуқра” [192, 249]. Кимёшиноси тоҷик О. Тухтасунов дар мақолаи “Таҳлили этимологии номи метали нуқра дар забонҳои гуногун” маълумоти арзишмандеро перомуни ин вожа меорад ва номи филизи ифодакунандаи он дода, пайдоиши вожаи мазкурро бо таъба маълумоти донишманди дигари ин соҳа Н. А. Фигуровский “аргурос” ё “аргос” ба Юнони Қадим нисбат медиҳад, ки маънои ранги сафедро дорад [119, 94-97].

Дар забони тоҷикии асрҳои X-XII ин вожа ба маъноҳои асливу маҷозӣ фаровон истифода шудааст.

Дар байти зерин чанд вожаи ифодакунандаи номи ҷавохирот ва сангҳои гаронарзиш ҷой гирифтааст, ки ин нишонаи серистеъмол будани гурӯҳи вожаҳои мазкур мебошад. Ин ҷо вожаи **нуқра** маънои ҷавохирот гаронарзишро дар шакли ашъи хом баён намудааст, ки дар баробари ин маъно метавон ҳамчун истилоҳи “нуқраи хом”, ки дар соҳаи тилликорикуву ҷавохиркорӣ истифодаи васеъ дорад:

Шамома ниҳоданд бар **ҷоми зар**,

Даҳ аз **нуқраи** хом ҳам **пургуҳар** [202: 3, 316].

Аз таҳлилу муқоисаи осори адабии ин асрҳо дар мавриди вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо ба мо маълум шуд, ки вожаи **нуқра** дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ ва дигар осори адибони ин давр нисбат ба дигар вожаҳои ин гурӯҳ ба монанди *гавҳар*, *дур(р)*, *ложвард/лоҷвард* истеъмоли маҳдуд дорад. Вале маънои нуқраро муродифи дигари ин вожа – сим дар “Шоҳнома” бештар бар дӯш гирифтааст.

Чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки дар аҳди Ҳахоманишиён фарҳанг ва маданияти коркарди маъданҳо ва ҷавохирот ба ҳукми анъана даромада, ҳунарҳои коркарди онҳо рушду такомул ёфта буданд. Ҷой

доштани ду вожаи ҳаммаъноӣ ифодакунандаи номи нуқра (**sim** ва **ardata**) дар ин давра аз он шаҳодат медиҳад, ки забони тоҷикии қадим, яъне форсии бостон ҳанӯз 2500 сол қабл имконияти истилоҳсозӣ ва истилоҳгузинии шоистае доштааст ва барои ифодаи мафҳумҳо заминаҳо ва захираи луғавии ғании ашъҳои рӯзгор, аз ҷумла маснуоти оройишӣ, сангҳои қиматбаҳо ва ҷавоҳироту маъданҳои рангаро доштааст.

Ҷуфти муродифии дигари вожаи **сим**, ки вожаи **зар** аст, барои риояи вазни арӯз дар байти зерин ҷойи худро иваз кардааст. Ин вожаҳо дар ҳамбастагӣ ашъи гаронбаҳоро ифода намудаанд. Ҳодисаи муовизаи вожаҳо ҳодисаи маъмул дар шеър аст:

Бибояд пазируфт панди ҳаким,

Ки панди ҳакимон беҳ аз **зарру сим** [205, 81].

Забоншинос Ф. Шарипова ҳангоми баррасии вожаҳои иқтибосӣ дар “Кашф-ул-маҳҷуб”-и Ҳуҷвирӣ (асри XI) ҷумлаи “Фараздиқ он **сим** боз фиристод ва гуфт: ё писари пайғамбари Худой ман аз барои **сим** ашъори бисёр гуфта будам”-ро аз ин асар иқтибос оварда, ба маъноӣ воҳиди пулӣ истифода шудани вожаи **симро** таъкид намудааст [140, 70].

Дар байти зерин вожаи **сим** ашъи хом ва нотайёрро ифода намудааст. Зеро вожаи “бӯта” истилоҳи заргариву тиллокори буда, дар он (зарф) нуқраву тиллоро мегудозанд:

Ки доно зи дониш басте кӯта аст,

Магар он ки чун **сим** дар бута аст [205, 30].

Наршаҳӣ дар “Таърихи Бухоро” вожаи **симро** ба маъноӣ оро додан истифода намудааст, зеро дар ҷумлаи овардаи **ӯ** вожаи **нуқра** низ мушоҳида мешавад:

*Ва ба рӯзгори хилофати амирулмуъминини Абубакри Сиддиқ, ба Бухоро **сим** заданд аз **нуқраи** холис [93, 13].*

Дар илми ҷавоҳиршиносӣ исми ёқути сурх аз калимаи лотинии ребиус (Rebeus) гирифта шудааст. Вале мувофиқи баъзе сарчашмаҳои ба

мо дастрас маълум мегардад, ки нахустин бор эронийён онро кашф ва истихроҷ кардаанд. Номи эронии қадимаи он “ёканд” буда, ба арабӣ бо тағйири ном гузаштааст [215, санаи мурочиат: 14.02.2020].

Ҳамин тавр, ба монанди вожаҳои мавриди таҳлил қарордодаи мо метавон даҳҳо вожаи ҳамсонро ба ин қатор дохил намуд, ки инъикосгари оройишу фарҳанг, урфу одат, расму оинҳои миллӣ мебошанд ва чандин насли одамиро паси сар карда, то ба мо расидаанд. Арзишҳои фарҳангии ҳар як миллат бевосита дар забони он инъикос меёбад.

II.2.3. Вожаҳои ҳиндӣ

Иртиботи забониву фарҳангии халқҳои эронинаҷод бо мардуми Ҳиндустон ба ҳазорсолаҳои дур рафта мерасад. Ба маълумоти М.А. Дандамаев дар садаҳои IV-V-и мелодӣ забони ду халқи ҳамсоияи эронийён ва ҳиндувон бо ҳам наздик буд ва дар ҳар ду тарафи марзи забонӣ садҳо вожаҳои муштарак вучуд дошт. Кишоварзон ва кӯчиёни эронӣ ва ҳиндӣ бидуни шак ба андозае сухани якдигарро мефаҳмиданд [31, 116].

Маълум аст, ки забони тоҷикии форсӣ таърихи тулониеро аз сар гузаронидааст ва маҳз аз ҳамин сабаб дар таркиби худ вожаҳои зиёди иқтибосиро нигоҳ медорад. Вожашинос, профессор Ҳ. Маҷидов дар ин бора чунин мегӯяд: “Иқтибосҳои хеле қадим дар даврони моқабли таърих аз забонҳои модӣ, бохтарӣ, портӣ, суғдӣ, ҳиндӣ, юнонӣ ва ғайра ба вуқӯъ пайваस्ताанд. Онҳо имрӯз ба гурӯҳи вожаҳои ҳамаҷониба ҳазмшудаи забонамон дохил шуда, бо меъёрҳои истеъмолии он пурра мутобиқат мекунанд.” [67, 95]. Вале бояд гуфт, забонҳои модӣ, бохтарӣ, суғдӣ, ки дар иқтибоси боло оварда шудааст, забонҳои гурӯҳи эронӣ буда, мантиқан решаҳои забони тоҷикианд.

Забоншинос С. Назарзода иқтибоси мутақобилаи забонҳои форсии тоҷикӣ ва ҳиндиرو ёдоварӣ шуда, ду омили ин равандро асос мешуморад:

”1. Баромади умумии забонҳо;

2. Робитаҳо ва таъсири мутақобил дар марҳалаи гуногуни таърихӣ” [80, 133].

Омилҳо ё сабабҳои иқтибосшавии вомвожаҳои ҳиндӣ дар забони тоҷикиро ба андешаи мо бо дарназардошти омилҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ ва фарҳангӣ шартан ба се марҳала ҷудо кардан мумкин аст:

1) давраи то исломӣ;

2) давраи густариши робитаҳои фарҳангиву адабии Мовароуннаҳру Хуросон бо Ҳиндустон дар натиҷаи лашкаркашиҳои Ғазнавиёну Салҷуқӣ ба Ҳинд;

3) ташаккул ва бунёд ёфтани хонадонҳои тоҷикӣ дар ҳайати шоҳаншоҳӣ дар қаламрави Ҳиндустон ва рушди луғатнигории форсии тоҷикӣ дар асрҳои миёна дар ин сарзамин.

Албатта, вомвожаҳои ЛҶСҚ аз забони ҳиндӣ дар забони тоҷикӣ ба мушоҳида мерасанд.

Яке аз вожаҳои иқтибосии забони ҳиндӣ, ки дар забони тоҷикии асрҳои X-XII мавҷуд буда, дар хоҷагии халқ истифода мешуд, **потила** ном дошт, ки маънои “деги мисини даҳанфарох, ки бештар дар ҳалвогарӣ истифода мешавад”-ро дорад [193, 115]. Вожаи мазкур дар осори хаттии давраи мавриди назар маҳдудистеъмол аст:

Рӯз ба оканда шудам, ёфтам,

Охури чун **потилаи** сифлагон [206, 204].

Дар яке аз фарҳангҳои тафсирии забони ҳиндӣ ин вожа ба маъноҳои зерин омадааст: “1. Доме, ки барои доштани парандаҳо месозанд; 2. Зарфи гилин, шишагин ё мисин, ки барои равшан гирифтани, барои шамъро сӯхтан истифода мешавад; 3. Дегчаи мисин (ё аз дигар филиззоти қиматбаҳо тайёркардашуда) [166, 484].

Донишманди тоҷики асри X Абурайҳони Берунӣ вожаи **марҷонро** бо муродифи дигари он **марворид** ё дур(р) як дониста, яке аз вожаҳои онро аз вожаи санскритии **manjara** «муғчаи гул, муғчаи рангҳо», manjari

«марворид» медонад [204, 517]. Дар забони юнонӣ низ ҳамин маъноҳоро ифода мекард: *маруаров-марворид* [204, 517]. Аз ин ҷо фарзияе ба зеҳн меҳӯрад, ки **марворид** вожаи юнонӣ ва муродифи он – **марҷон** вожаи ҳиндӣ мебошад. Дар баъзе маъхазҳо аз вожаи ҳиндии *manjara* – дастагул, хӯшаи гул омадааст [174, 2909].

Абурайҳон Берунӣ дар китоби “Ал-ҷавоҳир фи ал-ҷамоҳир...” инчунин, дар бораи рангҳои гуногуни **марҷон** маълумот дода, истеъмоли ин калимаро дар забонҳои ҳамҷавори форсии онвақта шарҳ додааст. Бинобар гуфтаи ӯ дар ҳиндӣ як навъи марҷонро **мута** (аз санскритии *mukta* – марҷон) мегуфтаанд. Мута номи шоҳе будааст ки бо ғалабааш бо туркони дар ҳамсоягии Кашмир мезиста машҳур будааст [204, 517].

Дар асрҳои X-XII давлатҳои феодалӣ дар ҳудуди Осиёи Миёна меҳостанд масоҳати худро бо ҳар роҳ васеъ кунанд. Яке аз чунин воситаҳо лашкар кашидан ва мағлуб кардани ҳокимиятҳои хурду калон буд. Бинобар ин, олоти ҳарбу зарб дар маркази диққати аксари ҳокимону подшоҳон қарор дошт ва дар ин самт аҳамияти бештар зоҳир мегардид. Ҳунармандон ба сохтани олоти ҳарбии гуногун, инчунин навгонӣ кардан дар ин соҳа намунаҳо мегирифтанд. Бо ин мақсад, вожае, ки барои ифодаи як навъи шамшер истифода мешуд, **балолоак** буд. Аз рӯйи мушоҳидаҳои мо маълум гардид, ки вожаи мазкур дар осори хаттии асрҳои X-XII истеъмоли маҳдуд доштааст:

Чи чиз аст он раванда тири хусрав?

Чи чиз аст он **балолоак** теғи буррон? [190, 246].

Ҳангоми нашри ашъори Рӯдакӣ байти мазкурро ба Рӯдакӣ нисбат дода, вожаи “балолоак”-ро дар шакли “палолоак” овардаанд [211, 159]. Дар поварақи ЛФАТ нисбияти байти мазкур мавриди баҳс қарор гирифтааст [190, 246].

Шарҳи вожаи фавқуззикр дар ФТЗТ чунин аст: “шамшери ҳиндӣ, ки аз пӯлоди асл сохта мешавад. 2. Чавҳари пӯлод. 3. фӯлоди чавҳардор [192, 133].

II.3. Вожаҳои чавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳои асрҳои X-XII-и забони тоҷикӣ дар забонҳои дигар

Дар китоби бунёдии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар ин маврид омадааст: “Аз ибтидои пайдоиш дар раванди инкишофи робита ва муносибати байни қавму қабилаҳои башарӣ забонҳо ҳам каму беш бо ҳам омехта гардидаанд. Агар ин робита қатъ гардад, ва забон дар як муҳити танг қарор дода шавад, бешак вай бо гузашти замон ба як забони маҳдуд ва нотавон табдил ёфта, мисли оби барҷоймонда аз маҷрои дарё фасод мешавад” [144, 425].

Аз давраҳои аввали инкишофи забони тоҷикӣ даҳҳо вожаҳои ин забон ба забонҳои дунё гузаштаанд ё баръакс, чандин вожаҳои забонҳои бегона ба забони тоҷикӣ иқтибос гардида, бо истифодаи фаровон ҳазм гардидаанд, ки ҳатто аксарияти онҳоро ҳамчун калимаи иқтибосӣ намениносем. Аз ҷумла, ЛҚСҚ низ ба забонҳои бегона роҳ ёфтаанд.

Пирӯза/фирӯза яке аз сангҳои қиматбаҳои оройишӣ мебошад, ки чандин садсола пеш ба забонҳои славянӣ, махсусан ба забони русӣ роҳ ёфтааст. Дар навиштаҳои асрҳои XVI-XVII ин забон дар шакли *boryuza/бирюза* ба кор рафтааст [1. 185]. Дар ин забон пештар дар шакли *берёза* мустаъмал будааст, ки дар забони имрӯзаи русӣ ин вожа ба дигар маъно истифода мешавад. Мувофиқи маълумоти Фасмер ин вожа аз забони авастой (*raitiraōšah) ба забони форсӣ (*pirōze*) гузашта, тариқи забони туркӣ (*piruzä*) ба забони русӣ вом гардидааст [168, 168].

Дар осори мавриди назар калимаҳои мураккабро низ вохӯрдан мумкин аст, ки аз рӯйи зарурат ё тасодуфан ба таркиби луғавии забонҳои бегона роҳ ёфта, барои ифодаи мақсаду мароми гӯянда ба кор рафтаанд. Вожаи **зарбоф/зарбафт** дар осори марҳилаҳои инкишофи забони

классикии русӣ дар шакли *зарбафъ, зарбавъ зарбав, изарбавъ, изарбафъ, изарбав, изарбат* ба маънои либос, болопӯш, либоси нисбатан ғафстари бо зар орододашуда дучор меояд [125, 66].

Омӯзиши забони осори хаттии асрҳои X-XII, хосатан забони “Шоҳнома” ба баромади бисёр калимаҳои забони тоҷикӣ, ки имрӯз дар забонҳои аврупоӣ бо тағйири шакл мустаъмаланду “соҳибони нав” пайдо кардаанд, равшанӣ меандозад. Ба ҳамин далел, забоншиноси тоҷик О. Ҳ. Қосимов калимаи **заргунро** мисол меорад. Ин вожа маънои “ба ранги зар, тиллоранг”-ро дошта, ба қатори ЛҶСҚ дохил мешавад ва ба забонҳои русиву аврупоӣ гузашта, номи элементи кимиёвиро ифода намудааст (олм., рус. Цирконий) [53, 17-20]. Вале дар “ФТЗТ” зери шарҳи ин вожа **ранги зард, тиллоранг** омадааст [192, 532]. Вақте ба чадвали даврии элементҳои химиявии Д. И. Менделеев, ки баъзе элементҳои химиявии дохили чадвал бо гӯйиши адабии тоҷикӣ мувофиқан оварда шудаанд (масалан, гидроген дар шакли ҳидроген), назар намоем, ин элементро бо номи Сирконий (рақами 40-ум) мебинем. Агар ба гуфтаи забоншинос Қосимов О. Ҳ. такя намоем, пас вожаи **заргун** аз забони тоҷикӣ ба забонҳои аврупоиву русӣ гузашта, боз тавассути забони русӣ ба тоҷикӣ чун вожаи сайёр истилоҳи илмӣ **сирконийро** дар соҳаи химия ифода намудааст.

Вобаста ба мақому ифодаи маънои калимаи дар боло зикршуда метавон онҳоро вожагони ҳамгун номид. Зеро агар яке унсури химиявӣ бошад, дигаре маънои тиллорангро медиҳад.

Вожаи **буссад//биссад** ба гурӯҳи забонҳои ғайриэронӣ низ роҳ ёфтааст. Чунончи дар забони арманӣ дар шакли *bust* ва *pist* мустаъмал аст, ки аз эронии *bussad иқтибос шудааст. Ҳамчунин, гунаи *vêr* низ ба маънои санг, саҳра аз эронӣ ба забони арманӣ роҳ ёфтааст [155, 25]. Дар забони арабӣ ин вожа ба гунаҳои **буссад, буссаз, ва бассад** аз забонҳои эронӣ бо ҳамон маъно, ки дорад, гузаштааст.

Дар ФРЗФ вожаи **вау**-и эронии қадим бо забонҳои гурӯҳи славянӣ низ муқоиса шудааст: Славянӣ куҳан: *vajati* “сангтарошӣ кардан” ва русӣ *vaуati* “мучассама сохтан”, “сангтарошӣ кардан”. Тибқи нишондоди ӯ вожаи мазкур зоҳиран ба решаи вожаи **вау**-и эронии қадим иртибот дорад [174, 486-487]. М. Фасмер низ, зимни шарҳи этимологии вожаи русӣ “ваят” иртиботи онро бо гунаҳои *вау*-и эронии қадим ва *vāyas*-и ҳиндӣ қадим қайд намудааст [168, 281].

Чунон ки аз шарҳи этимологии решаи **буссад** маълум шуд, дар забони форсии миёна шакли *vussat//vissat*-ро доштааст. Дар забони форсии нав ҳамсадои “в” дар баъзе калимаҳо ба ҳамсадои “б” табдил ёфтааст, ки ин ҳолатро дар забонҳои дигар аз ҷумла, дар забонҳои қафқозӣ ва курдӣ мушоҳида кардан мумкин аст [182: 72, 73, 75]. Вожаи “бин” дар забони авастӣ ва суғдӣ дар шакли *wun//vaen* оварда шудааст [199, 35].

Вожаи **зумрад** (*zumurrud*) аз забони форсии тоҷикӣ ба забони русӣ (изумруд/изумруть) ва туркиву муғули (*zümürd/zümürüt*) гузаштааст [169, 123]. Ин вожа дар фарҳанги номгузории заонаи ҳиндуаврупоӣ ва туркон низ мушоҳида мешавад. Масалан, дар забонҳои испанӣ ва португалӣ номи заонаи “Esmeralda”-ро мушоҳида кардан мумкин аст, ки аз решаи вожаи **зумуррад** маншаъ мегирад.

Дар давоми садсолаҳо, ки забони тоҷикӣ бо забони арабӣ дар ҳамбастагӣ ривочу раванқ меёфт, вожаҳои зиёди ин ё он соҳа муарраб гардидаанд. Масалан, вожаи **гавҳар** низ аз забони форсии тоҷикӣ ба забони арабӣ гузашта, шакли **ҷавҳарро** гирифтааст [82, 18-21].

“Ҷавҳаре азиз ва бар оташ собир” [209, 143].

Ҳамин тавр, омӯзиши вожаҳои аз забони тоҷикӣ ба забонҳои дигар иқтибосёфта яке аз масъалаҳои доманадор ва дар айни ҳол баҳсталаб дар илми забоншиносии тоҷик ба шумор рафта, таҳқиқоти амиқ ва давра ба давраро талаб мекунад.

Хулосаи боби дувум

Дар рафти таҳқиқи боби мазкур маълум гардид, ки вожашиносон ба баромади решаҳои ЛҶСҚ мароқ зоҳир намуда, баромади чанде аз ин гурӯҳи лексикиро равшан намудаанд. Маълум шуд, ки ЛҶСҚ аз давраҳои пешин нишонаҳои фарҳанги бою ғании миллиро дар умқи худ нигоҳ дошта, то замони мо расонидаанд. Инчунин, мушоҳида шуд ки, як қисм ЛҶСҚ ба забонҳои дигар вом шуда бошанд ҳам, то андозае асолати худро ҳифз намудаанд.

Яке аз мақсадҳои асосии мо дар боби дуюм муайян намудани этимология ё баромади калимаҳои марбут ба ҷавоҳирот ва сангҳои гароннарх ба ҳисоб меравад. Дар ин кор мо тавонистем то андозае таърихи онҳоро муайян кунем. Аз баррасии боби мазкур ба хулосае омадем, ки вожаҳои ифодакунандаи ҷавоҳирот, оройишот ва сангҳои қиматбаҳоро аз ҷиҳати баромад ба аслии тоҷикӣ, иқтибосӣ (арабӣ, русиву аврупоӣ ва ҳиндӣ) гурӯҳбандӣ намоем. Дар рафти таҳқиқ маълум гардид, ки қисме аз ин калимаҳо таърихи зиёда аз сеҳазорсола доранд.

Вомвожаҳои арабии марбут ба ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар осори хаттии пурарзиши садаҳои X-XII-и форсии тоҷикӣ назаррасанд, вале бо вучуди забони арабӣ дар ин давра ҳукумрон буданаш, вожаҳои аслии тоҷикии ин гурӯҳ кам нестанд. Чанде аз ин вожаҳо аз ҷиҳати этимологӣ решаи арабӣ доранд: лаъл, луълуъ, тавқ ва ғайра.

Аз рӯйи таҳлилҳои этимологӣ маълум гардид, ки вожаҳои мансуб ба забони юнониву русии ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо марҳалаҳои зиёди инкишофи забонро гузаштаанд. Масалан, вожаи **алмос** юнонӣ буда, дар забони русӣ аз гунаи туркии *elmas* иқтибос шудааст, ки он дар навбати худ аз забони арабӣ гузаштааст [168, 171]. Ё вожаи **марворид** аслан юнонӣ буда, дар гузашта низ вожаи маъруфи серистеъмол будааст ва бинобар ин, ба фарҳанги номгузории бархе аз миллатҳо роҳ ёфтааст.

Хулоса, ба монанди вожаҳои мавриди таҳлил қарордодаи мо даҳҳо вожаи ҳамсонро ба ин қатор метавон шомил намуд, ки инъикосгари оройишу фарҳанг, урфу одат, расму оинҳои миллӣ мебошанд ва маъмулан ин гурӯҳи вожаҳо низ дар шаклгирии расму оинҳои миллӣ нақши боризе гузоштаанд.

Вомвожаҳои иқтибосии ҳиндӣ як қисми хурди вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва сангҳои пурқиматро дар асрҳои X-XII-и забони форсии тоҷикиро фаро мегирад. Масалан, вожаи **балолак**, ба маънои олоти ҷангӣ баромади ҳиндӣ дорад.

БОБИ Ш. ТАҲЛИЛИ СОХТОРИИ ВОЖАГОНИ ЧАВОҲИРОТ ВА САНГҲОИ ҚИМАТБАҲО ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКИИ АСРҲОИ X-XII

Бунёди лексии ҳар як забонро фонди асосии луғавӣ ва таркиби луғавии он ташкил медиҳад. Ҳеч як забон танҳо бо калимаҳои сода ва аслии худ вучуд дошта наметавонад. Ҳар як вожае, ки тавассути пешванду пасвандҳо сохта мешаванд, маъноӣ нава касб намуда, миқдори калимаҳо ва таҳкурсии забонро мустақкамтар мегардонад.

Азбаски ЛҚСҚ мафҳумҳои ифода мекунад, табиист, ки онҳо аз ҷиҳати морфологӣ ба исми шомиланд. Вале дар мавридҳои муайяни истисноӣ мансубияти онҳо ишора менамояд.

Дар самти пажӯҳиши сохти вожаҳо ва калимасозии ҳиссаҳои нутқи забоншиносоне чун Ш. Ниёзӣ (1954), М. Муҳаммадиев (1967), Ш. Рустамов (1972, 1983), Г. Камолова (1984), М. Н. Қосимова (2007), М. Хочамуҳаммад (2008), С. Низомова (2010), С. Хоркашев (2011), Ш. Бобомуродов (2012), А. Байзоев (2016), О. Қосимов (2016), А. Амлоев (2016) ва бештар аз инҳо номбар кардан мумкин аст.

Омузиши сохтори вожаҳои осори ин ё он адиб барои бештару бештар муайян кардани имкониятҳои калимасозии забони тоҷикӣ, ҳамзамон барои баҳодиҳии маҳорати вожагузинии нависанда ё шоир мусоидат мекунад.

Бинобар ин, ҳанӯз пеш аз Инқилоби Октябр донишмандони илму адаби форсии тоҷикӣ инро пай бурда, дар бораи сохти забон, ҳиссаҳои нутқи, қолабҳои калимасозӣ, пешванду пасвандҳои калимасоз андешаҳои ҷолиб баён намудаанд. Яке аз ин донишмандон Шамс Қайси Розӣ мебошад, ки дар китоби “Ал-муъҷам”, ки гарчанде доир ба илми арӯз, қофия ва нақди шеър бошад ҳам, вобаста ба луғатшиносӣ, калимасозӣ ва шинохти ҷумлаву ибора маълумоти муфидро дарҷ кардааст.

Муҳаққиқи тоҷик Д. Хоҷаев ба ин назар аст, ки Шамси Қайси Розӣ дар асари мазкур доир ба 35 адад пасванди шаклсозу калимасоз маълумот додааст [127, 74].

Таркиби сарфии ҳиссаҳои нутқ як хел нестанд. Зеро раванди табиӣ воҷасозӣ, унсурҳои воҷасоз бо мурури замон сохти онҳоро дигаргун мекунад. Вале вожаҳои содаи забон нисбат ба дигар гурӯҳи вожаҳо аз ҷиҳати сохт муқаддамтар мебошанд.

Бинобар ин, гурӯҳи калимаҳои мазкур давраи тӯлониеро аз сар гузаронидаанд. Аз ҳамин сабаб, қисми зиёди калимаҳои марбут ба ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳои забони осори хаттии асрҳои X-XII-и форсии тоҷикиро калимаҳои сода ташкил медиҳанд. Азабаски шарҳ ва маънидоди дубораи онҳоро лозим надонистем, ин ҷо намунаи чанде аз онҳоро дар шакли сода меорем: *пашиз, гавҳар, тилло, нуқра, мис, донг, дирҳам, динор, зар, арзиз, алмос, марҷон, лоҷвард, ақиқ, зумуррад, ёқут, лаъл, тавқ, ёра, сурма, нигин, кофур, булур, ҷом, марҷон, буссад, зар, сим, рухом, фирӯза, ҷамаст, яшм* ва ғайра.

III.1. Вожаҳои сохтаи марбут ба ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони тоҷикии асрҳои X-XII

Усули морфологии калимасозӣ яке аз роҳҳои сермаҳсули калимасозӣ дар тамоми инкишофи давраи сеюми забони форсии тоҷикӣ ба шумор меравад. Агар яке аз роҳҳои бой шудани таркиби луғавии забон иқтибоси калимаҳо бошад, равиши дигари он ки таърихи тӯлонӣ дорад, маҳз калимасозӣ мебошад. Унсурҳои калимасоз бо ин роҳ ба решаи калима васл шуда, вожаҳои навро бо маъноҳои бикр ба вучуд меоранд. Дар ГЗАҲТ ин навъи калимасозиро ба се гурӯҳ тақсим кардаанд: 1) калимасозӣ ба воситаи суффикс (кор + гар), 2) калимасозӣ ба воситаи префикс (бо + адаб) ва 3) калимасозӣ ба воситаи интерфикс (дав + о + дав, **рафт** + у+омад) [26, 219].

Нақши пасванду пешвандҳои калимасоз дар калимасозӣ ва маъниофаринӣ ниҳоят зиёд аст. Маҳз ба туфайли онҳо дар забони тоҷикӣ калимаҳои сермаъно ва омонимӣ реша давондаанд. Қисми зиёди вожаҳо пасванд ва пешванди муносиби худро табиатан ё ба таври худкор интиҳоб мекунад. Дар ГЗАҲТ ба ҳамин мазмун ишора шудааст: “Ба кадом маъно

омадани ин гуна калимаҳо маҳз дар асосҳои сохта барҷаста намоён мегардад, чунки дар калимаҳои сохта мутобиқати маъноии асосу аффикс мушоҳида мешавад. Аффикс бо хама гуна маъноӣ ҳамон як калима омада наметавонад, танҳо бо оне меояд, ки ба вай аз ҷиҳати маъно мувофиқ аст” [26, 165].

ЛҶСҚ аксаран бо ёрии пешванд ва пасвандҳо бунёд ёфтаанд. Ба воситаи миёнванд сохта шудани онҳо ҳодисаи камназири забони тоҷикӣ аст.

III.1.1. Вожасозӣ бо ёрии пешвандҳо

Дар забони тоҷикӣ пешвандҳои калимасоз ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ мансубанд. Бинобар ин, дар сохтани ЛҶСҚ мо бештар ба сохт ва маъноӣ вожа диққат намудем. Яъне, ба воситаи пешвандҳо сохта шудани вожаҳои марбути ҳиссаҳои гуногуни нутқ мустаъмал аст. Зеро, забон наметавонад бо вожаҳои содаи худ тамоми мафҳум, ҳодисаву воқеаҳо, аломату хусусият ва амалу ҳолатро ифода намояд.

1) **пешванди ҳам-**. Дар забони адабии асрҳои X-XII вожаҳои сохта тавассути пешвандҳо нисбат ба вожаҳои сохташуда бо пасвандҳо миқдоран каманд ва онҳо пеш аз решаи калима омада, бо калима якҷо навишта мешаванд. Илова бар ин, онҳо барои сохтани маъноҳои гуногун мусоидат мекунанд. Яке аз онҳо пешванди фаъоли исмсозии **ҳам-** мебошад, ки маъноӣ шарикӣ, якҷоягӣ, монандӣ ва муносибати дутарафаи шахсу ғайришахсро ифода мекунад. Аз шарҳи вожа дар ФТЗТ маълум мегардад, ки вожаи **гавҳар** бо пайвасти пешванди **ҳам-** аз маъноӣ ба ҷавохирот марбути худ маҳрум гашта, ба исму нажоди инсон наздик шудааст: ҳамзод, ҳамавлод, аз як дудмон, дорои як оин; ҳамасл, ҳамзот, ҳамнажод [193, ҷ.2, 506.]. Ин вожа дар забони форсии миёна дар шакли ham-gōhr ба маъноӣ “ҳамгуҳар, ҳамнажод” мавриди истифода қарор гирифтааст [100, 141-142].

Пешванди мазкур таърихи тӯлониро аз сар гузаронида бошад ҳам, аз забони порсии бостон то имрӯз ба тағйироти овоӣ дучор нагардидааст. Забоншинос О. Қосимов дар хусуси пешванди **ҳам-** маълумоти муфассал дода, қайд мекунад, ки тавассути ин пешванд дар “Шоҳнома” 46 вожа бо маъноҳои гуногун сохта шудаанд, ки аксаран маъноҳои якҷоя, иртибот, алоқаро ифода намудаанд [50, 38]. Забоншинос С. Низомова ҳангоми таҳқиқи калимасозии сарфии “Хамса”-и Низомии Ганҷавӣ пешванди “-ҳам”-ро мавриди таҳқиқ қарор дода, таъкид менамояд, ки бо ин калима дар “Хамса” 64 адад калима сохта шудааст [83, 77]. А. Амлоев, пажӯҳишгари дигари калимасозии исми забони тоҷикӣ дар таҳқиқоти худ “Калимасозии сарфии исм дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев” қайд мекунад, ки нависанда бо пешванди **-ҳам** 36 калимаро мавриди истифода қарор додааст [8, 10]. Забоншинос М. Калонова калимасозии пешванди мазкурро дар ашъори Ҳофизу Камол таҳқиқ намуда, бо ин пешванд аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ 354 вожа сохта шунданаширо қайд мекунад [43, 149].

Пешванди **ҳам-** дар забони адабии муосири тоҷикӣ пешванди фаъоли исмсоз мебошад, ки дар калимасозии забони адабии тоҷикӣ нақши муассир дорад.

II) **пешванди бе-**. Пешванди **бе-** дар забони тоҷикӣ хосияти сифатсозиро соҳиб аст. Ин пешванд маъноӣ надоштан, истисно будан, берун будан аз чизе ё касеро ифода мекунад ва зидмаъноӣ ин пешванд пешванди **бо-** шинохта шудааст. Қисми зиёди муҳаққиқони забони тоҷикӣ, ки бевосита бо калимасозӣ кор гирифтаанд, дар бораи ин пешванд маълумот овардаанд. Забоншинос С. Низомова қайд менамояд, ки бо пешванди мазкур дар “Хамса”-и Низомии Ганҷавӣ 121 адад вожа сохта шудааст [83, 77]. Истилоҳшинос Азим Байзоев пешванди “**бе-**”-ро бо пешванди **но-** баробарвазифа медонад ва қайд мекунад, ки ба набудани ба ин ё он аломат далолат мекунанд [13, 107].

Дар маводи хаттии асрҳои мавриди назар вожаи **бедирамро** пайдо кардем, ки бо пешванди **бе-** сохта шудааст ва маънои надоштанро ифода мекунад:

Ошиқу ранҷур буду **бедирам**,

Он шахуда рух шахонида зи ғам [206, 120].

Калимасозӣ бо вандҳо хусусияти забони адабиरो равшан мекунад ва бою ғанӣ будани онро собит месозад. Барои омӯзиши ҳамаҷонибаи калимасозии забони тоҷикӣ шояд садсолаҳо кам бошад, зеро маҳз қолаби калимасозӣ таркиби луғавии забонро бой мегардонад.

III.1.2. Вожасозӣ бо ёрии пасвандҳо

Маълум аст, ки дар забони адабии муосири тоҷикӣ калимаҳоро аз рӯйи сохти морфологиашон ба чор гурӯҳ тақсим мекунанд. Ба гурӯҳи калимаҳои сохта он вожаҳое мансуб мегарданд, ки дар решаи онҳо пешванд ва ё пасвандҳо ҳамроҳ шудаанд. Ин морфемаҳои ёрирасон ба решаву асосҳо ҳамроҳ шуда, маъно ва шакли калимаро тағйир медиҳанд.

Масъалаи вожасозии калимаҳо бо пешванду пасвандҳо яке аз масъалаҳои муҳимми илми забоншиносии муосири тоҷикӣ мебошад. Албатта, ҳанӯз дар нимаи дувуми асри XX забоншиносони тоҷик ишораҳои зиёд ва ҳатто диссертатсияву монографияҳо дар ин самт таълиф намудаанд [9; 69]. Бо вучуди ин паҳлуҳои норавшани ин масъала ҳанӯз зиёданд.

Доир ба ин масъала забоншиносони машҳури рус Л. С.Пейсиков, Ю. А. Рубинчик қайдҳои судманд доранд [91; 96].

Бояд қайд кард, ки аз рӯйи ифода ва васлшавии вандҳо онҳоро шартан ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: а) пасвандҳои *номӣ* ва б) пасвандҳои *феълӣ*. Ба гурӯҳи якум вандгунаҳое дохил мешаванд, ки тариқи пайваст шудан ҳиссаҳои номии нутқро ба вучуд меоранд ва дар доираи як ҳиссаи нутқ ташкил меёбанд. Ба гурӯҳи дуюм пасвандҳое дохил

мешаванд, ки амалу ҳолатро аз ягон ҷиҳат равшан мекунад. Дар сохтани ЛҶСҚ пасвандҳои номӣ фаъоланд.

Пасванди -тарӣ/-тарин. Дар забони тоҷикӣ пасвандҳо корбурди мухталиф доранд. Баъзеи онҳо васеистеъмол буда, қисми дигар дар доираи маҳдуд корбаст мешаванд. Масалан, пасванди **-тарӣ** маҳдудистеъмол буда, бо вожаи **ангушт** пайваста, вожаи **ангуштариро** ифода намудааст, ки он маҳсулоти оройишӣ ба ҳисоб меравад. Худи решаи калима аз ҷиҳати баромад форсии тоҷикист, дар забонҳои суғдӣ ва авастӣ низ бо гунаи *angušta* дар доираи истеъмол қарор доштааст [199, 34]. Забоншинос О. Қосимов пасванди “**-тари**”-ро дар қатори пасванди **-истар** (хокситар) маҳдудистеъмол медонад [50, 68].

Сарчашмаи пасванди **-тарӣ** (-тар, -тарин)-ро аз маъхазҳо пайдо накардем. Дар забони тоҷикӣ танҳо пасванди дараҷаи қиёсӣ – **-тар** ва дараҷаи олии сифат **-тарин** ба ин пасванд монанданд. Бо вучуди монандӣ аз ҷиҳати маънӣ, вазифа ва мансубият ба ҳиссаҳои нутқ пасванди **-тарӣ** дар **ангуштарӣ** ва пасвандҳои ифодакунандаи дараҷаи сифат (**беҳтарин**) дар ҳеч гуна мувофиқат ва мутобиқат буда наметавонад. Дигар пасванд ё калимае, ки аз рӯйи шакл ба ин пасванд наздик ва аз ҷиҳати маънӣ мувофиқ бошад, дар забони тоҷикӣ ба назар намерасад. Вале дар мавриди вожаи **ангуштарин** ва пасванди он **-тарин** гумон меравад, ки бо мурури вақт дар натиҷаи коҳишбӣи овозҳо ба вучуд омада, яке аз овозҳои “т” аз калима соқит шудааст. Дар натиҷа пасванди **-ар+ӣ** боқӣ мондааст.

Пасванди -пона/вона. Ин пасванд дар китоби “Основы иранского языкознания” (**-bān * -pāna**) пасванди исмии қору амал маънидод шудааст [89, 141]. Забоншинос Д. Саймиддинов бар он назар аст, ки пасванди **pāna** дар форсии бостон барои сохтани исмҳои фоил ба маънои “поянда, ниғаҳбон” хизмат мекардааст [100, 124]. Забоншинос О. Қосимов ин пасвандро бо таъя ба маълумоти фарҳангҳо дар форсии бостон **-pāna** ва дар форсии миёна дар шакли **-pān** муаррифӣ кардааст [50, 50] ва ӯ танҳо

дар ду калима – **дастпона** ва **ангуштпона** истифода шудани пасванди “-пона”-ро ёдрас мешавад [ҳамон ҷо]. Пасванди мазкур номи ашё месозад ва аз рӯйи қолаби калимасозиаш ба пасвандҳои бемаҳсули забони тоҷикӣ мансуб аст.

Пасванди -ин. Пасванди **-ин** мансуб ба пасвандҳои бемаҳсул буда, бо исму сифат омада метавонад: пӯстин – исм, заррин – сифат. Дар адабиёти мавриди назар ва баъдӣ низ ин пасванд маҳдудистеъмол аст. Дар “Гулистон”-и Саъдии Шерозӣ бо ин пасванд ҳамагӣ ду вожа сохта шудааст [133, Қ.1, 283-308].

Вожаи **заррин** сохта буда, аз решаи вожаи **зар** тавассути пайвасти шудани пасванди **-ин** (-рин) сохта шудааст. Пасванди **-ин** дар вожаи мазкур аз исм сифати нисбӣ сохтааст. Дар “Луғатнома”-и Деҳхудо зери ин вожа шарҳи муфассал оварда, сифати нисбӣ будани он қайд шудааст: “Сифати нисбӣ. Мансуб ба **зар**. Он чи аз зар сохта шуда бошад...” [163, 435]. Дар байти зерин ба ҳамин маъноҳо омадааст:

Ҳамон ҷомаву гавҳари шоҳвор,

Ҳамон аспӣ тозӣ ба **заррин** узор [202: 1, 126].

Вожаи дар боло овардашуда дар забони тоҷикии асрҳои X-XII зиёд вомерӯрад. Дар байти зерин вожаи **заррин** ҳар чизи аз тилло ва ё нуқра сохташуда (масалан, сипар)-ро ифода намудааст:

Зи бас гуна-гуна синону дурафш,

Сипарҳои **заррину заррина** кафш [202: 2, 268].

Дар ГЗАҲТ пасванди қайдшуда пасванди махсуси калимасози сифат қайд шудааст [26, 200]. Ба қатори вожаҳои ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳое, ки дар калимасозии онҳо пасванди **-ин** иштирок мекунад, вожаҳои **ақиқин**, **зумуррадин**, **булурун** ва монанди инҳоро ҳам шомил намудан мумкин аст. Дар байти зерин дар мисоли вожаи **зумуррадин** пасванди **-ин** сифати нисбӣ сохтааст:

Ҳамчу лавҳи **зумуррадин** гаштаст,

Дашт ҳамчун саҳифае зи **рухом** [207, 102].

Дар мисраи дуоми байти зерин муаллиф омадани абрро мисли чомаи сафед дар осмон, ки дар мисраи якум омадааст, ба чалипо (ду чӯби аз болои ҳамдигар ба таври салибӣ гузаронидашуда)-и марҷонмонанд, вобаста медонад. Шоир дар ин байт раъду барқро дар осмон тасвир намудааст, ки ба рангҳои марҷонмонанд (буссад) аз пасванди сифатсози **-ин** сохта шудааст.

Абр омад аз биёбон, чун тайласони руҳбон,

Барқ аз миён-ш тобон чун **буссадин** чалипо [205, 40].

Вожаи мазкур бо гунаи боло дар байти зерини Фаррухии Систонӣ низ омадааст:

Байрами сабз барфиканда баланд,

Шохи ӯ карда **буссадин** машҷаб [207, 27].

Бояд гуфт пасванди **-ин** дар забони муосири тоҷикӣ сермаҳсул буда, пасванди калимасози сифат ва ҳам пасванди калимасози исм ба шумор меравад. Дар навбати дувум вазифаи ҷамъбандиро ҳам иҷро мекунад, ба монанди **ҳозирин, тобеъин, собирин** ва ғ.

Пасванди -ина. Забоншинос О. Қосимов пасванди “-ин”-ро бо якҷоягии пасванди -а “-ина” таркибванд (суффикс-блок) номида, барои шоҳид вожаҳои **заррина, симина**ро овардааст [50, 98-99]. Ин пасванди бемаҳсул сифатсоз буда, исм низ месозад: обгина – (-гина) исм (шиша, булур; зарф), симина – мансуб ба сим, ранги сим; дорои ранги равшан:

Зи дасташ бияфтод **заррина** гурз,

Ту гуфтӣ бирафташ ҳама фарру бурз [205, 277].

Вожаи **симина** дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ ба маънои асбобу анҷоми аз нуқра (ва тилло) сохташуда истифода шудааст [191, 332]:

Шумо теғҳо дар ниём оваред,

Майи сурху **симина** ҷом оваред [202: 5, 448].

Зи **заррина**ву тоҷҳои ба зар,

Зи **симина**ву гӯшвору камар [202: 7, 37].

Вожаи дигари сохтаи марбути ҷавоҳирот **ганчина** мебошад ва бо пасванди *-ина* бо илова бар решаи “**ганҷ**” сохта шудааст. Ин вожа дар ФТЗТ ба маънои “ҷойи ганҷдихӣ, ҷойи ниғаҳдошти нуқраву тилло ва ҷавоҳироти дигар, маҳзан, ҳазина, дафина. 2. маҷ. кони чизҳои қиматбаҳо; боигарӣ, сарват” ва монанди инҳо маънидод шудааст [192, 311]. Вожаи **ганҷ** дар “Луғатнома”-и Деҳхудо” шарҳи васеъ дорад. Дар ин фарҳанг “Зар ва гавҳаре бошад, ки дар зери замин дафн кунанд...” омадааст [163, 1270].

Дар байти зерин вожаи **ганчина** маънои маҷозии “маҳзан”-ро бар дӯш дорад:

Дӯзах шараре зи оташи синаи мост,
Чаннат асаре з-ин дили **ганчинаи** мост [205, 244].

Дар байти зерин вожаи музкур ба маънои ҳазина ва ба маънои маҷозии қалб омадааст:

Ганҷам чу гуҳар дар дили **ганчина** шикаст,
Розам ҳама дар синаи бекина шикаст [205, 249].

Дар байти зерини устод Рӯдакӣ вожаи “парвор” бо вожаи “ганчина” маънои муродифӣ пайдо кардааст:

Гуфт диниро, ки ин динор буд,
К-ин фажокин мушро **парвор** буд [211, 332].

Бо таркиббанди *-ина* вожаи **булурина** ва **сими**на сохта шудааст, ки ин вожаҳо дараҷаи ғайриқиёсии сифатро ифода намудаанд:

Эй зи **сими**на фиканда дар **булурина** мудом,
Ҳам ба соид чу булурӣ, ҳам ба тан чун сими хом [207, 106].
Ҳамранги рухсори хеш гардон
Ҷоми **булурина** аз майи хом [207, 100].

Пасванди -тар. Забоншинос А. Амлоев бо таъя ба ГЗАХТ пасванди “-пона”-ро бо пасванди “-тар” аз рӯи хусусияти калимасозиашон як мешуморад [8, 100]. Ба назари мо, пасванди **-тар** ба сифат наздиктар аст: беҳ, беҳтар, беҳтарин.

Вожаи **лаъл** бинобар сабаби зиёд корбаст шуданаш ба маънои сурх, дар байти зерин ҳатто пасванди дараҷаи қиёсии сифат “-тар”-ро қабул карда, маънои нисбатан сурхро ифода намудааст. Дар ин ҷо ба воситаи пасванди **-тар** вожаи **лаъл** аз исм ба сифат гузаштааст.

Май акнун **лаълтар** гардад, ки гул рухсор бинмояд,

Ту гӯйи гул ҳаме ҳар рӯз дар май ранг бифзояд [207,182].

Пасванди -гарӣ. Пасванди касбу пешасози исмии -гар/-гарӣ аз вожаи **зар** (тилло) заргарӣ сохтааст. Дар ФТЗТ зери вожаи **заргарӣ** “касби заргар; ҳунари истеҳсоли маснуоти бадеӣ аз филиззоту ҷавохирот ва ғ. 2. мансуб ба заргар. 3. дӯкон ва растаи заргарон дар бозор.” [192, 531]. шарҳ дарёфтани мумкин аст. Дар забони адабии асрҳои X-XII низ ба маънои пеша, касб истифода шудааст:

Магар фироқи туро пеша **заргарӣ** будааст,

Ки кард ду рухи ман **зардфому зарандуд** [207, 193].

Донишманд ва луғатнигори машҳури эронӣ Алиакбари Деҳхудо ҳангоми овардани шарҳ барои вожаи **заргарӣ** пасванди “-гарӣ”-ро ҳамчун “пешванди санъат ва шуғл” ном бурдааст [163, 428]. Ба таври дигар гӯем, вожаи мазкур дар пояи се ҷузъ: зар+гар+ӣ сохта шудааст. Пасванди **-гар** дар забони адабии муосири тоҷикӣ низ сермаҳсул аст. Масалан, пасванди мазкур дар насри Фазлиддин Муҳаммадиев 32 калима сохтааст [8, 32]. Муҳаққиқ Б. Тилавов корбурди пасванди “-гар”-ро дар забони тоҷикӣ васеъ доништа, муродифҳои ин пасвандро -гор, -кор, -горӣ, -гарӣ, -корӣ хондааст ва ба андешаи ӯ тақрибан 0,3 %-и калимаҳои забони тоҷикӣ маҳз бо пасванди **-гар** сохта мешаванд [116].

Бояд қайд кард, ки дар қатори пасвандҳое, ки касбу пешаварӣ месозанд, пасвандҳои *-бон, -гор, -ор, -вар, -во* низ шомиланд [50, 49]. Вале ҳар яке аз ин пасвандҳои шуғлу касбсоз ҷой ва мавриди истеъмоли худро доранд.

Вожаи **заргарӣ**, ки касбу ҳунар ва истилоҳи кор бо ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳоро ифода мекунад, табиист, ки бо касбу ҳунароҳои

дигар, ба монанди рехтагарӣ, саррофӣ, сикказанӣ ва ғайраҳо, ки дар онҳо низ аз ҷавоҳирот ва сангҳои гаронарзиш ба таври васеъ истифода мешаванд, робита дорад. Дар вожаи **заргарӣ** = зар – номи дигари тилло, -гар – пасванди шахссоз ва -ӣ – пасванди исмсоз буда, дар маҷмӯъ номи касб сохтааст.

Пасванди -ар. Ин пасванд аз форсии бостон дар шакли **antara** (ба маънои дуюмин, дигар) буда, дар форсии классикӣ **-андар** ва шакли дигари он **-ар** мебошад. Пасванди **-андар** (модарандар) ва **-ар** (падар, писар) аз як решаанд ва дар шаклгирии мафҳумҳои хешутаборӣ истифода мегарданд [89, 206].

Дар забони тоҷикии асрҳои X-XII вожаи **дуррар** дучор мешавад, ки аз вожаи **дур** ва пасванди **-ар** таркиб ёфтааст. Ин вожа дар осори баъдӣ хеле кам ба назар мерасад. Дар ФТЗТ шарҳи вожаи **дурарро** пайдо накардем. Вале дар “Луғатнома”-и Деҳхудо” ба чанд маъно шарҳ ёфтааст: “дуррат-ут-тариқ, миёнаи роҳ, қисмати мустақими роҳ; марворидҳои бузург (дурар)” [163, 964]. Вожаи зикршуда маънои маҷозӣ касб карда, бо гирифтани пасванди **-ар** ба маънои фарзанд омадааст. Ин ҷо шоир аз садаф (ҷонвари баҳрӣ) пайдо шудани навъи дур (марҷон)-ро дар назар дорад:

Ё магар з-ин нам пайваста замин гавҳар зод,

Ҳамчу зояд садаф аз борон покиза **дурар** [207, 76].

Пасванди -ӣ. Пасванди мазкур яке аз сермаҳсултарин пасванди исмсозу сифатсоз дар забони тоҷикии форсӣ мебошад. Донишманди эронӣ Х. Фаршедвард доир ба аҳамияти пасванди **-ӣ** дар забони рӯзгори Фирдавсӣ баҳс ба миён оварда, чунин менависад: “Фаъолтарин пасвандҳои луғатсоз дар замони Фирдавсӣ низ монанди замони мо ҳамон “йо”-и масдарӣ ва “йо”-и нисбат аст, ки аввали тақрибан ҳар сифатеро бадал ба исми маънӣ месозад, монанди сиёҳӣ, тезӣ, тундӣ ва дигари акси

ин корро мекунад ва ҳар исми ҷомро бадал ба сифат менамояд, монанди ҷангӣ, дирангӣ ва сипоҳӣ” [131, 27-30].

Дар ГЗАҲТ сермахсул будани пасванди мазкур қайд шуда, аз исм, аз исм ва зарфи замон сифат (бештар сифати нисбӣ) сохта шуданаш қайд шудааст [26, 213]. Илова бар ин, дар ин китоби дастурӣ гунаҳои дигари ин пасванд –гӣ, -вӣ оварда шудааст, ки қонуниятҳои навишти ин пасвандро равшан месозад [ҳамон ҷо].

Дар байти зерин вожаи **динор** ба маънои ифодаи ранг омада, ҳамчун сифат истифода шудааст. Пасванди -ӣ дар вожаи **динорӣ** пасванди сифатсоз аст:

В-он турунҷ-андар чун дебаи **динорӣ**,

Гаҳ бимоливу бимоланду набигзорӣ [207, 316].

Пасванди -ӣ дар вожаи **ақиқӣ** аз ҷӣ сохта шудани маҳсулотро ифода намудааст:

Чу ман ба гунаи ёқут шуд даво, бистад,

Пиёлаҳои **ақиқӣ** зи дасти лоласитон [207, 119].

Пасванди -а. Пасванди мазкур яке аз пасвандҳои серистеъмол дар забони тоҷикӣ мебошад. Ин пасванд аз форсии қадим дар шакли **-а-ка** // **-ака** маншаъ мегирад, ки баъдан дар форсии миёна шакли **-ак**, **-аг**-ро гирифтааст [89, 204] ва ин пасванд дар сохтани ҳиссаҳои гуногуни нутқ низ хизмат мекунад. Мисол: вайрон – вайрона; дид – дида (чашм) ва ғ. Аз ҷумла дар сохтани вожаҳои ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо низ нақши пасванди мазкур мушоҳида мешавад: **гӯшвор+а**.

Гунаи дигари вожаи **гӯшвор** – гӯшвора мебошад. Дар ФТЗТ дар зери шарҳи вожаи **гӯшвор** ба вожаи **гӯшвора** ҳавола шуда, “асбоби зинат, ки ба гӯш меовезанд, ҳалқа, овеза” [192, Ҷ.1, 373] маънидод гардидааст. Вожаи мазкур дар баъзе шеваҳо дар шакли “гӯшбор” ва “ғушвор” (дар яғнобӣ) вомахӯрад, ки агар ба қисми дуоми вожа диққат диҳем, калимаи мустақил мебошад. Вале ба назари мо, ин вожа ба ҳодисаи ҷойивазкунии

ҳамсадоҳо дучор шудааст. Дар “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ бошад, он дар шакли **гӯшвор** бо ихтисорёбии овози “а” маъмулан ба маънои асбоби зинатӣ, оройишот барои гӯшҳо истифода шудааст. Дар ФМШ ба маъноҳои мухталиф омадани ин вожа ишора мешавад: “Ҳалқа ба гӯш, зархарид, мутеъ [191, 53]. Байтҳои зерин шарҳҳои дар боло овардашударо тақвият мебахшанд:

Ба як гардиш ба шаҳоншоҳӣ орад
Дихад дайҳиму тоҷу **гӯшворро** [211, 53].
Агар шуд Фаридун чунин шаҳрёр,
На мо бандагонем бо **гӯшвор** [202: 1, 134]

Дар байти зерин вожаи **гӯшвор** ба маънои ашӣи оройишӣ истифода шудааст:

Або тоҷу бо тавқу бо **гӯшвор**,
Чунон чун бувад дархури шаҳрёр [202: 1, 183].

Ба андешаи мо, дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ, бинобар сабаби хушоҳанг будани вожаи **гӯшвор** ва ҳамқофия буданаш бо калимаҳои зиёди забони адабии асрҳои X-XII бештар дар охири мисраъҳо истифода шуда, оҳангнокии байтҳоро таъмин намудааст. Тибқи мушоҳидаҳои мо, аз 76 маротибае, ки дар байтҳо омадааст, дар 69 маврид қофиянокиро таъмин намудааст, ки яке аз калимаҳои серқофия дар “Шоҳнома” маҳсуб меёбад:

Ду ёра баҳо гиру ду **гӯшвор**,
Яке тавқи пурғавҳари шоҳвор [202: 9, 166].

Гарчанде дар забони адабии тоҷикӣ ва пажуҳишҳои шевашиносии забони тоҷикӣ исми шахс сохтани ин пасванд қайд нашуда бошад ҳам, забоншинос С. Раҳматуллозода исбот менамояд, ки бо ин пасванд дар шеваҳои забони тоҷикӣ 10 вожа сохта шудааст [92, 50]. Пасванди *-а* дар адабиёти садаи мавриди назар исми ашӣ месозад ва дар сохтани вожаи **ёра** мушоҳида мешавад. Вай дар ин маврид исми монандӣ сохтааст. Дар

забони адабии асрҳои X-XII ин вожа нисбатан камистеъмол аст, вале дар “Шоҳнома”-и Ҳаким Фирдавсӣ вожаи мазкур дар 25 маврид корбасти гардида, дар бештари мавриди бо вожаи **дастпона** ҳаммаъно шудааст ва маҳсулоти оройиширо ифода менамояд:

Ду **ёра** баҳо гиру ду гӯшвор,
Яке тавқи пургавҳари шоҳвор [202: 9, 166].
Ба бозуву **ёра** зи ёқуту зар,
Зи хушшобу зарру забарҷад камар [202: 3, 324].

Вожаи **ҳалқа/гӯшвора** аз решаи вожаи **ҳалқ** аст, ки шакли давраро дорад. Дар адабиёти мавриди назар вожаи мазкур як навъи оройишотро ифода намудааст:

Баногӯш тобанда хуршедвор,
Фурӯҳишт з-ӯ ҳалқаи **гӯшвор** [202: 2, 216].

Пасванди -вор. Шарқшинос ва забоншиноси шинохтаи рус В. С. Расторгуева бар ин назар аст, ки пасванди **-вор** дар форсии миёна дар шакли **-вар** мавҷуд буда, сифату исми месохтааст [182, 35]. Забоншинос С. Раҳматуллозода пасванди мазкурро дар адабиёти классик каммаҳсул медонад [126, 83-84].

Забоншинос О. Қосимов қайд мекунад, ки пасванди **-вор** бо иловаи овози **-а** дар калимаи **гӯшвор/гӯшвора** танҳо шакли калимаро тағйир дода, ба маънои он даҳлат накардааст ва ин равандро ҳамчун “артикулятсия” шарҳ додааст [50, 60].

Пасванди -фом. Дар забони тоҷикӣ баъзе пасвандҳои ҳастанд, ки маънои нисбатан мустақил доранд. Ба ин далел пасванди каммаҳсули сифатсози “-фом”-ро метавон ном бурд. Муҳаммади Ҳасандӯст баромади “фом”-ро аз форсии қадим дар шакли “*ba*” (*bama->) ба маънои дурахшидан ва суғдии *b'm* – бомдод, сапедадам; дурахшидан мешуморад [174: 3, 1993]. Ин пасванд дар бархе аз ЛҚСҚ-и осори хаттии асрҳои X-XII вомерӯрад. Пасванди мазкур аз исми сифат месозад [144, 298], вале дар

ФТЗТ, на ҳамчун пасванд балки вожаи дорои доштани маъноҳои мустақили “ранг, намо” шарҳ ёфтааст [193, 421] ва касро дар мавриди пасванди калимасоз будани “фом” зери шубҳа мебарад. Вале бояд гуфт, “фом” дар забони адабии муосири тоҷикӣ дар шакли алоҳида кор фармуда намешавад, бинобар ин, соҳибистиқлол нест. Дар осори хаттии давраи мавриди назар ҳамчун пасванд истифода шудааст:

Нодида ҳеҷ мушку ҳамасола мушкбӯй,

Нокарда ҳеҷ лаълу ҳамасола **лаълфом** [205, 71].

Ба маънои лаби маъшуқа нисбат ба лаби маъшуқ истифода шудааст:

Бад-ин чора то он лаби **лаълфом**

Кунем ошно бо лаби пури Сом [202: 1, 269].

Дар ЛФАТ ҳангоми шарҳи вожаи “шилк” пасванди **-фом-ро** ба маънои “доштани ранг” истифода кардааст: “Гиле бошад **сияҳфони** гиранда чун пой бар ӯ ниҳӣ, ба ҷаҳд барояд” [190, 255].

Калимасозӣ, бавижа калимасозии исм дар “Шоҳнома” яке аз мавзӯҳои мубрам ва то андозае ҳалшуда дар забони адабии муосири тоҷикӣ доништа шудааст. Ҳатто дар ин самт диссертатсия ва мақолаҳои алоҳидаи зиёд таълиф шудаанд [50; 10]. Берун аз Тоҷикистон низ пажӯҳишҳои алоҳида вобаста ба калимасозии забони форсии тоҷикӣ таълиф гардидаанд [1]. Илова бар ин андешаҳо, дар китоби “Забони миллат-ҳастии миллат” калимаи **лаълфом** дар калимасозии исм бо пасванди **-фом** махсус таъкид гардидааст [125, 298].

Пасванди -гун. Ин пасванд дар забони тоҷикӣ каммаҳсул буда, аз исм ва сифат сифатҳое месозад, ки аз ягон ҷиҳат ба маънои дар решаи калима баёншуда монанд будани ранги ашӯро ифода мекунад [26, 218]. Ба ин далел вожаи **алмосгун** бо ин пасванд сохта шудааст. Яъне, дар ин ҷо вожаи **алмос** бо пасванди **-гун** аз исм сифат сохтааст. Забоншинос Қосимов О. пасванди “-гун”-ро дар қатори пасвандҳои **-гоҳ**, **-фом**, **-када** нисбат ба калима-пасванд (словоморфема) ба нимванд (полуаффикс) наздик

мешуморад [50, 33]. Бо пасванди **-гун** сохта шудани чанд калимаи ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва сангҳои гаронарзишро дар осори давраи мавриди таҳқиқ вохӯрдан мумкин аст:

Бад-он гуна рафташ зи Гулзарриюн,
Ки шуд **лаългун** оби Ҷайхун зи хун [202: 9, 47].
Аз баногӯши **лаългун** гӯй,
Барниҳодаст олғуна ба сим [205, 55].
Дурахшидани теғи **алмосгун**,
Синонҳои оҳордода ба хун [202: 1, 420].

Дар байти зерин пасванди **-гун** бо калимаи омонимии решаи юнонидоштаи **қир** – модаи нафтмонанд омада, маънои сиёҳрангро ифода намудааст:

Сапедаш мижа дидагон **қиргун**,
Чу **буссад** лабу рух ба кирдори хун [202: 1, 241].

Аз рӯйи мушоҳидаҳо аён гашт, ки пасванди **-гун** дар забони тоҷикии асрҳои X-XII дар байни ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо бештар бо вожаҳои **лаъл** ва **алмос** дар калимасозӣ фаъолтар мебошад. Вале бо ин калимаҳо истеъмоли пасванди **-гун** маҳдуд намешавад. Он бо вожаи **пирӯза** низ омада, маънои ранги кабудро ифода намудааст:

Ту гуфтӣ гарди зангор аст бар ойинаи чинӣ,
Ту гуфтӣ мӯйи санҷоб аст ба **пирӯзагун** дарё [207, 21].

Пасаванди -тарин. Ин пасванди исмсоз бемаҳсул буда, дар ГЗАҲТ танҳо дар калимаи **ангуштарин** омадани он ишора шудааст [26, 171]. Вале дар забони хатии асрҳои X-XII вожаи фавқуззикр дар шакли ангуштарӣ омадааст, ки ин ҷо пасванд **-тарӣ** мебошад:

Басо даҳони чу **ангуштарӣ**, ки ду лаби ман,
Ниҳода буд бар ӯ солу маҳ ба ҷои нигин [206, 401].

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ пасванди **-тарин** дар дараҷаи қиёсии сифат низ истифода мешавад.

Ҳамин тавр, ба инҳо монанд чандин калимаҳои сохтаи бо пасвандҳоро дар мисоли вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва сангҳои гаронбаҳо овардан мумкин аст. Вале аз сабаби такрор наёфтани баъзе матлаб ва маҳдуд будани кори диссертатсияи мо дар ин зербоб ин масъаларо ба оянда мавқуф мегузorem.

III.2. Вожаҳои мураккаби ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони тоҷикии асрҳои X-XII

Вожаҳои мураккаб аз ду ва ё зиёда ҷузъҳои мустақил ташкил меёбанд. Яке аз роҳҳои асосии бойгардонии таркиби луғавии забон маҳз сохтани калимаҳои мураккаб маҳсуб меёбад, ки онҳо бо роҳҳои гуногун ба вуҷуд меоянд. Вожаҳои мураккаби ЛҚСҚ-ро дар осори хаттии асрҳои X-XII дар қолаби калимасозии мураккаби зерин мушоҳида намудем:

I) дар қолаби исм+феъл: **гарданбанд** – “асбоби зинат, ки занон ба гардан мебанданд” [192, 318] ва “гулӯбанди иқд; номи зеварӣ. Қилода; тавқ” [163, 702]; **зарбафт/зарбофт** – “чизи аз зар бофташуда, сохташуда; зардӯзӣ кардашуда” [192, 531] ва “порчае, ки дар он риштаҳои тилло ба кор бурда бошанд” [164, 180]; **заррод** – созандаи зар, зарсоз ва заргарро ифода намудааст [163, 413]; **лаълпӯш** – аз лаъл ва “пӯшидан, ба бар кардан” ташкил ёфтааст; маънои шахси либоси ранги кабудпӯшида ё сурхпӯшидаро ифода кардааст; **дирамхарид** – фулом, чокаре, ки ба дирам харидаанд.

II) дар қолаби исм+исм: **ақиқрӯй** – он ки рӯйи гулгун, рухсорай сурх дорад; **дурдона** – донаи дур (марворид) ин вожа ба маънои маҷозии фарзанд низ меояд; **зарнигор** – бо зар мунаққашшуда, бо зару нуқра зиннатдодашуда. Ҳамчунин ин вожа дар номгузории суннатии тоҷикон ба чинси зан гузошта мешавад; **гавҳарнигор** – бо ҷавоҳирот орошташуда; бо гавҳар орододашуда; **зарнисор** – зарбахш, зарпош; **гавҳархотун** – беҳтарини занон, зани чун гавҳар пурқиммат ва ғ.

III) дар қолаби исм+исм+исм: **зарробхона** – силоҳхона, маҳали аслиҳа ва захоиру муҳимоти низомӣ; қӯрхона [163, 413]. Аз ин ҷост, ки **зарроб**, ҳамчун вожаи ифодакунандаи аслиҳаи ҷангӣ ва истилоҳи соҳаи низомӣ дар забони адабии асрҳои X-XII бештар ба кор рафтааст. Ин вожа аз се ҷузъ: зар(р)+об+хона асос ёфтааст.

IV) дар қолаби зарф+исм: **пурдур(р)** – марвориди зиёд; лаболаб ва ғ.

V) дар қолаби сифат+исм: **бадгавҳар** – бадзот, нажоди ғайриасл.

III.3. Истилоҳот ва вожаҳои бисёрҷузъаи марбут ба ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо

Истилоҳот ва истилоҳгузинӣ як қисми муҳимми вожаҳои соҳавиро ба танзим дароварда, барои доираи муайяни гурӯҳҳои иҷтимоӣ ёри аввалиндараҷаро мерасонад. Дар забони тоҷикӣ истилоҳот ва ҳар чизи вобаста ба он таърихи зиёд дорад. Ҳанӯз аз асрҳои IX-X сар карда донишмандони тоҷик ба монанди Абуалӣ ибни Сино, Закариёи Розӣ, Абурайҳони Берунӣ, Ибни Муқоффаъ Насируддини Тӯсӣ, ва дигар донишмандони ин давра вобаста ба ин масъала ақидаҳои худро баён намуда, дар осори хеш садҳо истилоҳи хоси забони тоҷикиро истифода намудаанд. Истилоҳшиноси тоҷик С. Назарзода ба тарҷумаи классикони форсии тоҷикӣ дар мавриди истилоҳоти забони арабӣ дар мисоли вожаҳои *савм* – рӯза ва *салот* – намоз баҳои баланд додааст, ки имрӯз маҳз тавассути меҳнати эшон вожаҳои мазкур дар ҳоли истифодаи умум қарор доранд [80, 130].

Масъалаи истилоҳшиносӣ аз солҳои 20-30-уми асри XX сар карда, марҳалаи навро оғоз мекунад ва ба баҳси забони адабии муосири тоҷикӣ ҳамроҳ мешавад. Изҳори назарҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва илмиву публицистии забоншиносони муосири тоҷик ба назари устодон С. Айнӣ, Н. Бектош, Т. Зеҳнӣ, О. Исмаиӣ, Я. И. Калонтаров, М. Шукуров, Н. Шарофов, С. Ҳалимов, Ш. Рустамов, С. Қодирӣ, Б. Камолиддинов, М. Н.

Қосимова, С. Сулаймонов, С. Назарзода, А. Байзоев, О. Қосимов, Мирзо Ҳасани Султон ва дигаронро дар ин самт номбар кардан мумкин аст.

Аз ҷиҳати миқдор ибораистилоҳот ва вожаҳои истилоҳунаи ЛҚСҚ-и забони осори мавриди назар нисбатан кам ба мушоҳида мерасанд. Аз ҷиҳати баромад онҳоро шартан ба гурӯҳҳои зерин чудо намудан мумкин аст:

Истилоҳот ва таркибгунаҳое, ки ҳар ду ҷузъи онҳо мансуб ба забони форсии тоҷикианд. Вожаи зарандуд яке аз истилоҳоти соҳаи заргарӣ ва ҷавохиркорӣ мебошад. Зеро ин вожа мафҳумро ифода мекунад, ки махсуси соҳа буда, пас аз меҳнати заргарон рӯйи он ба вучуд меояд. Дар ФТЗТ зери маънои **зарандуд** “Он чи ба рӯйи он оби тилло давонда шудааст, зарҳалкоришуда, зарнигор” [192, 530] шарҳ ёфтааст. Дар ФРЗФ вожаи **зарандуд** “ороста ба зар” тавзеҳ ёфтааст [174: 3, 1545].

Вожаи дигари ифодакунандаи номи истилоҳоти ҷавохиркорӣ **зарроб** аст. Ин вожа дар соҳаи заргарӣ васеъ истифода мешавад. Вожаи ёдшуда арабишудаи тоҷикӣ буда, дар ФТЗТ “он ки пул сикка мезанад, сикказан” шарҳ ёфтааст [192, 534]. Дар “Луғатнома”-и Деҳхудо” ин вожаро чунин шарҳ додаанд: “Тиллоӣ ҳалкарда ва молидаро гӯянд, ки устодони нақш ба кор баранд; тиллоӣ маҳлул; ба ранги зарди тиллоӣ низ иттилоъ шавад” [163, 413]. Дар байти зерин вожаи мавриди назар ба маънои ранги зарди тиллоӣ истифода шудааст:

Зарробвор шохи гули зард ҳар шабе,

Динорҳои гирд мучаддад кунад ҳаме [207, 267].

Вожаи **мис** дар калимасозии забони тоҷикӣ фаъол аст. Аз ҷумла дар байти зерин Фирдавсӣ бо вожаи **мор** калимаи нав сохтааст, ки маънои меҳи филизиро дорад. **Мисмор** аз ҷиҳати сохт вожаи мураккаб аст, ҳар ду ҷузъҳои ин вожа решаи тоҷикӣ доранд:

Биёвард **мисморҳои** гарон,

Ба ҷое ки мағзаш набуд андар он [202: 1, 121].

Аз ҷузъҳои вожаи мазкур тахмин кардан мумкин аст, ки ҷузъи аввал (мис) аз ҷӣ сохта шудани он ва ҷузъи дуюм (мор) ба ҷӣ монанд буданро равшан менамояд.

Баъзан вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони тоҷикии садаҳои мавриди назар ҳангоми истифода маъноӣ маҷозӣ касб мекунад. Ба маъноӣ маҷозӣ омадани вожаи мавриди назар ва умуман, ЛҚСҚ дар назму наср барои бадеияти сухан, ҷаззобии сухан бо санъати ташбеҳ мавриди истифода қарор мегиранд.

Эҳтимол меравад, ки вожаи **зарних** аз ду ҷузъ иборат буда, решаи он вожаи **зар** аст ва маъноӣ истилоҳи соҳаи химия ва зистшиносӣ “гӯғирди бо марғимуш омехта” [192, 533], ки аз сабаби ранги зард доштани ин маҳсулот, ҷузъи аввал аз вожаи **зар** – тилло ва пасванди -них ишорат ба он бошад:

Вагарна **оқирқирҳо** биёвар,

Қушури шибраму **зарнихи** асфар [206, 234].

Истилоҳи дигари мураккаби соҳаи ҷавоҳиркорӣ ва сангҳои қиматбаҳо вожаи **дирамзан** мебошад. Ин вожа ҳамчун истилоҳи ҷавоҳиркорӣ дар забони адабии асрҳои X-XII истифода шудааст, ки маъноӣ “сикказан, занандаи сиккаи пул; он ки пул сикка занад, саккок”-ро дорад [163, 473] ва аз калимаи “дирам”-и юнонӣ ва феъли асоси замони ҳозираи “зан” дар қолаби калимасозии забони тоҷикӣ сохта шудааст. Дар байти зерин ба маъноӣ аслии худ омадааст:

Лаб-ш ақиқину қаъри комаш асвад,

Барги бунафша ба ҳам чу пушти **дирамзан** [207, 220].

Вожаи **шӯша**, ки дар фарҳангномаҳо “тилло ва нуқраи об карда ба қолибчаи новчамонанд рехта, ки сипас шакли шӯшаро ба худ гирифтааст” шарҳ ёфтааст [193, 695], бо вожаи **тилло** дар алоқаи изофӣ омада, ибори “шӯшаи зар” (пораи тилло)-ро сохтааст. Ин ибора-истилоҳ бо ҳамин маъно дар осори хаттии асрҳои мавриди назар қорбаст гардидааст:

Шикебой андар ҳама корҳо,

Беҳ аз **шӯшаи зар** ба хирворҳо [206, 156].

Вожа ва истилоҳоти якчузъа. Яке аз чунин вожаҳо, ки баъзан ба маънои маҷозӣ хуб корбаст шудааст, вожаи **шӯша** мебошад. Дар “Луғатнома”-и Деҳхудо” вожаи **шӯша** чунин шарҳ ёфтааст: “Тилло ва нуқра ва амсоли он ва он ҷасади гудохта бошад, ки дар новачаи оҳанин резанд” [163, 2048]. Дар давоми матлаб ишора шудааст, ки вожаи шӯша инчунин бо вожаҳои **шамш** ва **сабок** муродиф аст [ҳамон ҷо]. Аз шарҳҳои дар фарҳангҳо овардашуда маълум мешавад, ки *шӯша* ифодакунандаи нуқра ё тиллои нимтайёро ифода мекардааст. Дар байти зерин ба маънои “чизи нимтайёр, кори нимкора” истифода шудааст.

Шикебой андар ҳама корҳо,

Беҳ аз **шӯшаи зар** ба хирворҳо [206, 158].

Қисми дигари истилоҳоти ЛҶСҚ ибора-истилоҳот буда, аз рӯйи қоидаи имлои забони адабии муосири тоҷикӣ аз ҳамдигар ҷудо навишта мешаванд.

Истилоҳоти номи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳоро низ дар забони тоҷикии асрҳои X-XII мушоҳида кардан мумкин аст. Баъзеи онҳо агар лаҳзаи коркарди маҳсулотро ифода кунанд, баъзеи дигар маҳсулоти сайқалёфтаи ҷавоҳирот ва сангҳои гаронбаҳоро дар худ таҷассум намудаанд. Масалан, дар байти зерин таркибгунаи “гавҳари конӣ” истифода шудааст, ки истилоҳи хоси ҷавоҳиркорӣ ва маъдангудозӣ мебошад:

Ашки хунини ману нӯшин лабаш дар чашми халқ,

Нархи қадри **гавҳари конӣ** ҳаме кардаст хор [207, 74].

Гавҳари конӣ аз ду ҷузъ иборат буда, маънои асли чиз, гавҳари ҳақиқиро, ки аз конҳо ба даст меояд, ифода намудааст. Дар ин истилоҳуна вожаи **гавҳар** ҳамчун ифодакунандаи номи умумии сангҳои

қиматбаҳо истифода шудааст. Зеро, **гавҳар** ҳамчун санги қиматбаҳои асили алоҳида дар қарри баҳр, дар об пайдо мешавад.

Вожаи дигари бисёрчӯзбаи ифодакунандаи як мафҳум ё истилоҳот **гавҳари шоҳвор** мебошад. Гавҳари шоҳвор дар байти зерин ҷомаи махсус тайёркардашударо ифода намудааст:

Ҳамон ҷомаву **гавҳари шоҳвор**,

Ҳамон аспӣ тозӣ ба заррин узор [202: 1, 126].

Истилоҳоте, ки як ҷузъи онҳо мансуб ба забони ғайриточикианд. Истилоҳи дучӯзба “**зарри иёр**” мебошад, ки ҷузъи дуёми ин таркибгуна ба забони арабӣ мансуб буда, маънои “тилло ва нуқраи соф, холис”-ро ифода менамояд [192, 559]. Яъне, дар забони адабии асрҳои X-XII **зарри иёр** маънои тилло ва нуқраи софу холисро ифода намудааст:

Баркашида оташе чу митради дебои зард,

Гарм чун табъи ҷавону зард чун **зарри иёр** [207, 74].

Дар истилоҳоти соҳаи ҷавохиркорӣ ва маъданшиносӣ вожаи **маҳак** низ во мехӯрад, ки аз як реша иборат буда, маънои “Санге, ки тилло ё нуқраро ба он соида, сара ё носара будани он ва ё иёри онҳоро муайян мекунанд: санги маҳак; маҳакёна задан – ба воситаи **маҳак** муайян кардани сараву носара будани тиллову нуқра”-ро дорад [192, 812]. Худи ҳамин маъноро дар забони адабии асрҳои X-XII мушоҳида менамоем. Вале дар байти зерин ба маънои маҷозии муайянкунандаи чиз, довар, фарқгузоранда омадааст:

Ҳалол бар уқалову ҳаром бар ҷухҳол,

Ки май **маҳак** буваду хайру шарр аз ӯ муштақ [205, 16].

Истилоҳи дигари марбут ба ЛҚСҚ “ҳалқайи марҷон” мебошад, ки ҷузъе аз оройишро ифода менамояд. Забоншинос М. Бобомуродова бо така ба маълумоти О.А. Сухарева намудҳои гуногуни оройиши гардан ва гӯшу сари синаро номбар кардааст, ки дар қатори онҳо **ҳалқайи марҷон** ва маҳсулоти аз санги марҷон тайёршуда оварда шудааст [20, 42-43]. Дар

байти зерин **ҳалқаи марҷон** ҳамон оройишero ифода кардааст, ки дар забони адабии муосири тоҷикӣ ба маънои оройиши гӯшҳо мавриди корбаст қарор дорад:

Суман зи даст бурун кард риштаи луълу,

Чу гул зи гӯш баровард **ҳалқаи марҷон** [207, 119].

Коркард ва истехсоли баъзе аз молу коло номи минтақаи баромади худро маълуму машҳур гардониданд. Масалан, вожаи **лаъл** ва мафҳуми ифодакунандаи он Бадахшонро дар тамоми дунё аз дер боз маъруфу машҳур гардидонидааст. Чунин монандӣ дар забонҳои дигар низ мавҷуд аст. Ғарази мо дар забони адабии асрҳои X-XII ибораҳои сифатии “ақиқи ямонӣ/яманӣ, ёқути руммонӣ” аст, ки ҳамчун истилоҳи соҳаи ҷавохиркорӣ ва маъданшиносӣ шинохта шудаанд. Яъне, аз байтҳои зерин маълум мешавад, ки дар садаҳои X-XII **ақиқ** дар Яман ва **ёқут** дар Рум коркард ва истехсол мешудааст ва ё навъи беҳтарини онҳо дар ин минтақаҳо вучуд доштааст.

Чу заррин дарахте ҳама баргу бораш,

Зи гӯгирди сурху **ақиқи ямонӣ** [207, 157].

Истилоҳи “ёқути румонӣ” аз ду ҷузъ иборат буда, аввали решаи тоҷикӣ, дуюмин ба ғайритоҷикӣ мансуб аст. Ин истилоҳ ёқути махсуси дар Рим мавҷудбударо, ки аз рӯи сифат фарқ мекардааст, маънидод мекунад. Дар байти зерин ба маънои маҷозии ранг омадааст:

Зада **ёқути руммонӣ** ба сахроҳо ба хирманҳо,

Фишонда мушки хархезӣ ба бӯстонҳо, ба хирманҳо [207, 206].

Ҳамин тавр, калима ва ибора-истилоҳҳои гуногуни марбут ба ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони асрҳои X-XII истифода гардидаанд: *гавҳарсанҷ, гавҳари сероб, гавҳари яқдона, марвориди ҳаштодӣ, марвориди нимрӯ, алмостарош, гавҳартарош, нуқракӯб, нуқраи шохдор, заркӯб, садафшинос, сарроф* ва ғ.

Хулосаи боби сеюм

Аз рӯйи мушоҳидаҳо маълум гардид, ки ЛҚСҚ дар калимасозии забони тоҷикии асрҳои X-XII фаъл буда, бештар бо ёрии пешванду пасвандҳо таркиб ёфтаанд. Аксари вандҳое, ки барои сохтани вожаҳои ин гурӯҳ корбаст гардидаанд, таърихан ба забони тоҷикӣ мансубанд.

Дар чараёни таҳқиқ маълум шуд, ки баъзан калимаҳои сохта ва ё мураккаби ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони адабии асрҳои X-XII ба ҳодисаи коҳишёбӣ ва ҷойивазкунии фонетикӣ дучор гардидаанд.

Дар натиҷаи таҳқиқ маълум гардид, ки ЛҚСҚ аз ҷиҳати сохт ба қолабҳои калимасозии забони адабии муосири тоҷикӣ чандин вожаро боқӣ гузоштаанд.

Бештари ЛҚСҚ-и забони тоҷикии асрҳои X-XII-и форсии тоҷикиро калимаҳои сода ташкил медиҳанд. Зеро, ба андешаи мо, онҳо ба маънои аввалияи молу коло ва маснуоти ҳунармандӣ далолат мекунанд ва як хусусияти ин гурӯҳи калимаҳо аксаран дар қолаби калимаҳои сода омадани онҳо мебошад.

Дар натиҷаи таҳқиқ маълум гардид, ки дар калимасозии вожаҳои марбут ба ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо нақши пасвандҳо нисбат ба пешвандҳо зиёдтар аст. Агар дар сохтани вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо 2 пешванд иштирок карда бошад, пас иштироки пасвандҳо дар сохтани гурӯҳи калимаҳои мазкур ба зиёда аз 12 адад мерасад.

Истилоҳоти ЛҚСҚ хосиятҳои забонии ба худ хос дошта, қисми зиёди онҳоро имрӯз низ дар соҳаи маъданшиносӣ ва ҷавоҳиршиносиву тиллокорӣ истифода мебаранд.

ЛҚСҚ оинаеанд, ки муносибати забон ва фарҳангро инъикос менамоянд. Ҳамчунин, вожаву истилоҳоти ин гурӯҳи лексикӣ дорои вижагиҳои махсуси лафзию маъноӣ мебошанд, ки вобаста ба арзишу

зебой ва нотакрории чумла тавассути вожағони забон номгузорӣ шудаанд. Ин гурӯҳи калимаҳои забон пайвандгари таъриху фарҳанг ва маданияту забони халқ ва тамаддун маҳсуб мешаванд. Хулоса, забон баёнгару муаррифгари моҳияту сифат ва вижагиҳои фарҳанги халқ ва тамаддун шинохта шудааст.

ХУЛОСА

I. Натиҷаҳои асосии илмии таҳқиқот вобаста ба пажӯҳиши анҷомёфтаи диссертатсияи мазкур натиҷагирӣ карда шудааст, ки аз бандҳои зерин иборат мебошад:

1. Таҳлили луғавӣ-маъноии вожагони ҷавоҳирот ва сангҳои гароннаrx аз он далолат медиҳад, ки ин гурӯҳи вожаҳо таърих, фарҳанг ва забони мардумро бо ҳам мепайванданд. Аз натиҷаҳо маълум гардид, ки ҳамаи маҳсулоти ҷавоҳирӣ ва сангҳои қиматбаҳо ҷузъе аз фарҳанги рӯзгори мардум аст ва дар зиндагии рӯзмарраи инсоният истифодаи васеъ дорад.

2. Пас аз баррасӣ ва омӯзиши лексикаи забони адабии тоҷикӣ дар асрҳои X-XII маълум гардид, ки ин забон дар садаҳои таърихии мавриди назар қуллаҳои баланди инкишофро тай намуда, ҳамзамон қолаби мушаххаси сарфиву наҳвии худро устувор намудааст. Аз ин хотир, таҳқиқи забониву фарҳангии осори лексикаи забони адабии насрӣ ва назмии ин давр аз аҳаммият холӣ нест.

3. Аз омӯзиш ва баррасии ЛҶСҚ дар осори адабии асрҳои X-XII-и форсии тоҷикӣ ба чунин хулоса расидем, ки яке аз намоёнтарин асаре, ки дар он вожагони ин гурӯҳи маъноӣ фаровон корбаст шудаанд, бешубҳа “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ мебошад.

4. Дар рафти таҳқиқ маълум шуд, ки осори илмии забони адабии тоҷикии асрҳои X-XII аз назари пажӯҳишгарон дур намонда, калимасозӣ, истилоҳгузинӣ ва ҳамбастагии осори илмии давраи мавриди назар густурда аст. Инчунин, тавассути осори илмӣ ба мо муяссар гашт, ки чанде аз ЛҶСҚ мавриди пажӯҳиши забоншиносӣ қарор диҳем.

5. ЛҶСҚ дар осори таърихии асрҳои X-XII зиёд корбаст гардидаанд, зеро асарҳои таърихӣ ба монанди “Таърихи Бухоро”-и Наршахӣ, “Таърихи Байҳақӣ”-и Муҳаммад ибни Ҳусайн дар ин давра ба вучуд омадаанд. Инчунин, сабк ва услуби нигориши асарҳои таърихии ин давр забони адабии давраи мавриди назарро бозгӯ менамоянд.

6. Дар натиҷаи ҷусторҳои вожагони ифодагари филиззоти қиматбаҳо маълум гардид, ки онҳо барои доду гирифтӣ иқтисодӣ, муомилоти моливу пулӣ истифода шуда, аз рӯзгори собиқ дар ҳаёти рӯзмарраи мардуми олам ҷойгоҳи махсус касб кардаанд. Аз ин лиҳоз, рушди тиҷорат дар тамаддуни инсонӣ, махсусан, дар Осиёи Миёна бо филиззоти қиматбаҳо тавҷам аст, ки баъдтар ҷойи онро коғазҳои қиматбаҳо иваз намуд.

7. Аз филиззоти қиматбаҳо дар забони тоҷикии асрҳои X-XII **арзиз, дирам, динор, мис, ҷамаст, пашиз, потила** ва монанди инҳоро метавон ном бурд, ки дар сохтани ҳар гуна оройишоти занона, оройишоти хона васеъ истифода шудаанд.

8. Дар асрҳои X-XII маданият ва фарҳанги тоҷикӣ рушд карда, яке аз бахшҳои маъруфи он – ҳунармандӣ ба шумор мерафт. Аз ҷумла, оройишот бо сангҳои қиматбаҳо ҷузъе аз он шинохта мешуд. Чунончи, дар забони тоҷикии асрҳои X-XII вожаҳои **алмос, марҷон, лаъл, лочвард, ақиқ, гавҳар, даҳнач, баҳрамон, бечода, булур, буссад, зумуррад, забарҷад, ёқут, фирӯза** ва монанди инҳо дар корбурди оройишгарон, заргарону ҳунармандон қарор доштанд.

9. Аз таҳқиқи омӯзиши вожагони ҷавоҳиротии марбут ба баҳр ва иншооти обӣ дар осори забони адабии асрҳои X-XII ба чунин натиҷа расидем:

- ин гурӯҳи вожаҳо инъикоскунандаи фарҳанг ва оини мардуми эронинаҷод дар гузашта мебошанд;

- онҳо ҳанӯз паҳлуҳои норавшани зиёд доранд ва дар забоншиносии тоҷик яке аз мавзӯҳои ҳалталаб мебошанд;

- халқи тоҷик бо вучуди аз баҳру уқёнусҳо дар масофаҳои гуногун буду бош доштан, аз сангҳои нодири марбут ба баҳр бохабар буда, аз онҳо васеъ истифода мебуданд, ки ин аз зебоипарастӣ ва зебоишиносии мардуми мо дарак медиҳад. Дар қатори ин гурӯҳи вожаҳо **фирӯза, садаф,**

марҷон, марворид, гавҳар, дур(р), луълуъ ва ғайраҳоро шомил намудан мумкин аст.

10. Аз натиҷаи таҳқиқ маълум шуд, ки ҷавоҳиротро инчунин, мардон низ бо мақсадаи оройиши бадан истифода мебардаанд. Намунаи он ангуштарии никоҳӣ мебошад, ки пас аз издивоҷ мардон дар ангушташон мекунад. Инчунин, нақши нигин далолат бар ангуштарии мансаб мекунад. Номҳои баъзе ҷавоҳироти оройишии занона ва мардона, ки дар забони тоҷикии асрҳои X-XII маъруф буданд, инҳоянд: **ангуштарӣ, гарданбанд, тавқ, муҳра, гӯшвор, ёра, кача** ва монанди инҳо.

11. Вожаҳои ҷавоҳироти оройишии бо филиззот омехта коркарди ҷавоҳиротро бо якҷоягии филозот дар забони тоҷикии асрҳои X-XII инъикос намудааст. Онҳо як қисми хурди ин гурӯҳи вожаҳоро фаро мегиранд ва истеъмолашон низ маҳдуд аст.

12. Гурӯҳи калимаҳои ифодакунандаи номи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо қолабҳои гуногуни калимасозӣ дошта, дар сохтани вожаҳои нав бо вандҳо хеле фаъоланд.

13. Дар рафти таҳқиқ маълум гардид, ки ҳангоми калимасозӣ аксаран гурӯҳи калимаҳои мазкур маънои аввалии худро нигоҳ дошта, калимаи навро бо ҳамон маъно васеъ менамоянд. Вале ҳангоми калимасозӣ маънои маҷозӣ касб намудани вожаҳо низ ба назар мерасад.

14. Қисми бештари вожаҳои ифодакунандаи ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳои забони адабии асрҳои X-XII-и форсии тоҷикиро калимаҳои сода ташкил медиҳанд. Онҳо ба қатори молу коло ва маҳсулоти оройиштиву ҳунармандӣ шомиланд ва як хусусияти ин гурӯҳи калимаҳо аксаран дар қолаби калимаҳои сода шомил будани онҳо мебошад.

15. Дар рафти таҳқиқ маълум гардид, ки пасвандҳо нисбат ба дигар унсурҳои калимасоз истифодаи фаровон доранд. Баъзеи онҳо хеле серистеъмол буда, қисми дигар дар доираи маҳдуд корбаст мешаванд. Масалан, пасванди **-тарӣ** маҳдудистеъмол мебошад. Ин пасванд бо вожаи

ангушт пайваст шуда, вожаи **ангуштариро** ифода намудааст, ки он маҳсулоти оройишӣ ба ҳисоб меравад.

16. Яке аз вазифаҳои асосии мо дар диссертатсияи мазкур муайян намудани этимология ё баромади калимаҳои марбут ба ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо ба ҳисоб меравад.

17. Аз таҳқиқи вомвожаҳои арабии марбут ба ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо равшан гардид, ки дар осори хаттии пураарзиши садаҳои X-XII-и форсии тоҷикӣ бо вучуди нуфузи бештар доштани забони арабӣ, вожаҳои аслии тоҷикии ин гурӯҳ чашмрасанд.

Ҳамин тавр, вожаҳои ифодакунандаи номи ҷавохирот ва сангҳои гаронарзиш барои ифодаҳои пуробранги маҷоз, тасвиру кинояҳои пурмазмун бо қолабҳои содаву сохта, мураккабу таркибӣ дар забони тоҷикии асрҳои X-XII истифода гардидаанд. Бо вучуди таърихи қадима доштан маълум гардид, ки на ҳамаи ин гурӯҳи вожаҳо баромади аслии тоҷикӣ доранд.

II. Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои диссертатсия

1.ЛҚСҚ баёнгари маъноҳои муҳим, тасвирҳои ҷолиб, қолабҳои равони ибораорой дошта, инчунин бо фарҳанги мардуми тоҷик равобити устувор доранд. Бинобар ин, пешниҳод мешавад, ки ҳангоми таълифи дастурҳои таълимии забоншиносии фарҳангӣ аз вожаҳои ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо ҳамчун намунаи робитаҳои фарҳангиву забонӣ мисолҳои мушаххас оварда шавад.

2.Ҳангоми ҷусторҳои этимологии ЛҚСҚ дар асрҳои X-XII маълум гардид, ки дар баҳши фарҳангшиносии тоҷик ба баромади решаи бархеи онҳо ишора нашудааст. Диссертатсияи мазкур метавонад барои решашиносии забони тоҷикӣ маводе дода бошад.

3.Пажӯҳиши вижагӣҳои забониву фарҳангӣ ва этимологии вожаҳои ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони тоҷикии асрҳои X-XII бо анҷоми ин таҳқиқ ва таҳқиқоти дар ин самт рабтдоштаи собиқ басанда

нест. Бинобар ин, пешниҳод менамоем, ки таҳқиқи вожаҳои аслии дар забони адабии тоҷикии асрҳои X-XII; таҳқиқи вожаҳои эронии қадим; таҳлили воҷоҳои арабии, юнониву аврупоӣ, ҳиндӣ ва туркӣ; мақоми категорияҳои маъноии вобаста ба гурӯҳи лексикии ҷавоҳирот ва сангҳои қиматбаҳо дар забони адабии тоҷикии асрҳои X-XII, баррасии сохтори морфологии онҳо, омӯзиши ибораҳои яклухту маҷозӣ ва вазифаҳои услубӣ ва басомади онҳо мувофиқи талаботи забоншиносии тоҷикӣ мавриди омӯзиш қарор дода шаванд.

АДАБИЁТ:

1. Асару мақолаҳои илмӣ:

1. Абдуллоев Б. Т. Словообразование имен существительных в современном персидском литературном языке: [Текст] / Б. Т. Абдуллоев АКД. – Баку, 1964. -22с.
2. Айнӣ С. Дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ [Матн] / С. Айнӣ // Куллиёт. Ҷ.2, Китоби 1. – Душанбе: Нашрдавтоҷ. 1963. -505 с.
3. Акрамов С. Табиатшиносӣ [Матн] / С. Акрамов. – Душанбе: Сарпараст, 2008. - 166 с.
4. Алиев Б. Т. Глагольная лексика в “Гаршаспнаме” Асади Туси: -АКД [Текст] / Б. Р. Алиев. – Душанбе, 1999. -24 с.
5. Алиева М. А. Полуаффиксация в системе словообразования современного персидского языка. – АКД [Текст] / М. А. Алиева. – Душанбе, 1985. -21 с.
6. Ализода И. Сухане чанд оид ба луғати «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ [Матн] / И. Ализода // Ахбори шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ. АИ РСС Тоҷикистон, 1957, № 12, С. 53-65.
7. Альфред Л. Материалы и ремесленные производства древнего Египта [Текст] / Лукас А. – Москва, 1958. -848 с.
8. Амлоев А. Я. Калимасозии сарфии исм дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев [Матн] / А. Я. Амлоев. – Душанбе: ДСРТ, 2016. -151 с.
9. Амонова Ф. Р. Калимасозии нимвандӣ дар забони форсӣ ва тоҷикӣ [Матн] / Ф. Р. Амонова. – Душанбе, 1982. - 56 с.
10. Амонова Ш. Ш. Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ дар Англия ва Амрико [Матн] / Ш.Ш. Амонова. – Душанбе: Эҷод, 2009. - 136 с.
11. Анварӣ С. Вожаҳои низомӣ дар «Шоҳнома» [Матн] / Сулаймон А. – Душанбе: Маориф, 1994. -120 с.
12. Аҳмади Тафаззулӣ. Вомвожаҳои эронӣ дар арабӣ [Матн] / Тафаззулӣ А. // Китобмоҳи адабиёт. №27, С. 141-149.

13. Байзоев А. Истилоҳот ва калимасозӣ дар «Донишнома»-и Абуалӣ ибни Сино [Матн] / А. Байзоев. – Душанбе: Андалеб, 2016. - 196 с.
14. Баротов Р. Сангҳои гаронбаҳо ва оройиши Тоҷикистон [Матн] / Р. Баротов. – Душанбе, 2005. - 112 с.
15. Бердиева Т. Назарияи иқтибос (калимоти арабӣ дар забони тоҷикӣ) / Т. Бердиева. – Душанбе, 1991. 128 с.
16. Бобокалонова Р. Н. Хусусиёти луғавию семантикии услуби “Таърихи Ҳумоюн”-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ (ба ҳукми дастнавис) [Матн] / Бобокалонова Р.Н. – Душанбе, 2019. - 162 с.
17. Бобомуродова М. У. Боварҳо (иримҳо) - и марбут ба оройишоти занон [Матн] / М. У. Бобомуродова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (*маҷаллаи илмӣ*) бахши филологӣ. 4/2 (133). – Душанбе: Сино, 2014. – С. 33-38.
18. Бобомуродова М. У. Корбурди вожаҳои марбути оройишӣ-зинатӣ дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ [Матн] / М.У. Бобомуродова // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ, №6, 2011. – С.86-88.
19. Бобомуродова М. У. Роҷеъ ба сангҳои қиматбаҳо ва оройишӣ дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ [Матн] / М.У. Бобомуродова // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ, №1, 2011. С.99-101.
20. Бобомуродова М. У. Пажӯҳиши (таҳқиқи) этнолингвистии вожаҳои оройиши занон [Матн] / М.У. Бобомуродова. – Душанбе: Дақиқӣ, 2014. - 167 с.
21. Бобочонова Д. Ҷанбаи луғавию сохтори вожаҳои сермаънои соматикӣ (дар заминаи маводи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ) [Матн] / Д. Бобочонова. – Хуҷанд: Хуросон, 2011. - 168 с.
22. Булаховский Л. А. Введение в языкознание [Текст] / Л.А. Булаховский. Т.2 – М. 1953. - 177 с.

23. Бурҳонова Ҳ. Баъзе хусусиятҳои семантикии соҳаи кулолӣ [Матн] / Ҳ. Бурҳонова. // Мактаби советӣ, №1. – Душанбе, -1982.
24. Вазиров К. В., Муҳаббатова М.М., Тоҷибеков М.Т. Геология ва сарватҳои табиӣ ноҳияи Ванҷ / К Вазиров. – Душанбе: “Фарас”, 2003. 72 с.
25. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание [Текст] / А. Вежбицкая. – М.: Русские словари, 1996. - 416 с.
26. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]. Ҷ. I. – Душанбе: Китобхонаи миллии Тоҷикистон, 2019. - 552 с.
27. Гулмирзоева З. Вожағони оройишоти занона дар “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ [Матн]. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, бахши филологӣ. №4/10 (187). – Душанбе: Сино, 2015. - 304 с. С.99-103.
28. Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон: (Иборат аз ду китоб) [Матн] / Б. Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. Ҷ. 1. - 704с.; Ҷ.2. - 416 с.
29. Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав [Матн] / Б. Ғафуров – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. - 976 с.
30. Давронов А. Языковые особенности «Кабус-наме» Унсурулмеали Кайкавуса [Текст] / А. Давронов. Автореферат. 10.02.22. дисс. кан. фил. наук. Душанбе, 1980, -26 с.
31. Дандамаев М. А. Индийцы в Иране и в Вавилонии. Древняя Индия [Матн] / М. А. Дандамаев. – М., 1982. -125 с.
32. Диноршоев М. Матолиби фалсафаи Ибни Сино [Матн] / М. Диноршоев. – Душанбе: Дониш, 2013. - 407 с.
33. Донишномаи Рӯдакӣ. Иборат аз се ҷилд. Ҷилди 1 (А–К) [Матн] . – Душанбе: Ксерокс Ланд, 2008. -592 с.
34. Донишномаи Рӯдакӣ. Ҷилди 2 (Қ – С) [Матн] . – Душанбе: Ксерокс Ланд, 2008. -544 с.

35. Донишномаи Рӯдакӣ. Ҷилди 3 (Т – Я) [Матн] . – Душанбе: Ксерокс Ланд, 2018. -577 с.
36. Донишномаи фарҳанги мардуми тоҷик. Ҷилди 1. (А-М) [Матн]. Муассисаи давлатии Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик. – Душанбе: ЭР-граф, 2015. -668 с.
37. Ёдномаи устод Рӯдакӣ [Матн] . – Душанбе: Шаҳпар, 2014. -460
38. Ёров З., Вазиров К. Сангҳои гаронбаҳои Тоҷикистон [Матн] / З. Ёров – Душанбе, 1999. -140 с.
39. Забони адабии ҳозираи тоҷик. (Қисми 1) [Матн]. – Душанбе: Ирфон, 1973, - 447 с.
40. Зиновьева Е. И., Юрков Е. Е. Лингвокультурология: теория и практика [Текст] / Е.И. Зиновьева. – Санкт-Петербург, 2009. - 192 с.
41. Исаков А. Саразм. К вопросу становления раннеземледельческой культуры Зерафшанской долины [Текст] / А. Исаков. – Душанбе, 1991. -156 с.
42. Исмаилов С. М. Тоҷ андар «Шоҳнома» [Матн] / С.М. Исмаилов. – Душанбе: Деваштич, 2009. -166 с.
43. Калониова М. Ҷ. Калимасозии исму сифат дар ашъори Ҳофизи Шерозӣ [Матн] / М. Ҷ. Калониова. – Хуҷанд: Ношир, 2019. -150 с.
44. Камолов Х. Ибораҳои изофӣ (дар асоси маводи “Таърихи Табарӣ”-и Балъамӣ [Матн] / Х. Камолов. – Душанбе, 2011. - 155 с.
45. Камолова Г. Хусусиятҳои морфологии забони “Маҷмаъ-ут-таворих” (насири асри XVI) [Матн] / Г. Камолова. – Душанбе: Дониш. 1984, -92 с.
46. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Текст] / В. И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. - 477 с.
47. Каримов С. Р. Номи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар ашъори Рӯдакӣ [Матн] / С. Р. Каримов // Ахбори Академия, 2018, №2. С. 146-151.

- 48.Каримов С. Р. Роҷеъ ба усули лингвокултурологии таҳқиқоти забоншиносӣ. [Матн] / С. Р. Каримов // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, №2, 2019. С. 213-216.
- 49.Каримов С. Р. Лексические единицы динар и дирхем в таджикских источниках X-XII вв.: когнитивный подход» [Текст] // Международная онлайн конференция «Русский язык в поликультурной образовательной среде». Волгоград, Россия, 17-18 ноября 2021 г.
- 50.Касимов О. Х. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абдулькасима Фирдоуси [Текст] / О.Х. Касимова. – Душанбе: Дониш, 2016. - 348с.
- 51.Киевленко Е. Я., Сенкевич Н.Н., Гаврилов А.П. Геология месторождений драгоценных камней [Текст]. – Москва: Недра, 1982, - 279 с.
- 52.Қосимов Б. Нигоҳе ба таърихи лексикаи забони порсии дарӣ (дар асоси маводи “Таърихи Табарӣ”-и Балъамӣ) [Матн] / Қосимов Б. – Душанбе, 1995. -200 с.
- 53.Қосимов О. Ҳ. Нақши “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ дар ҳифзи забони миллӣ / О. Ҳ. Қосимов. // Дин ва ҷомеа. №10, октябри соли 2018. С.17-20
- 54.Қосимова М. Н. Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ (маълумоти мухтасар) [Матн] / Қосимова М. Н. –Душанбе: Девоштич , 2007 , 172 с.
- 55.Қосимова М. Н. Об дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ/ М.Н. Қосимова – Душанбе: Сино, 2003. -104с.
- 56.Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X) [Матн] / М. Н. Қосимова. Ҷилди 1. – Душанбе, 2012. -568 с.
- 57.Қутбиддин Мухторӣ. Иқтибосоти суғдӣ дар ашъори Рӯдакӣ [Матн] / Мухторӣ Қутбиддин // Дар моварои суҳан, 2005, С. 75-78.

- 58.Қутбиддин Мухторӣ. Калимаҳои халқӣ гуфтугӯӣ дар ашъори Рӯдакӣ / Мухторӣ Қутбиддин // Саҳми олимони ҷавон дар илми муосир. – Душанбе, 1999, С-227-230;
- 59.Қутбиддин Мухторӣ. Синонимҳо дар ашъори Рӯдакӣ [Матн] / Мухторӣ Қутбиддин // Гули мурод. 2000, № 7-12, С.71-77.
- 60.Қутбиддин Мухторӣ. Такрор дар ашъори Рӯдакӣ [Матн] / Мухторӣ Қутбиддин // Адаб, 2000, № 9-12, саҳ. 18-23
- 61.Лившиц В. А., Смирнова Л. П. Язык «Даниш-наме» и роль Ибни Сино в развитии персидско-таджикской научной терминологии [Текст] / В. А. Лившиц // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Т. 3. – М., 1981. С.115-151.
- 62.Маликушшуаро Б. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввурӣ насри форсӣ [Матн] / Б. Маликушшуаро. – Душанбе: Бухоро, 2012. - 570 с.
- 63.Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студентов высш. уч. заведений [Текст] / В.А. Маслова. – М.: Академия, 2004. - 208 с.
- 64.Матинӣ Ҷалол. Худуди ибтиқори Абурайҳони Берунӣ дар сохтани луғоти илмии форсӣ [Матн] / Ҷалол Матинӣ // Маҷаллаи донишкадаи адабиёт ва улуми инсонӣ. – Машҳад. Шумораи 3, соли 9, С.433-445.
- 65.Маҳмудов М. Луғат ва истилоҳоти заргарӣ ва мисгарӣ [Матн] / М. Маҳмудов // Номаи пажӯишгоҳ. №15-16. – Душанбе, 2007. – С.27-32.
- 66.Маҷидов Ҳ. Бозгашти калимаҳои сайёҳ [Матн] / Ҳ. Маҷидов // Илм ва ҳаёт. 2000, №1-3 С.17-18.
- 67.Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ [Матн]. / Ҳ. Маҷидов. – Душанбе: Деваштич. Ҷ. 1, 2007. - 255 с.
- 68.Мирбобоев А. Дирҳам/дирам, динор / А. Мирбобоев // Донишномаи Сомониён. Зери назари академик Н. Ю. Салимов. – Хучанд: Нури маърифат, 2009. – Ҷ. 1. – С. 311-312.

69. Мирзоев Г. Именное суффиксальное словообразование в современном таджикском языке: дис. канд. филол. наук [Текст] / Г. Мирзоев. – Душанбе, 1987. -202 с.
70. Мирзо Ҳасани Султон. Истилоҳоти илмии “Китобу-т-тафҳим”-и Абурайҳони Берунӣ [Матн] / Ҳасан Султон Мирзо. – Душанбе: Дониш, 2003. -169 с.
71. Муллочаев С. А. Аз таърихи луғати ҳарбии тоҷику форс дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ [Матн] / С. А. Муллочаев // Мактаби советӣ. 1974, № 3. С.28-31.
72. Муслимов Ҳ. А. Вижагиҳои луғавӣ ва маъноии осори Манучехрии Домғонӣ [Матн] / Ҳ. А. Муслимов. Дисс.: н.и.ф. – Душанбе, 2019, -162 с.
73. Мухторӣ Қ. Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ [Матн] / Қ. Мухторӣ – Душанбе: Деваштич, 2006. - 143 с.
74. Мухторов З. М. Лексикаи ирфонии ғазалиёти Саной [Матн] / З. М. Мухторов. – Душанбе, 2001. - 127 с.
75. Муҳаммад Боқирӣ Оятуллоҳӣ. Чундишопур аз тулуъ то уфул [Матн] / Оятуллоҳӣ Б. М. // Кайҳони фарҳангӣ, №2, 1992. С.11-13.
76. Муҳаммад Муин. Луғоти форсии Ибни Сино ва таъсири онҳо дар адабиёт [Матн] / Муин М. // Маҷаллаи донишкадаи адабиёт. Техрон, 1332, шумораи 2, соли дувум, -С.2-38.
77. Муҳаммади Машкурӣ. Нахустин фарҳанги алифбой – қиёсии забони форсӣ [Матн] / Машкурӣ Муҳаммад. – Техрон, 1318. – С.9-12
78. Муҳаммадиева Х. Н. Профессиональная и бытовая лексика кулинарного искусства в таджикском языке [Текст] / Х. Н. Муҳаммадиева. – АКД. – Душанбе, 1979. -21 с.
79. Муҳаммадӣ М. Фарҳанги эронӣ ва таъсири он дар тамаддуни Исломи арабӣ [Матн] / М. Муҳаммадӣ. – Техрон, 1323.
80. Назарзода С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо [Матн] / Сайфиддин Н. – Душанбе: Дақиқӣ, 2013. -370 с.

81. Насируддин Тӯсӣ. Меъёр ул-ашъор [Таҳияи У. Тоиров ва дигарон] [Матн] / Тӯсӣ Насируддини. – Душанбе: Ориёно, 1992. -146 с.
82. Насриддинов А. Усули шарҳи этимологии калима [Матн] / А. Насриддинов // Мактаби советӣ, 1980. №9, С.18-21.
83. Низомова Санавбар. Калимасозии сарфӣ дар “Хамса”-и Низомии Ганҷавӣ / С. Низомова. – Душанбе, 2010. -178 с.
84. Одамушшуаро Рӯдакӣ [Матн]. – Душанбе: Адиб, 2003. -300 с.
85. Олимов К. Мироззрение Санои [Текст] / К. Олимов. – Душанбе: Дониш, 1973. - 136 с.
86. Опыт историко-типологического исследования иранских языков [Текст]. Т. I.-М., 1975. -239 с.
87. Опыт историко-типологического исследования иранских языков [Текст]. Т. II.-М., 1975. - 475 с.
88. Османов М. Н. Стиль персидско-таджикской поэзии IX-X вв [Текст] / М.Н.Османов. – М., 1974. -266 с.
89. Основы Иранского языкознания. Новоиранские языки [Текст]. – М.: Наука, 1982. -572с.
90. Основы иранского языкознания (новоиранские языки) [Текст]. – Москва: Наука, 1987. - 720 с.
91. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка [Текст] / Л.С. Пейсиков. – М., 1975. - 203 с.
92. Раҳматуллозода С. Р. Калимасозии исм [Матн] / С.Р. Раҳматуллозода. – Душанбе, 2019. -232 с.
93. Раҳмонов Б. Хусусиятҳои ғоявӣ-грамматикии феъл (дар асоси маводи “Таърихи Бухоро”) [Матн] / Б. Раҳмонов. – Душанбе: Донишварон, 2017. -188 с.
94. Ричард Ф. Мероси Осӣи Марказӣ (Аз замонҳои бостон то истилои туркҳо) [Тарҷумаи Баҳриддин Ализода] [Матн] / Ф. Ричард. – Душанбе, 2000. - 272 с.

- 95.Розиқов Б. Лексикаи коркарди тилло ва нуқра (дар асоси лексикаи Хучанд ва Уротеппа) [Матн] / Б. Розиқов – АКД. – Хучанд, 2000. - 23 с.
- 96.Рубинчик Ю. А. Современный персидский язык [Текст] / Ю.А. Рубинчик. – М., 2002. -610 с.
- 97.Рузиева Р. Т. Прецедентные имена в русской и таджикской лингвокультурах [Текст] / Р. Т. Рузиева. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши филологӣ №4/2(84). – Душанбе: Сино, 2012. -264 с. С.65-67
- 98.Сабзаев С. М. Лингвистическое исследование суфийской терминологии таджикско-персидской прозы X-XII вв. [Текст] / С. Сабзаев. – Автореф. диссертации доктора филологических наук. – Душанбе, 1996. -42 с.
- 99.Саидова Ф. «Китобу-с-сайдана фи-т-тиб»-и Абурайҳони Берунӣ сарчашмаи истилоҳоти тиббии забони тоҷикӣ [Матн] / Ф. Саидова. // «Авҷи зуҳал», 2011, № 1. С. 79-83.
100. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2001. - 310 с
101. Сайфиддин Мирзозода. Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ-англисӣ [Матн] / Мирзозода С. – Душанбе: Деваштич, 2008. -435 с.
102. Сайфиддини Назарзода. “Аҷоиб-ул-махлуқот” ва вожашиносии таърихии форсӣ – тоҷикӣ. – Душанбе: Дониш, 1999. -210 с.
103. Саломов М. Вижагиҳои савтӣ, маъноӣ ва маҷозию фразеологии забони шеърӣ тоҷикӣ / М. Саломов. – Душанбе: Пойтахт, 2017. - 266 с.
- 104.Сангмамадова Д. Бадахшон хазинаи сангҳои ҷавохир [Матн] / Д. Сангмамадова // Бонувони Тоҷикистон, №4, 2019. С.20-21.
105. Сатторзода А. Адабиёти форсӣ дар ҳавзаҳои фарҳангии дигар [Матн] / Абдунабӣ С. // Кухна ва нав. – Душанбе: Адиб, 2004. -254 с. С.45-46.

106. Смирнова Л. П. Система предлогов в языке “Таърихи Сиистон” [Текст] / Л. Н. Смирнова // Известия АН Тадж. ССР, отд-ние общ. наук. 1958. № 1. – С 65-83.
107. Смирнова Л. П. Язык «Таърихи Сиистан» [Текст] / Л.П. Смирнова. – Сталинабад, 1959. -143 с.
108. Смит Г. Драгоценные камни [Текст] / Г. Смит. – М.: Знание, 1984. - 558 с.
109. Согдийские документы с горы Муг. Чтение, перевод и комментарии В. А. Лившица [Текст]. – М.: Издательство Восточной литературы. 1962. - 222 с.
110. Ставиский, Б. Я. Искусство и культура древних иранцев: Великая степь, Иранское плато, Средняя и Центральная Азии [Текст] / Б. Я. Ставиский. – М.: РГГУ, 2002. - 388 с.
111. Сулаймонов С. Становление арабской и таджикской философской терминологии (на базе философского наследия Ибн Сины) 10.02.20. – Сравнительно-историческое, типологические и сопоставительное языкознание. Автореферат. Диссертации на соискание учёной степени доктора филологических наук [Текст]. – Душанбе, 1997. -52 с.
112. Сулаймонов С. Чиҳил мақола [Матн] / С. Сулаймонов. – Душанбе: Душанбе: Принт, 2017. -685 с.
113. Султонзода М. Структурно-семантический анализ лексики отражающей растительный мир в таджикском и английском языках (на правах рукописии) [Текст] / Мижгона С. – Душанбе, 2019. -150 с.
114. Сухарева О. А. Изменение в типе головных уборов и украшение в середине XIX век (на материалы Самарканда – из истории костюмов народов Средней Азии [Текст] / О.А. Сухарева. – Москва, 1982. -142 с.
115. Таджиев Д. Т. Слово «об»-вода в современном таджикском языке, Труды ИЯ АН СССР [Текст] / Д.Т.Таджиев. – М.,1952.-Т. 1.–С. 42 - 60.
116. Тилавов Б. Мақоми суффикси “-гар” ва “-гарй” // Маориф ва маданият. 1979. 16 январ.

117. Турахасанов К. Ш. Формирование таджикской медицинской терминологии (на материале первоисточников медицинского наследия IX-XI вв (На правах рукописи) / К.Ш. Турахасанов. – Душанбе, 2021. -368 с.
118. Турсунзода М. Замони мо ва вазифаҳои адабиёти советии тоҷик [Матн] / М. Турсунзода // Маориф ва маданият. 1961, 3 июн.
119. Тухтасунов О. Таҳлили этимологии номи метали нуқра дар забонҳои гуногун [Матн] / О. Тухтасунов. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. 2019, №5. С.94-97.
120. Тухтасунов О. Этимологияи номи метали тилло дар баъзе забонҳо [Матн] / О. Тухтасунов. // Паёми ДМТ, – Душанбе, 2019. №2. - 332 с., С. 159-163.
121. Усмонова С. Лексика орнаментації текстиля в таджикском языке [Текст] / С. Усмонова АКД. – Душанбе, 1971. -14 с.
122. Фараҳноз Ҳочимуҳаммад Самий. Баррасии маъноии вожагони минерал бо таваҷҷуҳ ба забони илм [Матн] / Самии Х. Ф. //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши филологӣ №4/6(84). – Душанбе: Сино, 2012. - 300 с. С.164-167.
123. Хаитова Ш. И. Лингвистические и функциональные особенности отраслевой терминологии таджикского языка XI-XII вв. (Автореферат) / Ш. И. Хаитова. – Душанбе, 2013. -43 стр.
124. Хасанов А. Лексические особенности "Худуд-ал-алем": дис. канд. филол. наук [Текст] / А. Хасанов. - Душанбе, 1986. - 200 с.
125. Холшехова С.А. Калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони русии садаҳои XI-XVII (Ба ҳуқуқи дастнавис) / С.А. Холшехова. Хучанд, 2019. -151 с.
126. Хоркашев С. Калимасозии исм бо пасвандҳо [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе: Ирфон, 2010. -144 с.
127. Хоҷаев Д. Гуфтори накӯ куҳан нагардад [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2011. -299 с.

128. Хоҷамиров М. Х. Хусусиятҳои лексикӣ-семантикӣ ва сохтори “Ҷомеъ-ут-тавориҳ”-и Рашидуддини Фазлуллоҳ (Ба ҳуқуқи дастнавис) / М. Х. Хоҷамиров. – Душанбе, 2021. -165 с.
129. Хоҷамуҳаммади Муҳаммадзод. Калимасозӣ дар ашъори Рӯдакӣ [Матн] / Муҳаммадзод Х. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2008. - 58 с.
130. Хроленко А. Т. Основы лингвокультурологии [Текст] / А. Т. Хроленко. – М.: Наука, 2006. -184 с.
131. Хусрави Фаршедвард. Шеваи вожагузинӣ ва воҷасозии Фирдавсӣ / Фаршедвард Х. // Фарҳанг, 1991.-№9.-С.27-30.
132. Ҳайдарӣ Ш. Номи сангҳои қимматбаҳо ва зару зевар дар сохтмони антропонимияи тоҷикони ноҳияи Ашт [Матн] / Ш.Ҳайдарӣ // Мақолаҳои номшиносӣ. – Перм: Форвард, 2001. – С.59-68.
133. Ҳалимов С. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик (аз рӯи забони “Гулистон”-и Саъдӣ // Масъалаҳои забон ва адабиёт. Қ.1. – Душанбе, 1975 С. 283-308.
134. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик. Асри X [Матн] / С. Ҳалимов. – Душанбе: УДТ, 1980, -96 с.
135. Ҳалимова С. “Дурафш” дар “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ [Матн] / С. Ҳалимова. // Забон-рукни тоат (маҷаллаи илмӣ). №9. – Душанбе, 2017. - 264с.
136. Ҷобиров А. Б. Вижагиҳои забонии китоби “Бахше аз тафсири куҳан” [Матн] / А. Б. Ҷобиров. – Душанбе, 2018. -191 с.
137. Ҷонбобоев Н. Сангҳои гаронбаҳои Бадахшон [Матн] / Н. Ҷонбобоев. – Хоруғ: Матбуот, 1992. -79 с.
138. Ҷонибек Асрориён. Сиккаҳо ва ҷузъиёти падидаҳои таърихӣ/ Асрориён Ҷонибек // Душанбе, №1, 2013. С.142-146.
139. Ҷӯраев Р. Этимологияи 100 калима [Матн] / Р. Ҷӯраев. – Душанбе: Маориф, 1985. -28 с.

140. Шарипова Ф. Х. Хусусиятҳои вожагонии “Кашф-ул-махҷуб”-и Хуҷвирӣ [Матн] / Ф. Х. Шарипова. – Душанбе: Ирфон, 2011. -140 с.
141. Шербоев С. Методикаи таълими забони тоҷикӣ [Матн] / С. Шербоев. – Душанбе: Бухоро, 2019. -496 с.
142. Шокир Мухтор. «Шоҳнома» дар Фаронса [Матн] / Мухтор Шокир // Садои Шарқ, № 11, 1984 С. 125-130.
143. Шукуров М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 1985, -368 с.,
144. Эмомалӣ Р. Забони миллат-ҳастии миллат. Китоби 1. [Матн] / Раҳмон Эмомалӣ. – Душанбе: Эр-Граф, 2016. - 516 с.
145. Энциклопедияи миллии тоҷик. Ҷилди 3 (Боз-Вичкут). – Душанбе: Эр-Граф, 2014. -676 с.
146. Эрназаров С. “Адҷоибулмаҳлуқат ва гароибулмавҷудат” как источник исторической лексикологии [Текст] / С. Эрназаров. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Душанбе, 1991. -16 с.
147. Эшназарова С. М. Лингвокультурологический анализ концепта «время» в русском и таджикском языках (на правах рукописии) [Текст] / С.М. Эшназарова. – Душанбе, 2019. - 145 с.
148. Юсупов А. И.. Медицинские термины «Хидоят-ул-мутааллимин фит-тиб» Ахвайни Бухорои (Автореферат) / А. И. Юсупов. – Душанбе, 2004. -22 стр.
149. Юсупов Ш. Р. Хусусиятҳои морфологии “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” (Ба ҳуқуқи дастнавис) / Ш. Р. Юсупов. – Душанбе, 2020. 145 с.]
150. Юсупова С. Таҳқиқи луғавӣ ва семантикӣ ва сохтори воҳидҳои луғавии марбут ба наботот дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ шарқии забони тоҷикӣ (ба ҳукми дастнавис) [Матн] / Сурайё Ю. – Душанбе, 2019. -168 с.
151. Eugen Diederichs Verlag. Firdausi geschichten aus dem Shahnameh – Köln: Diederichs. 1984. -288 s.

152. G. W. Murray, The Road to Chephren's Quarries, Geog. Journal, 94 (1939), p. 105.
153. Geriand Cannon. Oriental Jones. A biography of Sir William Jones. New York. 1746-1794.
154. Horn P. Neupersische Schriftsprache//Grundriss der iranischen philoioogy.- Bd.1.-Abt.2. –Strassburg.-1898-1901. –S. 1-200.
155. Johann Heinrich Hübschmand. Armanische Studien. – Leipzig. 1883.
156. Minorsky M.Y. Addenda to the Hudud-ul-Ālam, Reprinted from the BSOAS, 1965, XVII/2, 250-270 p.

2.Луғатҳо:

157. Абдуррашид ибни Абдулғафур Ал-Хусайнӣ. Фарҳанги Рашидӣ. Дар ду ҷилд. Ҷ.1. – Техрон, 1386. -812 с.
158. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О. С. Ахманова. – М.: Сов. Энциклопедия, 1966. -608 с.
159. Баҳром Фараҳвашӣ. Фарҳанги форсӣ ба паҳлавӣ [Матн] / Фараҳшавӣ Б. – Техрон, 1353. - 409 с.
160. Бобомуродов Ш., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ / Ш. Бобомуродов, З. Мухторов. – Душанбе, 2015. - 350 с.
161. Бобохоҷаев С., Чанобилов М. Луғати тафсирии русӣ ба тоҷикии истилоҳоти геология [Матн] / С. Бобохоҷаев. – Душанбе: Маориф, 1992, - 178 с.
162. Бурҳони қотеъ (таълифи Муҳаммад Хусайни Бурҳон): дар панҷ ҷилд [Матн]. – Техрон: Амири Кабир, 1357 -2469 с.
163. Деххудо Алиакбар. Луғатнома [Матн] / Алиакбар Д. Ҷилдҳои 1-54 (гунаи электронӣ). – Техрон, 1377.
164. Наҷот Доро. Фарҳанги Доро / Доро Наҷот. – Душанбе: Пайванд, 2012. - 599 с.
165. Куруши Сафавӣ. Фарҳанги тафсирии маънишиносӣ [Матн] / Сафавӣ К. – Техрон: Фарҳанги муосир, 1384. -137 с.

166. Луғати намунавии ҳиндӣ [Матн] . – Банорас: Бҳаргав Букдипо. 1984. -952 с.
167. Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ. Мурадтиб: Ш. Кабилов [Матн] . – Душанбе: Маориф, 1992. -240 с.
168. Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка [Текст] / Фасмер М. Т. 1. – М.: Прогресс, 1986. - 573 с.
169. Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка [Текст] / Фасмер М. Т. 2. М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1986. - 672 с.
170. Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка [Текст] / Фасмер М. Т. 3. М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1987. - 832 с.
171. Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка [Текст] / Фасмер М. Т. 4. М.: Прогресс, 1987. - 864 с.
172. Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро [Матн] / М. Маҳмудов. – Душанбе: Дониш, 1989. - 280 с.
173. Муҳаммад Муин. Фарҳанги форсӣ [Матн] / Муин М. Иборат аз 6 ҷилд. – Техрон, -1375.
174. Муҳаммади Ҳасандӯст. Фарҳанги решашинохти забони форсӣ [Матн] / Ҳасандӯст М. Ҷилдҳои 1-5. – Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ. – 1393.
175. Муҳаммадиев М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф, 1993. - 272 с.
176. Муҳаммадқосими Кошонӣ. Маҷмаъ-ул-фурс [Матн] / Кошонӣ М. Ба кӯшиши Муҳаммадабири Сиёқӣ. Иборат аз 3 ҷилд. – Техрон, 1340. - 1810.
177. Муҳаммадризои Одил. Фарҳанги ҷомеи номҳои «Шоҳнома» [Матн] / О. Муҳаммадризо. – Техрон, 1354.
178. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотей. Ҷ. 1. [Матн] / Бурҳон Муҳаммадхусайн. – Душанбе: Адиб, 1993. - 416 с.
179. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотей. Ҷ.2. [Матн] / М.Бурҳон. – Душанбе: Адиб, 2004. - 424 с.

180. Насрин Таботабой. Вожаномаи тавсифии тилло ва ҷавоҳирсозӣ [Матн] / Т. Насрин. – Теҳрон, 1388. - 399 с.
181. Нуров А. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ [Матн] / А. Нуров. – Душанбе: Маориф, 1990. - 368 с.
182. Расторгуева В. С. Среднеперсидский язык [Текст] / В.С. Расторгуева – М.: Наука, 1966. -160 с.
183. Расторгуева В. С., Д. И. Эдельман. Этимологический словарь иранских языков [Текст]. Том 1 / В.С. Расторгуева. – Москва: Восточная литература, 2000, -327 с.
184. Расторгуева В. С., Д. И. Эдельман. Этимологический словарь иранских языков [Текст]. Том 2 / В. С. Расторгуева. – Москва: Восточная литература. 2003, - 502 с.
185. Расторгуева В. С., Д. И. Эдельман. Этимологический словарь иранских языков [Текст]. Том 3 / В.С. Расторгуева. – Москва: Восточная литература. 2007, - 494 с.
186. Ромпурӣ Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот [Матн] / М.Ғ. Ромпурӣ. Ҷ.1. – Душанбе: Адиб, 1987. -460 с.
187. Русско-таджикский словарь [Текст]. – Москва: Русский язык. 1985. - 1280 с.
188. Словарь камней самоцветов [Текст]. – 2-е изд. Перераб. и доп./ Куликов Б. Ф., Буканов В. В. – Ленинград, 1988. -740 с.
189. Сулаймонов Сайидрахмон. Фарҳанги арабӣ-тоҷикӣ [Матн] / Сайидрахмон Сулаймонов. Чопи дуюми ислоҳшуда ва иловаҳо. – Душанбе: Эр-граф, 2016, -1564 с.
190. Тӯсӣ Асадӣ. Луғати фурс [Матн] / А. Тӯсӣ. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2015. - 492 с.
191. Фарҳанги мухтасари “Шоҳнома” (Тартибдиҳанда Иброҳим Ализода) [Матн]. – Душанбе: Адиб, 1992. - 496 с.
192. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. -950 с.
193. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. – Душанбе, 2008. -945 с.

194. Фарҳанги ҳунар (Таълифи Абусаъло Муҳочирӣ) [Матн]. – Техрон: Донишёр, 1377. - 522 с.
195. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик [Матн] / М. Фозилов. Ҷ. 1. – Душанбе. Нашр.давлатоҷ.- 1963. -951 с.
196. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик / М. Фозилов. Ҷ. 2. – Душанбе, 1964. - 803
197. Фритс Волф. Фарҳанги «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ [Матн] / Волф Ф. – Техрон: Асотир, 1998 (1355). - 1153 с.
198. Ҳасан Амид. Фарҳанги форсии Амид [Матн] / Амид Ҳасан – Техрон. 1379. - 1188 с.
199. Gharib B. Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English. – Tehran. - 1374 (1995). 517 p.
200. Nyberg H.S. A Manual of Pahlavi. - Pt.II. Glossary. – Weisbaden.- 1974. - 284p.
201. Wolf Fritz. Glossar zu Firdosis Shahname. Berlin: Hildesheim. 1965. 911+109 s.

3.Сарчашмаҳо

202. Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилдҳои 1-10 [Матн] / Фирдавсӣ Абулқосим. – Душанбе: Адиб, 2007-2010.
203. Абурайҳон Берунӣ, Муҳаммад ибни Аҳмад. Ал-ҷамоҳир фил-ҷавоҳир / Беруни Абурайҳон. Таҳқиқи Юсуф ал-Ҳодӣ [Матн] – Техрон: Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1374. - 570 с.
204. Абу-р-Райхан Муҳаммад ибни Аҳмад ал-Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей. Минерология [Текст] / Беруни А. – Санкт-Петербург: Петербургское лингвистическое общество, 2011. - 600 с.
205. Ашъори ҳакимон ва орифон [Матн] . – Душанбе: Адиб, 2010. - 480 с.
206. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ [Матн] . – Душанбе: Адиб, 2007. - 480 с.
207. Дар партави Хуршед [Матн]. – Душанбе: Адиб, 2011. - 480 с.

208. Девони Ҳаким Асҷади Марвазӣ [Матн]. – Техрон: Интишороти Ибни Сино, 1348, - 66 с.
209. Муҳаммад ибн Маҳмуд ибни Аҳмади Тӯсӣ. Аҷоибнома [Матн] / Тӯсӣ Аҳмади ибни Маҳмуд ибн Муҳаммад. Аҷоиб-ул-махлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот. – Душанбе: Эр-граф, 2016, - 604 с.
210. Наршаҳӣ, Абубакр. Таърихи Бухоро [Матн] / Абубакри Наршаҳӣ. – Душанбе, 2012. -179 с.
211. Рӯдакӣ. Ашъор [Матн]. – Душанбе: Адиб. 2011. - 416 с.
212. Санои Ғазнавӣ. Мунтахаби ашъор [Матн] / Ғазнавӣ С. – Душанбе: Адиб, 2011. - 480 с.
213. Ҳудуд-ул-олам, Ибни Ҳавқал Сураат-ул-арз, Муҳаммад Обиди Иршод Чаҳорбоғи гулҳо [Матн]. – Душанбе: Адиб, 2008, - 212 с.
214. Ҳудуд-ул-олам. – Душанбе: Бухоро, 2014. -588 с.
215. www.AROOS.CO.
216. Wikipedia.ru.
217. www.mindat.org.

Муҳимтарин нуктаҳои диссертатсия дар таълифоти зерини муаллиф инъикос ёфтааст:

1. Дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

[1-М]. Каримов С. Р. Номи ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар ашъори Рӯдакӣ [Матн] / С. Р. Каримов // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2018, №2. С. 146-151.

[2-М]. Каримов С. Р. Роҷеъ ба усули лингвокултурологии таҳқиқоти забоншиносӣ. [Матн] / С.Р.Каримов // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, №2, 2019. С. 213-216.

[3-М]. Каримов С.Р. Баррасии лингвокултурологии вожаҳои динор ва дирам дар асрҳои X-XII дар забони тоҷикӣ [Матн] / С.Р. Каримов // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, №4, 2021. С. 184-187.

[4М]. Каримов С.Р. Таҳлили лингвокултурологӣ, сохторӣ ва этимологии се вожаи ифодакунандаи номи ҷавохирот ва сангҳои гаронбаҳо дар осори хаттии забони адабии асрҳои X-XII [Матн] / С.Р. Каримов // Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, №1, 2022. С. 232-237.

[5М]. Қосимов О.Ҳ., Каримов С.Р. Баъзе хусусиятҳои калимасозии вожагони ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар осори асрҳои X-XII-и форсу тоҷик [Матн] / О.Ҳ. Қосимов, С.Р. Каримов // Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, №3, 2022. С. 139-146.

2. Дар маҷаллаву маҷмуаҳои илмии дигар:

[6-М]. Каримов С. Р. Лексические единицы динар и дирхем в таджикских источниках X-XII вв.: когнитивный подход» [Текст] // Международная онлайн конференция «Русский язык в поликультурной образовательной среде». Волгоград, Россия, 17-18 ноября 2021 г.

[7-М]. Самариддин Каримов, Марҳабо Қосимова. Инъикоси роҳи абрешим дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” [Матн] // Роҳи абрешим ва робитаҳои байнифарҳангии авруосиё. Материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной «Году развития туризма и народных ремесел» – Душанбе, 2018.

[8-М]. Каримов С. Таҳлили лингвокултурологии вожаи “зар/тилло” бар асоси осори Абдулқодир Бедили Деҳлавӣ // Забон рӯки тоат. №13, 2022. – С.154-157.